

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LOKALHISTORIE- RIGSHISTORIE

og andre artikler fra
fortid og nutid

UDGIVET AF
DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING
1967

Bogen er fotograferet og trykt i Special-Trykkeriet,
Viborg.
Papir: Træfrit offsetpapir 85 gr. 600 ekxpl.

FORORD

Dansk historisk Fællesforenings tidsskrift Fortid og Nutid har i sin snart lange tilværelse bragt en del artikler, hvori der dels har været en drøftelse af forholdet mellem den lokale historie og rigshistorien, dels er givet gode oplysninger om materiale, som det ellers kan være vanskeligt at finde vej i: matrikler, lensregnskaber, amtsregnskaber, stednavne, kilder til gårdhistorie, topografiske håndskrifter i Nationalmuseet m. m.

Artiklerne findes i hefter af Fortid og Nutid, der er eller snart vil være udsolgt. De har stor betydning for lokalhistorikere, men også for mange andre, som vil beskæftige sig med det historiske kildemateriale, der er behandlet heri. Dansk historisk Fællesforening har derfor anset det for ønskeligt at få disse artikler genoptrykt i en samlet udgave. Det er vort håb, at den vil kunne blive til gavn for mange af dem, der nu eller i fremtiden arbejder med dansk historie.

Den 25. august 1966.

Johan Hvidtfeldt.

INDHOLD

SIDE

- 1 Albert Olsen: Lokalhistorie — Rigshistorie.
(Bind 15, 1943-44).
- 9 S. Nygård: Anvisning til at drive historisk-topografiske studier.
(Bind 7, 1928-29).
- 39 Svend Aakjær: Dansk Landsbyhistorie 1844-1600.
(Bind 4, 1923).
- 57 Axel Steensberg: Kulturbilleder fra en vestjysk Hedegaard.
(Bind 17, 1947-48).
- 101 Gunnar Knudsen: Lokalhistorie og Stednavnestudium.
(Bind 8, 1929-30).
- 115 Gunnar Knudsen: De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser.
(Bind 2, 1919).
- 157 Thomas Bang: Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde.
(Bind 1, 1914-16).
- 177 C. Christiansen: Om Amtsregnskaberne som historisk Kilde.
(Bind 4, 1923).
- 215 Victor Hermansen: Håndskrifter vedrørende Danmarks Topografi i Nationalmuseets 2. Afdelings Bibliotek.
(Bind 5, 1924-25).
- 230 Johan Hvidtfeldt: Samarbejdet mellem Rigshistorikere og Lokalhistorikere.
(Bind 14, 1941-42).

LOKALHISTORIE — RIGSHISTORIE.

Af Albert Olsen.

Enhver Faghistoriker, der beskæftiger sig med dansk Historie, gør før eller senere den Erfaring, at han for at skaffe sig det fornødne Overblik maa ty til Lokalhistorien. Aarsagerne hertil er mange, men lad mig først nævne en af de vigtigste — den Mangel paa Korrespondens, der raader mellem Centrallovgivning og lokal Administration. Hvis en Historiker f. Eks. paa Basis af Reskripter og Forordninger vil skildre dansk Nærings- og Socialpolitik, bliver Resultatet det slettest mulige, idet Centraladministrationens kategoriske Paabud næsten aldrig er blevet overholdt. Der er ingen anden Vej at gaa end foretage en Undersøgelse af, hvorledes Udviklingen lokalt har artet sig, altsaa gennemgaa det lokale Arkivmateriale, der undertiden er sparsomt, men ofte endog meget givende. Og for at blive ved Byerne, hvad der er sagt om Nærings- og Socialpolitik gælder ogsaa en Række andre Foreteelser. Nu er der i de senere Aar fremkommet Monografier over et Antal danske Købstæders Historie, men desværre kan man ikke sige, at Rigshistorien herved er blevet væsentlig beriget. Grunden hertil maa vel først og fremmest søges i den yderst traditionelle Opfattelse af Lokalhistoriens Omraade og Opgaver, endvidere i den sørgelige Kendsgerning, at adskillige af Forfatterne overhovedet ikke magter det Hverv, de har taget sig paa. Til at tilsløre dette Forhold bidrager i høj Grad de gennemgaaende alt for venlige Anmeldelser, der forekommer baade i den faglige og lokale Presse. Men disse mangelfulde Arbejder benyttes flittigt. Den, der skriver Rigshistorie, finder tit en Op-

lysning hist og en anden her i de lokalhistoriske Arbejder. Af hvad han paa den Maade har plukket sammen, drager Forfatteren saa »almengyldige« Slutninger. Det er en yderst farlig Metode; hvad der har Gyldighed i Aalborg gælder ikke altid i Nakskov. Det Stykke »Danmarkshistorie«, som opstaar paa denne Maade, har ikke Krav paa større Respekt, rent bortset fra, at mange af de »Kendsgerninger«, der tages fra lokalhistoriske Arbejder, er mere end tvivlsomme, undertiden positivt urigtige.

Fra Købstadhistorierne — med Undtagelse af ganske enkelte, jeg skal ikke her nævne Navn — er der alt for lidt at hente til Belysning af Rigshistorien. Vigtige Sider af Borgerstandens Historie i Danmark er endnu saa godt som ukendte. Bypatriciatets, navnlig Købmandsstandens og Raadsaristokratiets Oprindelse og slægtsmæssige Stabilitet samt dets Forbindelse med Bureaukkratiet er aldrig ordentlig undersøgt, hvad der findes hist og her, er i det hele kun spredt Fægtning. En til Bunds gaaende Undersøgelse af Grundlaget for Bypatriciatets Magt — Handelen — i det 16.—18. Aarhundrede er aldrig foretaget — ikke for een eneste dansk By — her tænkes baade paa den indenlandske Handel (Forholdet mellem Bondehandel, Handel med Adelen og Handel med Kronen) og Udenrigshandelen. Til Studiet af disse Forhold findes et betydeligt, om end for de enkelte Byer noget ujævnt Materiale i vore Landsarkiver, tildels i Rigsarkivet samt i hollandske og nordtyske Arkiver. Et udmærket Indblik i Varebeholdningernes Art og Omfang, Arten af Kreditorer og Debitorer (Adelige, Bønder, inden- og udenlandske Købmænd) samt Kendskab til de næsten udforskede Handelssædvaner giver saaledes en systematisk Gennemgang af Tingbøger, Dombøger, Raadstueprotokoller og Købmandsskifter. I de enkelte Raadstuearkiver og i Landsarkiverne findes endvidere et righoldigt Stof til Belysning af Kapitalforholdene, derunder selve Kapitalakkumulationen og dens forskellige Former. I Skøde- og Panteprotokoller samt Kæmnerregnskaber, Skattelister og Tingbøger m. m. ligger et værdifuldt og næsten uudnyttet Stof til en videnskabelig Behandling af Jordpolitikken (herunder Købstadslandbrug og Jordrenten). Over Forvaltningen af Købstæderne foreligger der mange

Studier, men langt fra nok eller tilstrækkelig dybtgaaende til at give en fyldestgørende Skildring af dansk kommunal Lokaladministration. Hvad der er lavet af Studier over Bypatriciatets kulturelle Niveau og borgerlige Kultur ligger ogsaa saa spredt og tilfældigt, at det er umuligt at give en Fremstilling af generel Karakter. For at kunne gøre dette, maa der iværksættes en Række lokalhistoriske Undersøgelser, af særlig Værdi vil det her være at foretage en Gennemgang af Skifterne, herunder navnlig af Bogsamlinger, Malerier, »Skilderier«, Møbler og andet Inventar, samt af den borgerlige Arkitektur.

At foretage saadanne grundlæggende Undersøgelser overstiger naturligvis langt een Mands Kræfter. Skal man naa saa vidt, at man som Faghistoriker blot med nogenlunde god Samvittighed kan staa inde for Kvaliteten, maa Arbejdet organiseres, hvert Fænomen undersøges lokalt og grundigt, før en almindelig Skildring af det danske Bypatriciat kan udarbejdes. Det vil med andre Ord sige, at et Problem helst maa undersøges særskilt for *hver* By, hvor Materiale foreligger i tilstrækkeligt Omfang, og under alle Omstændigheder for saa stort et Antal Købstæder, at man derved stærkt begrænser Muligheden for Fejlkilders Indflydelse paa de generelle Slutninger, som drages og altsaa bliver til almindelig Rigshistorie. Hvad eksempelvis er sagt om Bypatriciatet gælder ogsaa andre fundamentale Spørgsmaal inden for dansk Historie. Det danske Haandværks Historie er for at tage et andet Eksempel aldrig skrevet. Der foreligger adskillige Lavsskraaer trykt samt en Række Monografier over enkelte Lav, adskillige er gode eller jævnt gode, mens andre bærer Vidne om gruppvækkende Uvidenhed hos Forfatteren, og for de sidste 60 Aar desuden en Række Fagforeningsskrifter af mere eller mindre inferior Art, endvidere en ubetydelig Bog om det danske Haandværks Historie. Tiden efter 1857 er behandlet i nogle Skrifter, som Institutet for Historie og Samfundsøkonomi har Fortjenesten af at have taget Initiativet til. De almindelige historiske Betragtninger, der de forskellige Steder fremsættes om Tiden til 1857, er imidlertid praktisk talt alle urigtige, idet de i det store og hele gaar ud paa, at Haandværket 1) var et Bymonopol, 2) at de fleste

Byer havde en Lavsordning, og 3) at der inden for Byerne fandt en Arbejdsdeling Sted. Ingen af disse Forestillinger holder Stik i Praksis, bl. a. fordi 1) Landhaandværkerne arbejdede i Byerne og for Byerne, 2) Landhaandværkerne i Tal langt oversteg Byhaandværkerne og langt fra indskrænkede sig til de paa Landet tilladte Fag, 3) Amtmændene mod Centrallovgivningens Forordninger efter eget Forgodtbefindende tillod Landhaandværkere at drive »Byerhverv« paa Landet, 4) de fleste mindre Byer praktisk talt var uden effektive Lav, 5) Skillelinierne mellem Lavene i de større Byer ikke overholdtes, 6) Lavsmestrene ogsaa beskæftigede »Landsbymænd« til lavere Løn, og 7) det gængse og af Loven fastsatte Skel mellem Byhaandværk og Bondehaandværk ogsaa i kvalitativ Henseende er fiktivt. For det 17.—19. Aarhundrede kan Forholdet klarlægges gennem en Undersøgelse af samtlige lokale Provinslav og af Haandværkerforhold i Byerne, (Raadstueprotokoller, Tingbøger m. m.) kombineret med en Gennemgang af Kancelli- og Amtsarkiver samt Folketællingslister for Landhaandværkets Vedkommende. Naar saadanne Arbejder er fuldført, men heller ikke før, vil der kunne skrives en dansk Haandværkshistorie, og Museernes store Materiale bør inddrages i Behandlingen.

Gaar vi fra By til Land, er Forholdet det samme. Det vil maaske undre de fleste, naar jeg paastaar, at vor Bondestands og vort Landbrugs Historie trods de mange fortjenstfulde Bidrag, der i de senere Aar er givet, endnu i alt væsentligt ikke er videre udforsket. Dette er ikke desto mindre Tilfældet. Der er aldrig foretaget en dybtgaaende og omfattende Undersøgelse af saa vigtige Foreteelser som Hoveri og Landgilde, for slet ikke at tale om samtlige de Byrder, som paahvilede den danske Bonde. For Hoveriet pr. Td. Hartkorn gives der ingen fælles Norm Landet over, det er vidt forskelligt inden for de enkelte Godser, det samme gælder Landgildeafgifterne, Hoveriafløsningspenge etc. De samlede Forpligtelser, en Hovbonde skulde udrede, er praktisk talt aldrig undersøgt; det er derfor meget fortegnet, naar man i den almindelige Historie generelt taler om den danske Bondes Stilling i en bestemt Periode, idet der uanset alle Konjunktursving-

ninger og snærende Lovbestemmelser samtidig fandtes velstillede og forarmede Bønder, ikke blot inden for hele Landet, men ogsaa inden for samme Egn. Der vil først kunne skrives en almindelig Landbo- og Landbrugshistorie, naar der er foretaget en Række Undersøgelser af enkelte Godser. Selv om Godshistorie er et yndet Emne for Lokalhistorikerne, og der findes adskillige gode Monografier, er Forholdet stort set dog det, at der maa en langt fastere Behandling til med særlig Vægt paa Bøndergodsets Historie samt Produktions-, Afsætnings- og Kapitalforholdene. Hertil bør saa knyttes Studier over Sognets Historie gennem Punktundersøgelser af Betydning for Rigshistorien, ogsaa rent topografiske Studier maa tages op paa metodisk Grundlag. Og for at komme ind paa de aandelige Forhold paa Landet, saa ligger Sagen saaledes, at man uden at sige for meget, roligt kan paastaa, at her er gjort overordentlig lidt; et saadant Fænomen som Pietismen, for blot at nævne en enkelt Ting, er aldrig blevet ordentlig lokalt undersøgt og kun skildret ud fra et snævert københavnsk kirkehistorisk Synspunkt.

Jeg skal afholde mig fra at anføre flere Eksempler, men nøjes med at fastslaa, at dansk indenrigspolitisk Historie endnu er et særdeles lidet opdyrket Felt. Hvad vi ved, bygger vi tildels paa Forordninger, der aldrig er blevet overholdt, og paa en Række Postulater om forskellige af de vigtigste Foreteelser inden for Samfundshistorien, hentet fra Undersøgelser, der ikke har almen Gyldighed og ofte er rent lokalt behandlet. Vi kommer ikke stort videre, hvis det lokalhistoriske Stof ikke ganske systematisk inddrages i vore Undersøgelser. Hertil kan den enkelte Lokalhistoriker eller Faghistoriker naturligvis yde fortrinlige Bidrag, men det forslaar saa lidt. For at naa et virkeligt Resultat maa Arbejdet ordnes og deles ud til flere kvalificerede Forskere, som foretager lokale Undersøgelser efter en vis Plan og over et bestemt »opgivet« Emne. Naar dette Forarbejde, der faar afgjort lokalhistorisk Interesse og skulde kunne give den »frie« lokalhistoriske Forskning rige Impulser, er tilendebragt, kan den almindelige danske Historie inden for det behandlede Omraade skildres. Organiseringen maa foretages af et Institut, som lægger

alt det fornødne til Rette og skaffer Penge til Undersøgelserne Forfatterne vil fortrinsvis kunne findes blandt yngre Faghistorikere og de bedste af vore lokalhistoriske Skribenter. De kommer saaledes under en vejledende Kontrol paa samme Maade som Tilfældet har været ved Udgivelsen af Kildepublikationer, men det betyder naturligvis ikke, at man samtidig dermed kvæler Forfatterens individuelle Præg og Ejendommeligheder. Jeg vil tro, Vejledningen vil være en Behagelighed for den, der interesserer sig mere for at dyrke historisk Videnskab end for sin egen Fortrinlighed.

Om Ønskeligheden af, at et saadant Arbejde tages op, har der i de historiske Kredse, jeg staar i Forbindelse med, ikke hersket den ringeste Tvivl. Man har derfor ogsaa Grund til at tro, at der fra Stat, kommunale Myndigheder og vore Fonds maa kunne paaregnes økonomisk Støtte, naar dette Spørgsmaal snart bliver aktuelt — for Fondene navnlig i Betragtning af, at de har Pligt til at støtte dansk Historie og gennem en lang Aarrække har givet Penge til udprægede secunda Arbejder inden for Lokalhistorien. I Efteraaret 1942 indledede jeg en Diskussion i »Historisk Samfund« i København om hele Spørgsmaalet, og siden da har en Kreds af Historikere drøftet de dermed i Forbindelse staaende praktiske Problemer. I Drøftelserne har bl. a. Formanden for Dansk historisk Fællesforening samt flere af dennes fremtrædende Folk deltaget, endvidere Repræsentanter for Gymnasieskolernes Historielærere. Det er bemærkelsesværdig — og efter min Mening beskæmmende — saa faa af de fra Universitetet udgaaede cand. mag.'er i Historie, der har deltaget i det lokalhistoriske Arbejde Landet over. At en Del af dem er velkvalificerede dertil, er under alle Omstændigheder givet. Det pædagogiske Arbejde sluger al deres Tid, siges der. Jeg kan ikke helt anerkende dette Argument; de Seminarister, som — ofte med Held — beskæftiger sig med lokalhistoriske Arbejder, er vel næppe alle lige slette Pædagoger, og deres Skolearbejde tager sikkert ogsaa sin Tid. Vigtigere er det imidlertid, at der nu synes at være Haab om at faa adskillige af Gymnasieskolens yngre Lærere interesserede i et lokalhistorisk Arbejde.

Resultatet af vore Forhandlinger er blevet, at den 12. Maj i Aar stiftedes »Institutet for lokalhistorisk Forskning«. De stiftende Medlemmer er: Landsarkivar *Svend Aakjær*, Viborg, Dr. phil. *Axel E. Christensen*, Arkitekt *Ejnar Dyggve*, Professor, Dr. phil. *C. Elling*, Lektor, Dr. phil. *Fussing*, Arkivar *J. Hvidtfeldt*, Aabenraa, Landsarkivar *H. Knudsen*, Arkivar, Dr. theol. *B. Kornerup*, Lektor *K. Kretzschmer*, Museumsinspektør *Sv. Larsen*, Odense, Museumsinspektør *Hugo Matthiessen*, Dr. phil. *Eiler Nystrøm*, Museumsdirektør, Dr. phil. *P. Nørlund*, Professor, Dr. phil. *Albert Olsen*, Højskolelærer, cand. mag. *Roar Skovmand*, Dr. phil. *Fr. Skrubbelttrang*, Museumsinspektør, Dr. phil. *Steensberg* og Museumsinspektør, Dr. phil. *Helge Søgaard*, Aarhus. Forretningsudvalget bestaar af Lektor *Fussing*, Arkivar *Hvidtfeldt*, Dr. *Kornerup*, Direktør *Nørlund* og Prof. *Albert Olsen* (sidstnævnte fungerer som Formand). Institutets Formalsparagraf lyder saaledes: »Institutets Opgave er at fremme den videnskabelige Udforskning af dansk Lokalhistorie for derigennem at underbygge og uddybe Studiet af Rigshistorien. Institutet vil endvidere, eventuelt i Forstaaelse med Dansk historisk Fællesforening gennem sit Sekretariat virke som raadgivende og vejledende Organ for danske Lokalhistorikere«. Ikke mindst den sidste Del af Formalsparagraffen viser, at det er Institutet magtpaaliggende at træde i Forbindelse med danske Lokalhistorikere. Den store faglige Viden, der er repræsenteret i Institutets Styrelse, stilles herved til de arbejdende Lokalhistorikeres Disposition, hvilket vel skulde kunne virke teknisk og metodisk frugtbringende. Forhaabentlig sætter dette sig Spor i de historiske Aarbøgers Afhandlinger, selv om disse antagelig vil vedblive at være en Blanding af godt og ondt. Ogsaa ved Planlæggelsen af større lokalhistoriske Opgaver vil Institutet være vejledende, ligesom det mod Betaling ved velkvalificerede Kræfter kan lade udføre Arbejder, der falder inden for dets Forskningsomraade. For at undgaa alle Misforstaaelser bemærkes, at Sekretariatets raadgivende Virksomhed antagelig først træder i Funktion i Begyndelsen af næste Aar. Meddelelse herom vil fremkomme i »Fortid og Nutid«, med hvilket Tidsskrift Institutet haaber at kunne indlede et

frugtbart Samarbejde. Foreløbig er Ledelsen imidlertid i Færd med at udarbejde detaillerede Planer for Arbejdet inden for de Felter, der oven for i store Træk er skildret, dette gælder bl. a. Bypatriciatet og Haandværkets Historie, ligesom der foreligger Udkast til en »Standard« Sognehistorie og dito Godshistorie. Naar Arbejdet hermed er færdigt, og Mulighederne for Institutets økonomiske Grundlag bragt nogenlunde til Klarhed, vil »Fortid og Nutid« bringe Efterretning herom.

Skal dansk Historie hævde sin Stilling, maa det som med de fleste andre Videnskaber i vor Tid ske paa kollektiv Basis. Den enkelte Historikers individuelt prægede Indsats er lige saa nødvendig nu som tidligere, men den slaar ikke længere til — har for Resten aldrig gjort det. Der skrives og tales saa meget i disse Aar om Historien som Videnskab, og en saadan Drøftelse har naturligvis sin Berettigelse. Men skal vi være ganske ærlige, saa har Historieforskningen — trods mange fortrinlige Enkeltarbejder — ikke meget at rose sig af. Det organisatoriske Arbejde har væsentlig samlet sig om Kildepublikationer, hvilket er udmærket og nødvendigt, medens selve Forskningsarbejdet kun har een virkelig Gevinst at opvise, Institutet for Historie og Samfundsøkonomi. Dettes Felt er som Følge af Institutets Struktur først og fremmest den helt moderne økonomiske og politiske Historie, derunder ogsaa Verdenshistorie. Saa snart vi kommer over til andre Forskningsomraader, bevæger man sig stadig paa gængende Grund, ikke fordi denne er bundløs, men fordi vi intet har gjort for at skaffe os fast Grund under Fødderne. Det lokalhistoriske Institut vil paa et, endog meget vigtigt Felt, kunne oprette, hvad der er forsømt. Det er en god national Gerning gennem vor Forskning at skabe historisk »Videnskab«. Sandheden er jo desværre den, at Historien ved ikke at bruge stringente videnskabelige Metoder, hvor dette er muligt, har bidraget til at bringe sig selv i Miskredit som »Videnskab«.

ANVISNING TIL AT DRIVE HISTORISK-TOPOGRAFISKE STUDIER*).

Af S. NYGÅRD.

Der er nu forløbet et kvart århundrede, siden ideen til »Historisk Samfund for Ribe Amt« undfangedes. At ideen var tidssvarende, er forlængst godtgjort gennem erfaring, idet samfund paa samfund af lignende art er vokset frem, så at nu næsten hele landet er underlagt sådanne historiske foreninger, der værner om minderne og ved udgivelse af tidsskrifter vækker og bevarer den historiske sans.

En naturlig følge af denne bevægelse har det været, at mange mennesker, der næppe nogensinde før har tænkt på med mund eller pen at behandle historiske æmner, er blevet grebne af dette røre og en skønne dag har fået lyst til selv at prøve deres kræfter som historisk eller topografisk forfatter. Trangen er vågnet til at få noget at vide om, hvordan forfædrenes liv har formet sig, hvad der i fortiden er foregået på dette eller hint sted, hvad der har rørt sig inden for en bygnings mure eller inden for sognets grænser, hvad historisk sandhed et sagn rummer osv.; man begynder at forhøre sig hos den, der kan antages at vide besked, man søger, man finder, man får lyst til at nedtegne resultatet, for at det ikke igen skal gå i glemme — man er blevet forfatter. Gennemser man indholdsfortegnelserne til de historiske samfunds årbøger, vil man da også mellem

*) Denne anvisning er i det store og hele en gentagelse af en lignende, der var optaget i meddelelser fra Dansk historisk fællesforening nr. 4 (maj 1911). Der er i det væsentlige kun foretaget sådanne ændringer, som er nødvendiggjorte af tiden, eller som efter indhøstede erfaringer syntes at være ønskelige.

navnene på mange faghistorikere finde en stor mængde forfatternavne, der hidtil aldrig er blevet truffet i historiske værker af nogen art, og mangt og meget af det, der er fremkommet under sådanne navne, er læseværdigt og indeholder oplysninger, der er af blivende interesse; dog kan man ofte ikke lade være med at lægge mærke til, at en sådan artikkel kunde være blevet fyldigere og navnlig nøjagtigere og værdifuldere, hvis forfatteren havde skaffet sig adgang til flere og mere righoldige kilder, end dem, han har øst af, hvilke hyppigt navnlig består af mundtlig overlevering i forbindelse med skrevne optegnelser eller nogle arkivalier, som tilfældigt er faldne i vedkommendes hænder og som kun er brudstykker. Ofte har disse forfattere sikkert ingen anelse om, at der overhovedet er mulighed for at fremskaffe andre oplysninger om samme sag, langt mindre noget kendskab til, hvor yderligere oplysninger vilde være at søge. Der har derfor utvivlsomt været god grund for dansk historisk fællesforening til i sit lille tidsskrift *Fortid og Nutid* at lade fremkomme en række afhandlinger om forskellige arkivér og deres rette benyttelse, og der skal her gøres forsøg på kortelig at vejlede dem, der navnlig interesserer sig for historisk topografi, hvilke, som det fremgår af årbøgernes indhold, er særlig talrigt repræsenterede.

Topografens første forsøg drejer sig ofte om den egn, hvor han har levet og virket. Det er højst naturligt. Den egns historie kender man altid i det mindste noget til fra andres beretning, og stedets gravhøje, kirker, gårde osv. taler deres tavse sprog til os. Er interessen først vakt, gransker vi; men yderst sjældent, eller så at sige aldrig, vil vi på egnen selv kunne finde hjælpemidler til at komme tilbunds i sagen, for næsten alle kilderne er efterhånden inddragne i statens arkiver og biblioteker. Dér må vi altså hen, hvis vi vil have noget at vide; både de trykte kilder og de skrevne må vi gøre os bekendt med, men det kan ikke ofte nok gentages, at man bør begynde i biblioteket og bagefter vende sig til arkivet; man må nemlig lære at krybe, før man kan gå. I bibliotekerne er stoffet ganske anderledes let tilgængeligt, end det nogensinde kan blive i et

arkiv. Blot den omstændighed, at bibliotekerne navnlig indeholder trykte ting, gør dem lettere tilgængelige, for dér træffer man altså ikke den vanskelighed at skulle benytte værker, hvor selve læsningen af skrifttegnene volder besvær. Hertil kommer, at den trykte litteratur kun medtager, hvad forfatterne eller udgiverne har ment der kunde tillægges nogen betydning; man finder altså her stoffet tildels sigtet og gjort let tilgængeligt gennem registre, mens man i et arkiv i reglen selv — ofte med stort besvær — må fremsøge guldkornene i store dynger af avner, i protokoller uden registre eller i pakker, over hvis indhold ingen fortegnelse findes. Endvidere er mangt og meget af det, der findes i arkiverne, og selvfølgelig hyppigt især det vigtigste, i tidernes løb blevet trykt og derved blevet meget lettere tilgængeligt i bogform, end det var som arkivale, ofte ganske vist kun i uddrag, men i så fyldige uddrag, at alt det væsentlige er kommet med; og skulde man endelig en enkelt gang nære tvivl om, at dette er tilfældet, kan man jo altid bagefter gå til arkivet for at efterse selve det originale sted.

Ved biblioteksstudierne må der iøvrigt bestemt skelnes mellem kildeskrifter og bearbejdelser eller, for at antyde forskællen, mellem bøger, der indeholder ord- og bogstavrette gengivelser eller omhyggeligt foretagne uddrag af officielle aktstykker o. lgn., øjenvidners beretninger om forhold og begivenheder, til en vis grad gengivelser af inskriptioner på bygninger og monumenter osv. på den ene side, og på den anden side bøger, der på grundlag af foretagne studier indeholder en fremstilling af historiske begivenheder ell. lign. De førstnævnte kan man benytte og citere som kilder, de sidstnævnte bør man i almindelighed kun bruge til orientering og vejledning. Begynderen vil gøre klogt i at lægge vel mærke til de — i reglen i noter — anførte kilder, da han derved ofte vil få færten af værker, der kan komme ham selv til nytte, og kan lære, hvorledes en omhyggelig gransker belægger sine påstande med beviser.

Det ligger i sagens natur, at der ikke her i enkelthederne kan gøres rede for, hvilke trykte kilder der står til rådighed for den, der vil anstille topografiske studier. Derom må man søge

oplysninger i de trykte bogfortegnelser, der står til publikums afbenyttelse i de større offentlige bibliotekers håndbiblioteker; hovedværket er det systematisk ordnede *Bibliotheca Danica*, der dog kun går til år 1830. Hertil slutter sig *Dansk historisk Bibliografi* af Erichsen og Krarup, der omfatter, hvad der er fremkommet til og med 1912. Endnu skal nævnes *Dansk Provinstopografi* af Heilskov og *Dansk Tidsskrift-Index*, der årlig udkommer siden 1915. Iøvrigt findes i bibliotekerne håndskrevne kataloger, og så er der jo læsesalens personale, med hvem man kan rådføre sig. Der er således rig vejledning for den, der vil gøre biblioteksstudier. Dog skal her eksempelvis nævnes nogle af de af topografen hyppigst benyttede værker.

Først må anføres Erslevs *Repertorium*, en fortegnelse over alle Danmarks breve (∴ dokumenter) fra middelalderen (indtil 1450) med udtog af de hidtil utrykte og med henvisning til alle de forskællige steder, hvor de tidligere trykte findes. Af den latinske titel skal man ikke lade sig skræmme, da værket indeholder udtog af breve såvel på dansk som på latin. Gennem dette værk, der er forsynet med udtømmende sted- og personregistre, vil man altså få rede på alle Danmarks ældste bevarede breve. De ældste annaler og krøniker, beretninger om helgenes liv og levned, jordebøger m. m. vil man finde i det store værk *Scriptores Rerum Danicarum* (8 foliobind samt et stort registerbind). Da det er på latin, er det ikke enhvers sag at benytte det, men f. eks. for klosterhistorien er det uundværligt. Hertil slutter sig *Scriptores minores Historiæ Danicæ* (2 bd.) og *Vitæ Sanctorum Danorum*. Et hovedværk for den ældre tid er også *De ældste danske Archivregistraturer*, oprindelig 4 bind, senere forøget med et stort dobbeltbind, helt igennem forsynet med fortrinlige registre. Nær beslægtede med disse registraturer er *Danske adelige Brevkister* og *Fru Eline Gøyes Jordebog*. — To andre for topografen særdeles værdifulde værker er de af rigsarkivet udgivne *Kronens Skøder*, hvoraf der hidtil er udkommet 2 bind, omfattende tiden 1535—1688, og *Kancelliets Brevbøger*, hvoraf der er udkommet 16 bind ∴ årene 1551—1626. En slags forløber for disse er *Kong Frederik den Førstes danske Registraturer*.

ter og *Danske Kancelliregistranter 1535—1550*. Alle disse værker spænder over hele landet, og de gøres let tilgængelige ved fyl-
dige registre, tildels både navne- og sagregistre. Andre lignende
skrifter omfatter mere begrænsede områder, således Hübertz:
Aktstykker til Bornholms Historie, den af O. Nielsen udgivne
Codex Esromensis (Esrom Klosters Brevbog), det af samme ud-
givne *Kjøbenhavns Diplomatarium* (8 store bind og 2 register-
bind), *Aktstykker udgivne af Fyens Stifts litteraire Selskab* (2 bind,
der navnlig angår Fyn), Heises *Diplomatarium Vibergense*, inde-
holdende breve og aktstykker til Viborg bys og stifts historie,
Dueholms Diplomatarium, der navnlig indeholder en mængde
bidrag til Morsøs topografi, *Harsyssels Diplomatarium*, *Gamle
jydske Tingsvidner*, *Diplomatarium Flensborgense* (2 bd.), *Sønder-
jydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden* osv. osv. Alle
disse værker nævnes kun eksempelvis og for at antyde, hvor
mangfoldige kilderne er. — En særstilling indtager den bekendte
Kong Valdemars Jordebog fra 1231, der dog må benyttes med
stor Varsomhed af den ukyndige, da dens forståelse er så om-
tvistet, at der derom foreligger en hel litteratur. Angående kir-
ker og kirkelige forhold er *Acta Pontificum Danica* (pavelige
Aktstykker vedr. Danmark) 1316—1536 (6 bind med registre)
og *Kirkehistoriske Samlinger*, en meget lang række bind, hoved-
værkerne. Dette sidste indeholder iøvrigt, ligesom mange andre
lignende samlinger, afhandlinger og kilder mellem hverandre.
I denne forbindelse kan også nævnes *Rørdams Danske Kirkelove*,
3 bind, der omfatter årene 1536—1683. Lovsamlingerne er i
det hele taget kildekrifter af betydning, også for topografen,
idet de ikke blot oplyser os om landets administrative inddeling
i fortid og nutid, men f. eks. også giver oplysninger om ting-
steder, markedspladser, færgesteder og mange lignende ting. De
almindelige samlinger af forordninger og reskripter, love og be-
kendtgørelser tør forudsættes bekendte; de gøres tilgængelige
gennem sagregistre og lovleksika. For tiden før enevælden har
man Kolderup-Rosenvinges *Gamle danske Love*, et nu temmelig
forældet værk, hvis afløser *Danmarks gamle Landskabslove med
Kirkeloven* for nogle år siden er påbegyndt, og *Corpus Constitu-*

tionum Daniæ, der indeholder forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558—1660. Endnu kan der her være grund til at henlede opmærksomheden på de to værker: *Danmarks Gilde- og Lavsskråer fra Middelalderen* ved C. Nyrop og *Danske Vider og Vedtægter* ved Bjerger og Søegaard; de danner begge en slags supplement til fortidens lovgivning.

Foruden i »Kirkehistoriske Samlinger« vil man i flere lignende periodisk udkommende skrifter finde en blanding af afhandlinger og kildekrifter, således at snart hine, snart disse forekommer i størst mængde, således i *Danske Magasin* (34 kvartbind, navnlig kilder), *Danske Samlinger* (12 bind), *Historisk Tidsskrift*, der siden 1840 har bragt et overordentlig righoldigt stof, navnlig i afhandlinger, og de fire tidsskrifter: *Antikvariske Annaler* (1812—27), *Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed* (1832—36), *Annaler for nordisk Oldkyndighed* (1836—63), hvortil der foreligger et udførligt registerbind, og *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* (fra 1866); i dettes årgange 1885 og 1910 findes oversigter over indholdet henholdsvis 1866—85 og 1886—1910. Alle disse spænder over hele landet; andre er derimod begrænsede til et mindre område, således *Samlinger til Fyens Historie og Topographie*, der 1890 ophørte at udkomme efter at rækken var vokset til 10 bind, desværre uden registre (et håndskrevet register findes dog på Det kgl. biblioteks læsesal); *Samlinger til jydsk Historie og Topografi*, hvoraf der hidtil er udkommet 25 bind, *Fra Arkiv og Museum*, der er et lignende tidsskrift for øerne, *Historiske Meddelelser om København* (10 bind), *Sønderjydske Aarbøger* (1889 ff.) og alle de af de historiske amtsforeninger udgivne årbøger.

Mens alle disse er begrænsede lokalt, er andre værker begrænsede efter de specielle æmner, de omhandler. Således det nu meget forældede *Prospecter af danske Herregaarde* ved Richardt og Becker (20 bind), *Danske Herregaarde ved 1920* (3 bind), der kun til en vis grad har overflødiggjort hint, eller de på foranledning af ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet udgivne pragtværker, hvori de danske kirker behandles. I

denne forbindelse kan også nævnes sådanne værker som Begtrups *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark* (7 bind, 1803 ff.), de af det kgl. landhusholdningsselskab tilvebragte *amtsbeskrivelser*, Krarups *Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 til Nutiden* (6 bind), der ligesom Begtrups værk indeholder mange specielle gårdbeskrivelser i landbrugsmæssig henseende, og la Cours *Danske Gaarde*, der er bindstærkt, men ikke pålideligt; endvidere *Hofmans Foundationer*, et monumentalt værk, der udkom 1755–80 og i 11 store kvartbind indeholdt oplysninger om alle da eksisterende — tildels også før den tid forsvundne — legater o. lgn. I talrige noter giver det mange topografiske oplysninger, navnlig om kirker og herregårde, ligesom det er rigt udstyret med stamtavler m. m. — Dels som en fortsættelse af dette værk, dels som et register til det fremtræder *Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark* (6 bd.). Om mangt og meget, som det ellers kan være vanskeligt at få oplysninger om, kan man med held vende sig til tidens aviser, der dog først fremblomstrer i rigeligere mængde efter midten af det 18. århundrede (Kjøbenhavnske danske Post-Tidender 3: Berlingske tidende; Iversens og Hempels aviser i Odense; Jyske Efterretninger i Ålborg; Den Viborger Samler).

Selve den topografiske litteratur, der snart beskæftiger sig med en by, snart med et herred, nu med et sogn eller en herregård, nu med en kirke eller en skole, kan vi her ikke komme ind på; det må være tilstrækkeligt at opfordre enhver, der sysler med et topografisk æmne, til ikke at betragte *Danske Atlas*, der i sine 7, 1763—81 udkomne bind indeholder et fortrinligt billede af den tids Danmark, eller *Traps Danmark*, hvis 4. udgave nu udkommer, som sig uvedkommende. Enhver, der sysler med topografiske æmner, vil i disse værker — og i øvrigt også i de ældre udgaver af Trap, der nu er henholdsvis c. 75, 50 og 25 år gamle, samt i Traps *Hertugdømmet Slesvig*, der udkom 1864 — dels kunne finde mangt et nyttigt vink, dels ved dem kunne skaffe sig det fornødne overblik, dels finde talrige henvisninger til den trykte litteratur. Og glem så ikke, at ge-

neralstabens fortrinlige kort bør ligge foran den, der sysler med en større eller mindre egne historie, og at de bør sammenholdes med *videnskabernes selskabs kort*, der viser os, hvordan Danmark så ud omkring 100 år tidligere. Der findes også ældre kort, men de er i reglen meget mangelfulde.

Der turde hermed være skrevet så meget om den trykte litteratur, at det vil være tilstrækkeligt som vejledning for den, der har en god vilje til selv at arbejde sig videre frem. Men bibliotekerne indeholder ikke blot trykte bøger, men også håndskrifter (manuskripter). Man gør klogt i, samtidig med at man besøger biblioteket, at forhøre sig hos læsesalens personale om, hvorvidt der i manuskriptsamlingen, over hvilken der altid findes skrevne og undertiden også trykte kataloger, måtte findes noget, der kan være til oplysning om det spørgsmål, som man er kommet for at få klaret. Mangen flittig samlers arbejder nåede aldrig at blive trykte, men en del af dem havnede før eller senere i disse håndskriftsamlinger, hvis betydning tilstrækkelig viser sig i, at man idelig finder dem citerede i historiske arbejder. For det kongelige biblioteks vedkommende vil man i det trykte *Katalog over det store kongelige Bibliotheks Haandskrifter* I finde fortegnelse over, hvad der der findes vedrørende Danmarks topografi.

Trods alt, hvad der i bibliotekerne foreligger til oplysning om dansk historie og topografi, trods alt det arbejde, der navnlig i den sidste menneskealder er gjort for at få ved trykken mangfoldiggjort de skatte, der ligger i arkiverne, indeholder disse dog endnu sådanne mængder af både ubenyttet og ukendt stof, at de for bestandig vil blive det egentlige værksted for historikere af enhver art, lige fra den, der vil skrive hele landets historie, og til den, der blot ønsker at samle oplysninger om den plet jord, hvor han selv er født. Arkiverne er ganske udtømmelige, ti dag for dag forøges deres indhold.

Det danske arkivvæsen blev ordnet ved loven af 30. marts 1889, der bestemte, at der skulde oprettes et rigsarkiv, omfattende et hovedarkiv (i 2 afdelinger, hvoraf 1. afdeling navnlig skulde indeholde sager fra før enevældens tid og 2. afdeling det

følgende) og tre provinsarkiver (der senere fik navnet landsarkiver). Hovedarkivet, der i reglen kaldes rigsarkivet, skulde dannes af geheimearkivet og kongerigets arkiv samt alle andre af centraladministrationen fremgaaede arkiver, provinsarkiverne ved aflevering af embedsarkiverne i vedkommende provins m. m. Til disse skulde ogsaa de i provinsen udkommende dag- og ugeblade indsendes.

Der oprettedes saaledes et provinsarkiv i København for Sælland og Låland-Falster m. m., et i Odense for Fyn og et i Viborg for Nørrejylland. Efter genforeningen er hertil som en midlertidig foranstaltning oprettet et arkivdepot i Åbenrå og ved en lov af 1916 oprettedes Statens avissamling i Århus (se herom i »Fortid og Nutid« I side 238). De arkivmasser, der samledes i de nye arkivbygninger, saasnaart disse var færdige til at tages i brug, blev her næsten allesammen for første gang gjorte tilgængelige for forskerne. Det var amtsarkiverne, retsbetjentenes og amtsforvalternes arkiver, bispe-, provste- og præstearkiver, rådstuearkiver, statens lærde skolers og kirkeinspektionernes arkiver m. m. Arkivpersonalerne tog straks fat på ordningen af hele dette store stof for at gøre det tilgængeligt, dels for administrationen, dels for de besøgende på læsesalene, men skønt der nu er arbejdet ufortrødent på det i mange år, er dog endnu ingenlunde alt gennemarbejdet. Dog har de historisk interesserede forlængst godtgjort, at de véd at sætte pris på, at der er åbnet dem et nyt arbejdsfelt, og besøget på læsesalene er blevet betydeligt.

Da al arkivordning går ud på at bringe embedernes protokoller og dokumenter tilbage i den organiske forbindelse, som udvikler sig af sig selv under det daglige arbejde på et kontor, hvilken forbindelse ofte i tidernes løb er blevet sprængt, og da som følge heraf arbejdet ogsaa må gå ud på at rekonstruere ældre arkiver, der har været knyttede til embeder eller institutioner, der er blevne nedlagte eller saaledes omkalfatrede, at deres arkivalier har måttet spredes til forskællige sider, kan man kun fuldtud benytte et arkiv, når man er grundig inde i fortidens og nutidens forvaltningsgrene, kender de til enhver tid bestående

verdslige og gejstlige embedsområder — de militære arkiver lades her ude af betragtning — og ved, hvilke forskellige dele af forvaltningen der til enhver tid påhvilede enhver embedsmand. Som regel vil kun den, der i mange år har syslet i et arkiv, kunne tumle alle disse spørgsmål, og det kan derfor ikke noksom tilrådes de besøgende så at sige at gøre en af arkivets personale til sin fortrolige. Det skulde synes overflødigt at gøre denne bemærkning, men erfaring viser, at mangen besøgende — og i reglen de mest ukyndige — generer sig for at røbe sin uvidenhed på dette dog så specielle område og derfor ikke får ret meget ud af sine studier, når han ikke ligefrem af omstændighederne nødes til at tage mod hjælp. På ethvert arkivs læsesal burde der derfor med store bogstaver stå: Spørg Dem for. Det er jo ikke nok at tro, at man ved besked; man må være sikker i sin sag. Hvem tænker vel f. eks. nu på, at han for at få en oplysning om Skælskør fra 1798 ikke skal søge i Sorø amts arkiv, men i Sællands stiftamts, idet købstæderne tidligere ikke sorterede under amtmanden men under stiftamtmanden, eller hvor mange er der vel, som ved, at Hindsholm forhen regnedes til Salling herred og lå under Nyborg amt, skønt Bjærge herred lå under Odensegårds amt, og at øen Læsø i næsten hele det 18. århundrede i verdslig henseende hørte til Hald amt og i gejstlig henseende sorterede under Viborg stift indtil for nogle menneskealdere siden, og af den slags ikke selvdlysende forhold er der mange.

Der findes i den trykte litteratur ingen samlet oversigt over de utallige forandringer, der i tidernes løb er foregået i henseende til Danmarks centrale og lokale administration, men der foreligger dog adskillige gode hjælpemidler til at skaffe sig underretning om de vigtigste dele af denne. For centraladministrationens vedkommende er forholdene som bekendt før enevældens tid meget lidt udviklede, idet alle de tråde, der forbandt landets enkelte dele med centrum, løb sammen i danske kancelli, men fra 1660 bliver forholdet et helt andet, idet der opstår flere kollegier, hvoraf nogle snart forsvinder igen, andre består i lang tid; og alt som kollegiernes forretninger vokser,

fordeles de på forskellige kontorer, snart efter saglige, snart efter topografiske delingslinjer. Og ved siden af de egentlige kollegier opstod direktioner og kommissioner, til hvem visse grene af administrationen blev overdraget. Det blev et indviklet apparat, som det er vanskeligt at finde rede i for den, der ikke i årevis har været nødt til at sysle med det. Der foreligger heldigvis en samlet oversigt over hele dette maskineri i de af rigsarkivet udgivne værker *Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660—1848* og *Civile Direktioner og Kommissioner samt andre overordnede Myndigheder under Enevælden*. Hertil slutter sig endvidere *Den civile Centraladministration 1848—1893 og 1894—1913*, men da arkivalier fra en så ny tid sædvanlig ikke vil være tilgængelige for offentligheden, vil disse sidste ikke kunne siges at have synderlig interesse i denne forbindelse.

En bekvem oversigt over det af denne administration fremgæede arkivmateriale har man i en lille bog fra 1923: *Rigsarkivet og Hjælpe midlerne til dets Benyttelse*, men den medtager kun, hvad der stammer fra tiden før 1848 og kun, hvad der findes i hovedarkivet. Et — dog ikke udtømmende — Sagregister letter bogens benyttelse, og for den, der vil anstille mere omfattende arkivundersøgelser, vil den være en udmærket håndsrækning, men trods bestræbelserne for at gøre den så kort og overskuelig som muligt, turde den være temmelig besværlig at gribe til for den, der kun kommer på arkivets læsesal (åben hver dag kl. 10—5) for at sysle med et stærkt begrænset topografisk spørgsmål. Her skal derfor i størst mulig korthed gives lidt vejledning for sådanne besøgende.

Det skal da først bemærkes, at egentlige arkiver kan man strængt taget ikke tale om før omkring reformationstiden. Hvad der er bevaret fra en tidligere tid, er næsten altid kun brudstykker, navnlig samlinger af dokumenter på pergament og — fra en noget senere tid — på papir, især sådanne, der begrundet et retskrav, såsom skøder, pantebreve, tingsvidner, testamenter o. lgn. Som ovenfor omtalt, er en overordentlig stor del af disse nu trykt, og de er således lettere tilgængelige i bibliotekerne end i arkivet. Iøvrigt må det bemærkes, at ingen-

lunde alt, hvad der findes i rigsarkivet, er sager, der er fremgåede af centraladministrationen, idet der dér også er samlet mange privatarkiver fra ældre og nyere tid, så at sige lige op til dato. De ældre sager var tidligere ordnede efter forskællige principper. Der var den i topografisk henseende meget vigtige *Topografisk Samling på Pergament* og ligeledes en *Topografisk Samling på Papir*; der var samlingerne: *Danmark, Sælland og Møen, Fyn og Smålandene, Nørrejylland* og *Domme og Tingsvidner* m. fl. Alle disse samlinger, som man i ældre værker ofte vil finde citerede, er nu opløste og dokumenterne henlagte efter mere moderne principper, idet de er blevet samlede i »arkiver«. På rigsarkivets læsesal findes en kronologisk fortegnelse over dem, der viser, hvor de tidligere har ligget og hvor de nu findes. Afskrifter af de allerfleste af dem findes iøvrigt i det bekendte *Langebeks Diplomatarium*, af hvilket en lang række bind (tiden 1451—1560) findes på læsesalen. De fyldige registraturer over de gamle opløste samlinger vil man ofte med stor nytte kunne rådføre sig med; de såvel som talrige andre skrevne arkivregistraturer, som er tilgængelige for publikum, der ikke bør undlade at benytte dem, findes også på læsesalen.

Når vi når frem til reformationstiden, forandres forholdene, idet der i danske kancelli var begyndt at vokse et virkeligt arkiv frem, da man begyndte at føre protokoller over de udgåede kongebreve, såvel over de såkaldte åbne breve (i »Registre«) som over de lukkede breve (i »Tegnelser«). Over det arkiv, der således voksede frem, vil man finde en — dog nu forældet — registratur i *Vejledende Archivregistraturer I*, hvor man også har en redegørelse for forretningsgangen i danske kancelli. De i registre og tegnelser indførte kongebreve foreligger nu indtil 1626 trykte, dels fuldstændig, dels i uddrag i de ovenfor omtalte trykte kilder (»Kancelliets Brevbøger« m. m. og i de i fortalen til første bind af dette værk side II nævnte værker), og de vil altså nu i reglen ikke benyttes i rigsarkivet men i bibliotekerne; for den følgende tid må man jo derimod ty til de originale brev-bøger, og der skal derfor gøres opmærksom på, at de er inddelte i rækker efter landsdelene, hvilket gør dem lettere

tilgængelige for den topografiske forskning. I hvert bind er der alfabetisk register.

Da der her ikke kan gæses i enkeltheder, må det iøvrigt overlades til enhver ved hjælp af den nævnte trykte registratur at finde de sager, han mener at kunne få brug for, men da *lensregnskaberne* ikke er medtagne i denne registratur, skal der her udtrykkeligt gøres opmærksom på, at disse ofte i topografisk henseende kan gøre ypperlig fyldest (se herom i »Fortid og Nutid« I side 141 ff.), ligesom *dombøgerne* (registraturen side 193), der dog, skønt de er forsynede med registre, må betegnes som en vanskelig tilgængelig kilde, når man ikke har et fingerpeg om, hvor man skal søge. En ikke ringe del af dommene foreligger dog trykt, dels i *Udvalg af gamle danske Domme*, 4 bind, der slutter med året 1596, dels i *Samling af Kongens Relttertings Domme*, 2 bind, der omfatter årene 1595—1614. Til bægge disse værker er der forskællige registre. — Også Højesterets arkiv findes indtil c. 1860 i rigsarkivet, men uheldigvis mangler dombøgerne for det 18. århundrede; disse erstattes dog til en vis grad af de bevarede voteringsprotokoller.

Skønt danske kancellis arkiv indtil 1660 er et ret lille arkiv, indeholder det dog uvurderlige skatte såvel for den almindelige som for kulturhistorien, både for personhistorikeren og for topografen, og dets værdi forøges ved, at der iøvrigt er så få arkivalier bevarede fra denne temmelig fjærne fortid. Anderledes bliver forholdet efter 1660, da kollegiernes arkivmasser efterhånden svulmer meget op og kommer til at indeholde mere og mere stof af mindre værdi, samtidig med at de arkiver, der nu findes samlede i landsarkiverne, begynder at gøre sig gældende i stadig højere grad. Det siger sig selv, at der i en kortfattet anvisning som nærværende slet ikke kan være tale om at udpege alle de protokol- og pakkerækker i rigsarkivet, hvorfra topografen må hente sit stof, men kun om at give nogle ganske korte antydeinger.

De to vigtigste arkiver her er danske kancellis arkiv og rentekammerarkivet.

Danske kancelli havde navnlig de sager under sig, der nu

er fordelte til ministerierne for kirke- og undervisningsvæsenet og justitsministeriet. Trykt registratur over dets arkiv findes i »Vejledende Arkivregistraturer« I side 196 ff. Af denne vil det ses, at der stadig føres flere rækker »registre« og »tegnelser«, indeholdende henholdsvis de kongelige åbne og lukkede breve. Inddelingen efter landskaber er bevaret, og der findes særdeles brugbare registre i hvert bind. Til hver protokolrække slutter sig pakker med koncepter og »indlæg«, som man ikke bør lade upåagtede, da indlægene består af ansøgninger, betænkninger, erklæringer osv., der ofte for forskeren kan indeholde fuldt så gode oplysninger, som det på dem baserede kongebrev, der findes indført i vedkommende brevbog. Af disse bilag til protokollerne er dog i årenes løb overordentlig mange kasserede, hvorom henvises til ovennævnte arkivregistratur side 148 ff. — Fra år 1800 deltes forretningerne i danske kancelli mellem flere departementer, navnlig ét kirke- og skoledepartement og flere justits- og politidepartementer, der delte sagerne mellem sig efter topografiske hensyn. At der herefter måtte ske en forandring med den gamle måde at føre »registre« og »tegnelser« på, følger af sig selv.

Rentekammeret, der oprindelig hed skatkammeret, svarer i sit forretningsområde nogenlunde til et finans-, indenrigs- og landbrugsministerium, men dets mangeartede forretninger fordeltes efterhånden på flere kollegier, navnlig *kommercekollegiet* og *generaltoldkammeret*, hvis virkefelter er antydet i deres navne. En trykt registratur over disse kollegiers arkiver findes i »Vejledende Arkivregistraturer« II og III. Af disse registraturer vil det ses, hvilke umådelige arkivmasser der har samlet sig i disse kollegiers arkiver, og hvor umuligt det er med få ord at give detailleret anvisning på, hvorledes en uøvet forsker skal finde sig til rette i alle disse labyrinter. Det gælder derfor her, mere end noget andet sted, at man må spørge sig for hos det tjenstgørende personale på læsesalen. En hovedregel for henlæggelsen af sagerne i disse kollegier er, at de ikke, som i danske kancellis arkiv, lægges efter sagernes brevnumre (∴ som bilag til den fra kancelliet udgåede skrivelse), men efter journalnum-

mer (c: efter det nummer, sagen får i journalen, når den indkommer til kollegiet). Man begyndte dog ret sent i rentekammeret at føre journaler (først 1740); for den tidligere tid volder det derfor vanskelighed at finde, hvad man har brug for. Hvis den indkomne sag var af den art, at kongen selv skulde resolve i den, hvilket i begyndelsen var tilfældet med endog meget ubetydelige sager, vil den dog i reglen let kunne opspores, da der fra 1720 findes særdeles gode gamle kontorregistre til resolutionsprotokollerne og for den foregående tid (1660—1719) under udarbejdelse er en registratur over alle forefundne kgl. resolutioner, der bliver forsynet med alfabetisk register, og når man herigennem har fået hold på sagen, vil det ikke være vanskeligt at fremdrage dens øvrige akter, f. s. v. de er bevarede; men ofte vil man kunne undvære disse, da kongens resolution er påtegnet en udførlig forestilling, hvori sagens omstændigheder er fremstillet. I rentekammeret ekspederedes iøvrigt sagerne gennem en hel række kontorer, navnlig renteskriverkontorer for visse topografiske områder, hvilket i høj grad letter arbejdet for den, der søger oplysninger om en bestemt lokalitet. Da det var statens materielle anliggender, rentekammeret og de deraf fremgaaede eller dermed beslægtede kollegier beskæftigede sig med, er disses arkiver af største vigtighed for den, der sysler med topografiske æmner. I rentekammeret udarbejdedes matriklerne, dér opsamledes forarbejderne til disse, gennem rentekammeret udfærdigedes skøder på kronens gods, kro-, brænderi- og møllebevillinger, bevillinger på udstykning og sammenlægning af gårde, derfra administreredes skov- og jagtvæsenet, for saa vidt det ikke var henlagt under overjægermesteren eller overforstmesteren (jvfr. Vejledende Arkivregistraturer II side 166 ff.) osv. Resultaterne af talrige kommissioners undersøgelser findes også samlede dér. I enevældens tid nedsattes der nemlig idelig kommissioner, som skulde undersøge eller forberede sagerne. Kunde bønderne på Møen ikke svare landgilde, ønskede man at kolonisere de jyske heder, var der uorden med de kongelige fiskerier i Nordsælland eller opstod der tvivlsmaal angående det vigtige fiskeri i Limfjorden, var der uenighed om,

hvorvidt en ejendom hørte under det ene eller det andet oppebørselsdistrikt, skulde der pålignes nye skatter, vilde kongen foretage et mageskifte osv., nedsattes der en kommission til at foretage de fornødne undersøgelser. Omkring en sådan kommission kunde der samle sig ret anselige arkiver; snart indsendtes disse, hyppigere en beskrivelse af forretningen, til vedkommende kollegium, hvor de nu kan være til overordentlig nytte ved historiske og topografiske undersøgelser. I »Vejledende Arkivregistraturer« vil man finde en fortegnelse over sådanne og mange andre vigtige sager under betegnelsen »Diverse dokumenter«, ordnede efter topografiske og andre hensyn, hvorved oversigten lettes. Rentekammeret har iøvrigt i de senere år været genstand for en grundig omordning, hvorved den trykte registratur er blevet mindre brugelig, men i reglen vil dog sager, der rekvireres efter den, kunne skaffes tilveje; alligevel gør man rettere i at benytte den nye seddelregistratur, der findes på læsesalen.

Inden vi forlader rentekammerarkivet og de dermed beslægtede kollegiers arkiver, skal endnu kun nævnes de utallige rækker af regnskaber, der indsendtes til revisionskontorerne for at revideres. En fortegnelse over disse findes i den ovennævnte bog, »Rigsarkivet og Hjælpemidlerne til dets Benyttelse« s. 97 ff. Skønt de er af stor betydning for mange spørgsmåls afgørelse, er de — navnlig af pladshensyn — udeladte i de trykte registraturer. Om amtsregnskabernes benyttelse som historisk kilde findes en artikel i »Fortid og Nutid« IV side 1 ff. Der kan muligvis også være grund til udtrykkelig at henlede opmærksomheden på pakkesagerne angående den store mængde hovedgårde og andre faste ejendomme, der i pengekrisens tid overtoges af statskassen (se »Vejledende Arkivregistraturer« III side 168 ff.), og på den store samling af jordebøger, der findes specificerede i »Vejledende Arkivregistraturer« II side 29 ff. Her findes også nævnt matriklen af 1662; de øvrige matrikler (af 1664, 1688 og 1844), der er uundværlige hjælpemidler ved talrige topografiske undersøgelser, og forarbejderne til dem, findes ikke i rigsarkivet men i Matrikkelsarkivet. En udførlig vejled-

ning til deres benyttelse findes i »Fortid og Nutid« II side 1 ff., hvormed bør sammenholdes artiklen »Dansk Landsbyhistorie 1844—1600« (smst. IV side 147 ff.).

Det kan fremsættes som en almindelig regel, at undersøgelser angående lokaliteter på landet som oftest skal foretages i rentekammerarkivet, mens derimod købstadsforhold snarest oplyses gennem danske kancellis og kommercekollegiets arkiv; men derfra er der dog adskillige undtagelser. Således er kirke- og skolesager altid gåede gennem kancelliet eller gennem de af det udsondrede myndigheder (se »Rigsarkivet« side 23), mens derimod f. eks. toldsager altid må søges i rentekammeret eller generaltoldkammeret uden hensyn til, om de angår by eller land.

Som ovenfor nævnt oprettedes der ved lov af 30. marts 1889 tre proviansarkiver (landsarkiver), hvortil de lokale arkiver skulde afgives, og der gjordes opmærksom på, at man for at benytte disse arkivmasser først og fremmest måtte skaffe sig et overblik over, hvilke verdslige og gejstlige inddelinger landet gennem tiderne har haft. Der foreligger nu i den trykte litteratur ingen samlet fremstilling heraf, men dog en del gode hjælpemidler til at danne sig et begreb om de talrige forandringer, der har fundet sted.

Først bør nævnes Arent Berntsens fortjenstfulde værk fra midten af det 17. århundrede *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed*, i hvis første del der udførlig gøres rede for rigets daværende inddeling i lande, stifter, sysler, len osv. *Sysselinddelingen* er iøvrigt behandlet i et særligt arbejde af O. Nielsen. Om lenene findes oplysninger i de to værker af Erslev *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513—1596)* og *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596—1660*. Nærmest at betragte som en fortsættelse af disse er Blochs *Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark og Island 1660—1848* og Bruuns *Danmarks Amtsførvaltere 1660—1848*, der dog ikke gør nøje rede for de forskellige amtsstuedistrikters område. Om pastoraterne får man oplysninger gennem de forskellige *præstehistorier* — navnlig Wibergs — og stifternes områder har jo i det væsentlige været uforandrede gennem tiderne; dog må det erindres, at

Lolland-Falsters stift 1803 blev udskilt af Fyns stift. Med provstierne er der derimod foregået overordentlig store forandringer, idet oprindeligt hvert herred udgjorde et provsti — undertiden var dog to sammenlagte. Så bestemte en forordning af 1806, at der i hvert amt kun skulde være én provst — en amtsprovst. Forordningens bydende gennemførtes dog kun langsomt og ofte således, at et amt deltes mellem flere amtsprovster, navnlig ofte to, og inden amtsprovstier var oprettede hele landet over, opgav man helt tanken og gik over til distriktsprovstier, bestående af 2—3 herreder. Disse har tildels holdt sig til vor tid, dog således, at der har været en tendens til at gøre provstierne mindre. — *Hof- og statskalenderne* kan iøvrigt rådspørges, naar der ønskes oplysninger om landets administrative inddelinger, men de går kun tilbage til omkring midten af det 18. århundrede, de ældste årgange er meget magre og de er ret langt op i tiden temmelig upålidelige. Om herrederne og birkerne fåes de pålideligste oplysninger gennem de i hvert landsarkiv værende *skrevne fortegnelser over magistratspersoner og rejsbetjente* i vedkommende landsdel fra 1660—1848 (kopier af dem alle findes i hovedarkivet). Af disse vil det ses, at forandringerne har været meget omfattende; oprindeligt udgjorde hvert herred eller birk én retskreds, i Christian den femtes tid fandt en stor forandring sted, hvorved mange af de jurisdiktioner, der bestod lige til den store retsreform fandt sted, fremstod, men mange af birkerne overlevede denne omlægning, nye kom til, og først langt ned i det 19. århundrede forsvandt de fleste af disse.

Af det ovenfor anførte vil det tydeligt fremgå, at antallet af de embedsarkiver, der opbevares i landsarkiverne, er meget stort, og at de er af højst forskellig art. Der lader sig derfor ikke give almindeligt gældende regler for, hvorledes en historisk-topografisk undersøgelse skal drives; de spørgsmål, der kan rejses, er så mangfoldige, de veje, ad hvilke man kan gå frem, så forskelligartede, at kombinationerne bliver utallige, og den omstændighed, at de lokale arkiver ofte har lidt meget af tidens tand, idet sagerne ved at opbevares på fugtige steder er smuldrerede hen, ved at henligge på brandfarlige steder er gåede til-

grunde ved ild, ved at flyttes fra sted til sted er blevne splittede ad, bevirker, at just de arkivalier, man helst skulde bruge, ofte ikke er tilstede, hvorfor man ad omveje må søge de oplysninger, som ellers vilde kunne findes på den slagne vej. Hertil kommer, at mens man i centraladministrationens arkiver ofte på ét sted vil finde mange oplysninger om samme sag eller i hvert fald den sag, der er tale om, fyldigt belyst ved ansøgning, bilagt med erklæringer og betænkninger fra de øvrigheds personer, den på sin vej har passeret, vil man i de lokale arkiver ofte være henvist til møjsommeligt at følge en sag fra det ene arkiv til det andet for at få samlet alt, hvad der ved en given lejlighed er kommet frem om den. Ønsker kancelliet f. eks. oplysning om en kirke, skriver det til vedkommende stiftsøvrighed, denne skriver til provsten, han igen til præsten. Præsten udtaler sig, provsten erklærer sig, stiftsøvrigheden ligeledes, og sagen vender tilbage til kancelliet, hvor man altså kan vente at finde den samlet. Men findes den ikke dér, eller sidder man ude i et landsarkiv og ønsker at undersøge sagen, så må man have vedkommende embedsmænds journaler og kopibøger frem, følge sagen gennem dem og eventuelt efterse, om ikke dele af sagen skulde findes i de tilhørende journalpakker.

Da det afhænger af en sags art og beskaffenhed, ad hvilke veje den således vandrer, må det i hvert enkelt tilfælde afgøres, hvor oplysninger om den skal søges, og det bliver i reglen arkivmanden, der må give anvisning i den henseende. Som almindelig vejledning kan her kun gives en ganske kort oversigt over de for topografen vigtigste arkiver, der er samlede i landsarkiverne, og hvad der i hvert af disse findes af særlig interesse for det topografiske studium; en sådan oversigt er så meget mere fornøden, som der aldeles ingen trykte registraturer findes over disse arkiver. Derimod vil man ved hvert landsarkiv finde talrige skrevne registraturer, og over de arkiver, der endnu ikke er blevne registrerede, siden de afleveredes, vil der i hvert fald findes afleveringsdesignationer, der dog ofte er lidet tilfredsstillende.

Landsarkiverne indeholder da:

1) *Landstings- og landsoverretsarkiver.* Ved den tid, her nærmest er tale om, fandtes der i Danmark 5 landsting, nemlig et for Sælland og Møen, et for Låland og Falster, et for Fyn og Langeland, et for Nørrejylland og et for Bornholm. Landstinget var som bekendt overret for en landsdel, dog således, at visse købstæder havde landstingsret, hvorfor der fra dem ikke appelleredes til landstinget, men til højesteret, og således, at landstinget i visse sager var første instans. Da mange af de til landstinget indstævnedes sager drejede sig om ejendomsstrætter, vil der i justitsprokollerne med tilhørende irettelagte dokumenter og dombøger ofte kunne findes værdifulde topografiske oplysninger, men de vil være vanskelige at fremdrage, når man ikke har et bestemt holdepunkt for eftersøgningen. Langt vigtigere er dog landstingenes skøde- og pantebøger, vel den vigtigste topografiske kilde, der findes i landsarkiverne. Skøde- og pantebøger er for topografen omtrent det samme, som kirkebøgerne er for genealogen og personalhistorikeren, hvorfor det var i høj grad uheldigt, at disse vigtige protokolrækker tidligere i almindelighed var unddragne afleveringspligt til landsarkiverne, en fejl, der dog nu er rådet bod på. Når landstingenes straks indkom hertil, var grunden den, at læsning af skøder o. lgn. ved landstingene ophørte 1805, indtil hvilket år alle skøder på frit gods (adelige sædegårde med tilliggende) skulde læses der. Denne bestemmelse overholdtes dog ingenlunde strængt, idet man allerede længe før 1805 kan finde skøder på sådanne ejendomme læste ved herredstingene, ligesom skøder på ufrit gods ofte læstes ved landstingene. Benyttelsen af Fynbo landstings skøde og pantebøger lettes ved de af Rasmussen Søkilde uddgivne uddrag af dem. — Landstingene ophævedes ved forordningen af 25. januar 1805 (Bornholms dog først ved plakat af 29. juni 1813) og erstattedes af 2 landsoverretter, en for Nørrejylland og en for den øvrige del af landet. Disse overretters arkiver kan ligesom landstingenes gennem sager om faste ejendomme give topografiske oplysninger.

2) *Stiftamts- og amtsarkiver.* Under stiftamtmandene sorterede alle stiftets købstæder, indtil den store amtsomlægning

fandt sted i slutningen af det 18. århundrede. Indtil den tid havde de øvrige amtmænd altså intet med købstædernes forhold at gøre, og det må erindres, at i henhold til grevernes og friherrerens privilegier af 1671 var disses allodial- og feudalgods unddraget såvel amtmændenes som amtsskrivernes embeds-område.

Da stiftamtmanden i reglen tillige var amtmand i et eller flere amter, findes der ofte ikke noget særligt stiftamtsarkiv, idet han har brugt fælles journaler og kopibøger til alle sine forretninger. Dog findes jævnlig særlige købstadsjournaler og kopibøger samt journaler og kopibøger for landet, ligesom købstadsbreve ofte er henlagte købstadsvis, brevene fra landet jurisdiktionsvis. Stiftamtmænd og amtmænd var i mange forhold kun et bindeled mellem den lavere verdslige embedsstand og befolkningen på den ene side og centraladministrationen på den anden side. Mange af de breve, der indkom til dem, gik derfor videre med deres erklæring eller betænkning, der ofte findes indført i særlige kopibøger, ligesom mange breve fra centraladministrationen fra amterne sendtes videre til rette vedkommende. Korrespondancesagerne er det, der fylder mest i et amtsarkiv; de er ofte gjort lettere overskuelige ved at være samlede i rækker af kgl. reskripter, kancellibreve, rentekammerbreve, breve fra andre kollegier og breve fra forskællige, hvilke sidste ofte igen er fordelt på den ovenfor antydede måde; men der er dog mange andre arkivalier i et amtsarkiv, da amtmændenes forretninger var meget forskelligartede. Her skal blot peges på, at amtmændene forrettede skifterne på landet efter proprietærer, forpagtere, retsbetjente, selvejere m. fl., indtil plakaten af 13. decbr. 1793 bestemte, at deres skiftejurisdiktion efterhånden skulde overgå til herredsfogderne. Amtmændenes skifteprotokoller er af største vigtighed for kultur- og personalhistorien, men også for topografien er de en kilde af stor betydning. For den, der sysler med købstadshistorie, er de taksationsforretninger, der i henhold til brandforsikringsanordningen af 13. januar 1761 hvert tiende år skulde foretages over alle købstædernes bygninger, og som skulde udfærdiges i tre eksemplarer, hvoraf

et forblev i byens arkiv, et indsendtes til stiftamtmanden (senere amtmanden) og et til kommercekollegiets arkiv, af stor interesse, da der ingensteds findes samlet fuldstændigere oplysninger om købstadsejendomme. I anordningen bestemtes, at også landbygninger kunde forsikres i denne brandforsikring for købstadsbygninger; man kan altså her også søge oplysninger om sådanne (jvfr. iøvrigt nedenfor side 25) — Landvæsenskommissionsprotokollerne, der også i topografisk henseende er af stor værdi, afgives kun undtagelsesvis til landsarkiverne. — Amtsarkiverne begynder i reglen ikke før omkring år 1700.

3) *Amtsforvalterarkiver.* I disse findes bl. a. skattehovedbøgerne, gennem hvilke man, når man ikke har adgang til vedkommende skøde- og pantebøger, kan følge landejendommens skiftende ejere, men rigtignok uden at få oplysning om, hvorledes de kommer fra én hånd over på en anden. De begynder iøvrigt i reglen ikke før omkring år 1800. Vigtigere er de gamle matrikler, der ofte findes, og den samling af de fra rentekammeret modtagne udstykningsbevillinger og -approbationer, der i reglen er bevaret i hvert amtsforvalterarkiv på en let tilgængelig måde. Man vil ganske vist kunne finde de samme i rentekammerarkivet, men de er lettere at få overblik over i et lille arkiv end i et, der omfatter større landsdele.

4) *Rytterdistriktsarkiver.* Regimentsskriveren var en slags amtsforvalter i de af Frederik den fjerde oprettede rytterdistrikter. Om det gods, der var henlagt under rytterdistriktet, findes gode oplysninger i arkivets jordebøger, sessions-, fæste- og skifteprotokoller. De sidste giver dog naturligvis navnlig oplysninger om beboernes forhold. Længe før rytterdistrikternes tid var der iøvrigt til rytterhold udlagt en mængde kongeligt gods — i reglen meget spredt — som også administreredes af regimentsskriveren, men af disses arkiver er kun ganske få nogenlunde fyldigt bevarede.

5) *Herreds- og birke- samt byfogedarkiver.* Fra tiden før den ovenomtalte store sammenlægning i Christian den femtes tid er der i reglen kun bevaret tingbøger. Disse må karakteriseres som ret vanskeligt tilgængelige kilder — bl. a. også, fordi

skriften lægger den uøvede hindringer i vejen — men til gengæld lønner det i høj grad umagen at give sig rigelig tid til at udnytte det i disse indeholdte, hidtil saa lidet benyttede, men overordentlig vigtige stof. Desværre er store masser af dem i tidens løb gåede til grunde, men fra mange herreder og birker er de dog bevarede i ret anselige mængder, om end sjældent i sluttet række; for enkelte jurisdiktioners vedkommende rækker de tilbage til tiden før 1600, oftere begynder de dog en del senere. De giver oplysninger om en stor mængde forskelligartede ting, om steder, om personer, om forhold, om herredets almindelige og om dets specielle historie. Gennem optagne tingsvidner, gennem ejendoms- og skæltrætter gives der hyppigt meddelelser om tildragelser, der ligger forholdsvis langt tilbage i tiden, arvetrætter kan give anledning til, at der opstilles hele små stamtavler over herredets og omegnens slægter; har sandflugten strøget hen over markerne, afhjemles der synsforretninger over den skade, de har lidt, er der forøvet skovtyveri, eller kan bønderne ikke få deres svin fedede i skovene, vidnes der til tinge om skovenes tilstand, har fjenden været i landet, optages der syn over den skade, beboerne har lidt, over hvad fjenden har røvet fra dem, eller over hvorledes kirkerne er blevne medhandlede. Om ulvenes hærgen, om troldkvindernes gale streger, om overfald og mord, om alt, hvad livet fører med sig — dog navnlig dets skyggesider — kan man vente at finde oplysninger i tingbøgerne. Den, der ønsker at se, hvor forskelligartede fund man kan gøre i disse kildeskrifter, vil bedst erfare det ved at blade lidt i Klitgaards beskrivelse af Hvetbo herred.

Det må dog erindres, at mange af de sager, der i tingbøgerne findes oplysninger om, kan forfølges videre ad forskællige veje, idet en sag jo kunde — og i visse tilfælde skulde — appelleres til højere ret, først til vedkommende landsting og eventuelt til den til enhver tid bestående højesteret. Ligeledes kan et tingsvidne foranledige ekspeditioner inde fra centraladministrationen. Ønsker f. eks. bønderne nedsættelse i landgilde eller hartkorn (og de deraf flydende hartkornsskatter) på grund af

sandflugt, lader de optage et tingsvidne om den skade, de har lidt, vedkommende amtmand sender det med sin erklæring til rentekammeret, og gennem dette udfærdiges kongens resolution i sagen. Når en sådan sag er af forholdsvis gammel dato (f. eks. fra det 17. århundrede), vil der nu i reglen intet kunne findes om den i amtets arkiv, men i danske kancellis eller rentekammerets arkiv vil den kongelige resolution med bilag i reglen kunne skaffes tilveje.

Når man ind i det 18. århundrede, bliver retsbetjentarkiverne efterhånden fyldigere. Her skal særlig fremhæves auktionsprotokollerne, af hvilke man kan få oplysninger om solgte ejendomme — og det må fremhæves, at ingenlunde ethvert skøde, der udstedtes af auktionsretten, blev tinglæst — samt skøde- og panteprotokollerne, der findes i landsarkiverne til omtrent midten af forrige århundrede, for enkelte jurisdiktions vedkommende endog til 1870. Om købstædernes skøde- og panteprotokoller findes en vejledende artikel i »Fortid og Nutid« (VI side 32 ff.). Skifteprotokoller vil man i byfogedarkiverne ret jævnlig finde lige fra omkring midten af det 17. århundrede — skønt de egentlig hører hjemme i rådstuearkiverne —, hvorimod herredsfogderne intet havde med skifterne at gøre, før de lidt efter lidt i henhold til plakaten af 13. december 1793 overtog den skiftejurisdiktion, amtmanden tidligere havde haft, og senere ligeledes provsternes og godsernes.

6) *Rådstuearkiverne* indeholder de af magistratens administration af købstadens anliggender fremgaaede arkivalier; de har altså som regel kun værdi for den, der sysler med vedkommede bys specielle historie. For de mindre byers vedkommende er i reglen lidet eller intet af ældre dato bevaret, men for de vigtigere byers ofte desmere og ofte delvis tilbage til reformations-tiden. Som ovenfor bemærket havde en del byer landstingsret, hvilket vil sige, at de af byfogden afsagte domme ikke appelleredes til vedkommende landsting, men til borgmestre og råd og derfra lige til højesteret. Deres landstingsret ophævedes, da der 1805 oprettedes landsoverretter (se ovenfor). Københavns råd-

stuearkiv er ikke afleveret til landsarkivet; det findes på rådhuset.

7) *Branddirektoraternes arkiver*, der begynder år 1800, er afleverede til c. 1875. De vigtigste protokoller her er brandtaksationsprotokollerne, der indeholder omhyggelige beskrivelser af alle de bygninger, som forsikres, og de er altså af stor værdi for dem, der studerer bygningshistorie (se »Fortid og Nutid« I side 185 ff.). Disse arkiver omfatter imidlertid kun landbygningerne; de tilsvarende oplysninger om bygninger i København og Købstæderne må derfor søges andensteds. *Direktionen for Københavns brandforsikring* har til landsarkivet i København afleveret brandtaksationer for københavnske bygninger 1731—1908. Brandforsikring af købstadsbygninger (og af landbygninger før 1800) må søges i vedkommende rådstue- og stiftamtsarkiver (se side 22).

8) *Stiftsøvrigheds- og bispearkiver*. Stiftamtmanden og bisp (c: stiftsøvrigheden) fører i forening overtilsynet med stiftets kirker, hospitaler og stiftelser m. m., sætter kapitelstaksten (se herom *Kapitelstakster i ældre og nyere Tid*, 1600—1902, udgivet af Statens statistiske Bureau), dømmer som 2. instans i gejstlige sager osv. Der findes ofte intet særligt stiftsøvrighedsarkiv, idet arkivalierne dels kan opgå i stiftamts- dels i bispearkivet, hyppigst i det sidste og ofte således indvævet i dette, at det ikke lader sig udskille. Bispearkiverne, i hvilke der som følge heraf ofte findes værdifulde gamle sager om kirker, præstegaarde, skoler, hospitaler (for gamle folk), offentlige stiftelser osv., er hyppigt for den ældre tids vedkommende gjort let tilgængelige gennem udførlige skrevne reversaler, efter hvilke alle sagerne er henlagte eller opstillede. I reversalerne er i reglen dels en topografisk, dels en saglig ordning gennemført, så at det er let at finde sig tilrette i dem. Til topografiske studier efterspørges i bispearkiverne hyppigst de såkaldte herreds- eller stiftsbøger, der er indrettede til forskællige tider og indeholder udførlige oplysninger om de til præsternes, degnenes og de lærde skolers personale henlagte midler, der for en væsentlig del tid-

ligere bestod i jordegods. Hvad der i Ålborg bispearkiv findes af den art, er bearbejdet af D. H. Wulff og udgivet under titlen *Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie* og *Statistiske Bidrag til Aalborg Stifts Historie*. Også bispernes visitatsprotokoller, der dog ofte er forsvundne, bør i denne forbindelse nævnes. Odensebispens *Mester Jakob Madsens Visitatsbog* foreligger trykt og indeholder aldeles enestående bidrag til Fyns topografi og historie i slutningen af det 16. århundrede; ligeledes er viborgbispens Søren Lintrups visitatsbog 1721—24 blevet offentliggjort (i »Samlinger til jydsk Historie og Topografi« 3. r. II) og vendssyselske visitatsberetninger 1738—64 findes i »Vendssyselske Aarbøger« III—VI. bind. Om bise- og stiftsøvrighedsarkiverne er der en række artikler i »Fortid og Nutid« V side 45 ff. (Sjællands), side 81 ff. (de jyske), VI side 65 ff. (det fynske) og VII side 30 ff. (Lolland-Falsters).

9) *Provstearkiverne* fra de gamle herredsprovsters tid indeholder væsentligst kun gejstlige justits-, skifte- og auktionsprotokoller, der er fortrinlige hjælpemidler for personalhistorikeren men kun yder topografen lidt. Fra 1802 kommer endvidere synsprotokollerne, der sætter os i stand til at følge kirkernes og fra 1817 tillige præstegårdens bygningshistorie ned gennem tiden. Af korrespondance er kun lidet bevaret. I amts- og distriktprovstiernes tid bliver korrespondancen det overvejende, og der kan i denne findes bidrag til kirkernes, præstegårdens og skolernes historie, men som topografisk kilde betragtet er disse arkiver dog i almindelighed ikke meget bemærkelsesværdige.

10) *Præstearkivernes* væsentligste bestanddel er kirkebøgerne. I Christian den fjærdes sidste regeringstid blev det påbudt, at sådanne skulde føres, men overordentlig mange af de ældste kirkebøger er gæede til grunde ved vanrøgt og ildebrand. Skønt det ligger i sagens natur, at de væsentligst giver personalhistoriske oplysninger, bør topografen dog ikke forsømme at bruge dem, dels fordi de kan indeholde oplysninger om forlængst forsvundne stednavne, dels fordi den historiske topografi ikke kan undvære personalhistorien. De af præsterne førte såkaldte libri datici efterspørges idelig af de besøgende i landsarkiverne, men

indeholder i virkeligheden kun rent undtagelsesvis noget af interesse.

11) *Godsarkiver*. Af disse er talrige brudstykker indkomne til landsarkiverne, men kun få mere fuldstændige, og overhovedet må det siges, at forholdsvis meget få godsarkiver er nogenlunde fuldstændigt bevarede; af det rige materiale af adkomst-dokumenter, jordebøger, fæste-, hoveri- og skifteprotokoller, regnskaber, korrespondancesager osv. er nu i reglen lidet eller intet i behold, men hvor meget der stundom kan have været tidligere, kan man få et begreb om gennem de bevarede ovenfor nævnte gamle registraturer, »Danske adelige Brevkister« og »Fru Eline Gøyes Jordebog«. Nogen vejledning til at se, hvad man i landsarkierne kan vente at finde af godsarkiver, har man i Meddelelser fra det danske Rigsarkiv« I side 54, 56, 139 og 141. At disse arkiver væsentligst indeholder bidrag til vedkommende gårds og dens tilliggendes historie siger sig selv.

Endnu skal kun nævnes, at man i landsarkiverne vil finde statens lærde skolers og nogle seminariers arkiver, kirkeinspektionsarkiver, der er af vigtighed for købstadskirkernes historie og ofte går langt tilbage i tiden, enkelte hospitalsarkiver m. m. Om landsbykirkerne haves de bedste oplysninger i kirkernes regnskabsbøger, hvor de er bevarede (jvfr. ovennævnte meddelelser fra rigsarkivet I side 56 ff. og side 137) og i de ovenfor ved provsterne omtalte synsprotokoller.

Som det fremgår af ovenstående, indeholder landsarkiverne ikke arkivalier af særlig høj ælde. Kun ganske undtagelsesvis begynder de dertil afleverede arkiver før ved reformationstiden, mange først 1—200 år senere, og som regel afgives de dokumenter, der er af ældre dato end 1559, til hovedarkivet, derimod ikke protokoller. Vil man altså drive en undersøgelse kronologisk, f. eks. følge en lokalitets historie fra middelalder til nutid, må man begynde i hovedarkivet; men dette vil ikke være tilrådeligt for en begynder. Det er allerede ovenfor fremhævet, at biblioteksstudier bør gå forud for arkivstudier; dernæst vil man i reglen gøre rettest i at benytte landsarkiverne, da de forholdsvis små arkiver, der findes dér, er lettere overskuelige end cen-

traladministrationens store, og — som sagt — fordi man ikke skal begynde med at fordybe sig i de arkivalier, hvor både sproget og — navnlig — skriften lægger hindringer i vejen. Når man går baglængs, bliver man efterhånden fortrolig med bægge dele. Ordbøger over juridiske udtryk (Christen Osterssen Weylles »Glossarium Juridicum« og Badens »Dansk-juridisk Ordbog«) og over gammeldansk og dialekter (navnlig Kalkars »Ordbog til det ældre danske Sprog, 1300--1700« og Feilbergs »Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål« samt Videnskabernes selskabs Danske Ordbog) må tages til hjælp. Efterhånden går arbejdet af sig selv. Alt som det skrider frem, noterer man sig stadig, hvorfra man henter sine oplysninger, hvadenten det er af trykte eller utrykte kilder; ti enhver påstand bør man kunne belægge med bevis.

Det vil under arkivstudierne ofte vise sig — og det er ovenfor flere steder antydnet — at samme sag ofte må undersøges dels i vedkommende landsarkiv, dels i hovedarkivet. Var hele vort rigsarkiv samlet på ét sted, således at man dør kunde bruge alle arter af arkivalier samtidig, vilde det lette mangan undersøgelse, men som forholdene nu engang er, må den, der vil gå grundig tilværks, i reglen drive studierne dels i et bibliotek, dels i et landsarkiv og dels i hovedarkivet for ikke at tale om, at der endda ofte kan være grund til at søge flere steder hen. Der er jo den ovenfor nævnte avissamling i Århus og det ligeledes nævnte matrikkelarkiv, der er Stednavneudvalgets kontor, som man kan se nærmere om i »Fortid og Nutid« II side 143 ff., der er musæerne, hvis genstande i sig selv jo ofte er af betydning for topografen og hvor der kan findes udstillet arkivalier, for ikke at tale om de manuskripter, der undertiden findes i deres biblioteker (se f. eks. om håndskrifter vedrørende Danmarks topografi i Nationalmusæets 2. afdelings bibliotek en artikkel i »Fortid og Nutid« V side 55 ff.), der er Hærens arkiv (se smst. II side 170 ff.), et militært landsarkiv, der ikke må forveksles med de store krigs- og marinearkiver, der findes i rigsarkivet, men som ovenfor ikke er omtalte, fordi de kun i ganske særlige tilfælde benyttes af topografen; og der er flere

steder endnu — f. eks. private godsarkiver og talrige kortsamlinger, om hvilke sidste oplysninger findes i en af O. Smith forfattet oversigt i »Fortid og Nutid« VI side 227 ff. — hvor denne kan søge sit stof. —

Dermed turde være sagt, hvad der i korthed kan siges om topografens arbejde i biblioteker og arkiver, men dertil kommer så i mange tilfælde arbejdet på åstedet. Det kan dreje sig om mangt og meget, men hyppigst vil det vel nok være stednavnene og de synlige fortidsminder (køkkenmøddinger, gravhøje og runestene; tomter, voldsteder, ruiner og gamle bygninger; kirkerne med deres inventar og hellige kilder m. m.), der særlig vil tiltrække sig opmærksomheden. Naturligvis er det i mange tilfælde ganske nødvendigt, at den topografiske forsker sysler med disse genstande og søger at uddrage af dem al den viden, der kan fåes, men det kan ikke tilstrækkelig stærkt fremhæves, at det er såre farlige veje at gå, når man ikke har en fagmand ved sin side. Man bliver ikke filolog, fordi man har læst Steenstrups »De danske Stednavne«, og ikke arkæolog, fordi man kender Sophus Müllers »Vor Oldtid«. Topografen gør derfor i reglen klogest i af hine kilder ikke at uddrage selvstændige slutninger; han bør vende tilbage til bibliotekerne og rådføre sig med den righoldige litteratur om alle disse æmner. Om de synlige fortidsminder findes jo både i Traps og i Daniel Bruuns »Danmark« talrige oplysninger, i førstnævnte værk både amts-, herreds- og sognevis, i sidstnævnte dels i 1. binds 1. bog en del afhandlinger, omfattende hele landet, dels — mere specielt — spredt i de forskællige bind amtsvis affattede redegørelser for oldtidsmindesmærker, voldsteder og herregårde samt kirker. Disse redegørelser er populære og derfor let tilgængelige for enhver, mens de Trapske udmærker sig ved korthed og saglighed og kanske kan volde begynderen en del vanskeligheder, fordi der benyttes så mange fagord, til hvis forståelse fremmedordbøger o. lgn. må benyttes. Iøvrigt findes i det ovenfor (side 6) nævnte tidsskrift »Antikvariske Annaler« og dets afløser en rigdom af artikler om beslægtede æmner, og der foreligger desuden i selvstændige værker en meget omfangsrig litteratur, som hver

enkelt må gøre sig bekendt med gennem de tidligere (side 4) nævnte bibliografier. Kun et ganske lille udvalg af de for topografen vigtigste arbejder skal her nævnes. Der er *De danske Runemindesmærker* af Wimmer (en håndudgave af disse er besørget af Lis Jacobsen), *Vore Landsbykirker* af Mackeprang, *Snedkere og Billedsnidere 1536–1660* af Chr. Axel Jensen, *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker* af Uldall, *Marmora Danica* ved Erik Pontoppidan (o: gengivelser af inskriptioner, navnlig på ligstene; nu meget forældet), *Danmarks Kunst* af Beckett, *Studier i dansk Herregaardsarkitektur* af Lorenzen, der også har udgivet en række klostres bygningshistorie, og Løfflers forskællige arbejder om kirker og grævmonumenter. Talrige andre kunde nævnes, men pladsen tillader det ikke. —

Topografen må derfor ofte vandre lange og besværlige veje, inden han kan få samlet alle de oplysninger, han har brug for, men naturligvis vil det ingenlunde ved alle topografiske undersøgelser være nødvendigt at søge til alle de kilder, som ovenfor er omtalte; i så fald vilde de fleste tabe modet, inden de kom til vejs ende. Men tålmod skal der i reglen til, hvis man ikke vil slå sig tiltåls med halvgjort arbejde. Det er her som overalt navnlig lysten, der skal drive værket. Og glem så ikke, at man står sig ved at spørge sig for.

DANSK LANDSBYHISTORIE 1844—1600.

Kortfattet praktisk Vejledning

ved

Svend Aakjær.

Det falder godt i Traad med visse Bevægelser indenfor nordisk Aandsliv, naar Lokalhistorien har faaet en saadan Vækst som den har i de senere Aartier. Det er her de samme Grundtan-ker, der gør sig gældende i Historien, som alt længe har været hyldet paa andre Omraader i Aandslivet: Interessen for det Primi-tive, det »Oprindelige«; Forvissningen om, at man ved taalmodig og ydmyg Iagttagelse af »Det uendeligt Smaa« kan vinde en Viden om »Det uendeligt Store«, som ellers vilde forblive skjult for os; Sansen for Dagligdagen, den levende Hverdag, der danner det brede Grundlag for Forstaaelsen af de mere ejendommelige og mere sammensatte Foreteelser i Kulturlivet. Det er de samme Drag i vor Tids Psyke, der har bragt Lokalhistorien og dens Princip til Hæder og Værdighed, den samme Blanding af forborgens Romantik og ængstelig Nøgternhed, den samme hemmelige Lyst til ved Fantasiens og Intuitionens Hjælp at føres tilbage til fjærne Tidernes dunkle Oprindelighed, parret med en sund og ubestikkelig Trang til at vide redelig og klar Besked selv med de Ting, som nogle vil kalde smaa og uanseelige, den samme Tvedragt mellem Trangen til at give sig hen i Dunkelhed og Fordringen om at naa til Klarhed, som viser sig paa andre af Aandslivets beslægtede Om-raader, og som vidner om, at vort Slægtled i lige Grad er Børn af Romantiken og Realismen.

Nu er det naturligvis ikke saadan, at dette skulde være en ny og mærkelig Opfattelse, som først blev vunden i vor Tid. Det har, lige siden Historie og Arkæologi indledede sit store Tidsrum i Danmark med Navnene Steenstrup, Erslev, Worsaae og Sophus Müller, været Grundprincippet i dansk Kulturhistorie, at man ikke vandt noget klart Overblik, før man ved mange smaa taalmodige »Boringer« havde vundet den dybere Forstaaelse af hele Sammen-hængen: Uden Analyse ingen Synthese.

Her er det da — for nu at vende os mod vort særlige Emne — at Lokalhistorien kan give saa værdifuldt, ja uundværligt et Byggemateriale for den almindelige Historie: Ved at »bore« og »grave« de smaa Enkeltheder frem, hvoraf den almene Historiker skal vinde sin Forstaaelse af Samfundets Udviklingshistorie, sit Overblik over dets forskelligeartede Foreteelser i Fortid og Samtid.

Men for at kunne give et Bidrag af virkelig Værdi, maa »Boringen« foretages efter et fast System, efter en paalidelig Metode, og som et Bidrag til en rent praktisk Vejledning for Lokalhistorikeren paa et enkelt, begrænset Omraade, dansk Landsbyhistorie eller Gaardhistorie, skulde de følgende Linjer da opfattes.

Det hænder sikkert ikke saa sjældent, at en Lokalhistoriker kunde ønske at kende en enkelt Landsbys Udviklingshistorie, eller maaske blot vil følge en enkelt Gaard i Landsbyen, som af en eller anden Grund interesserer ham, tilbage gennem skiftende Tider og Skriftkilder, for at fastslaa, hvorledes dens Historie har formet sig i de forskellige Tidsrum. Men det er forholdsvis sjældent, at det lykkes ham at føre Gaardens Historie ret langt tilbage i Tiden, fordi han savner Oplysning om den lange Række af landsomfattende Kilder, hvori vore Bøndergaarde nævnes, og savner Midlerne til at genkende den enkelte Gaard i de forskellige Kilder. Hvadenten det nu er »lokalpatriotiske« eller »slægtshistoriske« Grunde, der driver ham til at søge disse Oplysninger, eller han virkelig er besjælet af en ægte, rent historisk Erkendelsestrang til at vide, hvorledes Livets Hverdage gled hen for de tidligere Slægter i denne By eller denne Gaard, saa vilde det utvivlsomt være af Betydning for ham, om han evnede at slaa Bro mellem de skiftende Tiders historiske Kilder.

For den rene Lokalhistorie og Topografi er det dog paa Forhaand indlysende, at en saadan Metode til at slutte Forbindelse mellem skiftende Kilder og Tider vil have sin store Betydning. Men ogsaa den almindelige Historie vil Gang paa Gang møde uoverstigelige Vanskeligheder, saafremt den ikke faar saadanne Midler i Hænde, at der kan skabes Sammenhæng imellem de forskellige Kilders Meddelelser om samme Sted. Lad mig i Flæng

tage et Par Eksempler fra mine egne Studier over ældre dansk Landbrugshistorie.

Man ønsker f. Eks. at blive klar over, hvor stort et Høst-udbytte man gennemsnitlig havde pr. Tønde Land i det 17. Aarh., og er ogsaa i Besiddelse af en hel Del Enkeltopgivelser fra forskellige Gaarde. Men hvad skal man stille op med disse Opgivelser, der f. Eks. gaar ud paa, at Per Jensen i Ledøje 1647 avlede saa og saa mange Tdr. Korn, og i 1662 saaede Lars Hansen samme-stds saa mange Tønder, og Jens Olsen i samme By havde 1686 saa mange Tdr. Land til sin Gaard? Saafernt man ikke kan genkende den enkelte Gaard i alle disse tre Kilder, hvoraf den første alene opgiver Avlen, den anden alene Udsæden, og den tredje alene Arealet — hvad skal man saa stille op?

Eller lad os formode, man ønsker at undersøge Forholdet mellem den gamle Ledingsskat og Arealet¹⁾. Hvad hjælper det En saa, at man veed at Ole Hansen betalte 10 Skilling i Leding 1545, at Jacob Sørensen havde en Gaard paa $\frac{1}{4}$ Bol Jord i 1657, og at Rasmus Jensen havde 18 Tdr. Land i 1686, hvis man ikke kan fastslaa, at det er den samme Gaard, der er Tale om alle tre Steder?

Eller man har en Meddelelse fra 1580 om, at en Jørgen Nielsens Gaard er en tidligere Ladegaard til en Herregaard nær ved Byen, eller at den er en »Brydegaard«, eller at den selv har været en Herregaard, og kunde ønske at vide, hvorledes denne Gaard laa paa Bygaden, og hvor dens tidligere Plads nu er at søge. Gaardenes Beliggenhed kan maaske tidligst findes paa et Udskiftningskort fra 1780, men hvorledes her finde den Gaard, der 200 Aar tidligere ejedes af Jørgen Nielsen?

Saaledes vil der ogsaa for den almindelige Historiker Gang paa Gang dukke Vanskeligheder op, naar han ikke kan forfølge den enkelte Gaard igennem længere Tidsrum af dens Historie. Men ogsaa ren praktisk Betydning kan det have til Tider. En gammel Fundats fastsætter, at Landgilden af en bestemt Gaard i en By skal gaa til et Legat el. lign., men det er gaaet i Glemme, hvilken Gaard det er: Hvorledes da finde den iblandt Nutidens Gaarde? Der hviler fra ældre Tid en gammel Skyld af en særlig

¹⁾ Jfr. min Afhandling i Hist. Tidsskr. 9. R. II. S. 35 ff.

Art paa en enkelt Gaard i Byen, men Ejeren nægter at betale, og Myndighederne kan heller ikke bevise, at det er den samme Gaard, som fra først af havde denne Skyldbyrde — fordi man savner et Middel til at følge Gaarden fra Nutiden tilbage til ældre Tider.

Af flere Grunde kunde maaske derfor en saadan lokalhistorisk Metode være ønskelig, og jeg skal derfor søge at give en ganske kort praktisk Vejledning, med Opgivelse af Kilder, der næsten aldrig vil svingte, naar der ønskes Oplysninger om enkelte Gaarde i en Landsby¹⁾.

1. *Fra Nutiden til Matrikelen 1844.*

Dette Tidsrum er naturligvis det, som volder mindst Vanskelighed, da de forskellige *Matrikelnumre* paa Parcellerne straks fortæller os, til hvilken Ejendom disse Parceller hørte i 1844.

Man begynder med at anskaffe sig en Liste over samtlige Parceller i Byen. En saadan Liste kan f. Eks. faaes hos Ligningsmyndighederne. Alle Parceller med Løbenummer 1 (1 a, 1 b, 1 c osv.) kan da med Sikkerhed antages at have hørt under den Ejendom, som i Matrikelen 1844 betegnes med Matr. Nr. 1; det vil som oftest være den Ejendom i Byen, der i Nutiden har Matr. Nr. 1 a.

Vanskeligere stiller Sagen sig derimod, hvis man ønsker Besked med hvorledes og hvornaar de forskellige Parceller har skiftet Ejere, da de fleste herhenhørende Arkivalier fra 1840 til Nutiden ikke er tilgængelige uden med de paagældende Myndigheders Tilladelse. Dog er der jo ofte meddelt Lodsejeren Kopier af Dokumenterne med tilhørende Parcelkort, som undertiden kan findes i Gaarden endnu. Enhver stedfunden Udstykning er noteret i Matrikelskontorets *Udstykningsjournaler* (U. J.) og i de saakaldte *Forandringsprotokoller* (F. P. eller mærket med Matrikelens Løbe-Nr. + B C osv.), der slutter sig til Sogneprotokollen (se ne-

¹⁾ Jeg har i »Skivebogen« 1919—22 forsøgt at gennemføre Metoden paa en enkelt By, Fly i Fjends Herred, Viborg Amt, og kan derfor henvise de Læsere der ønsker mere udførlig Oplysning om hvad man kan finde i disse Kilder, til denne Aftandling, der i det flg. citeres Fly I—IV + Sidetal i Skivebogen 1919—22. Andre af mig anvendte Forkortelser er RA = Rigsarkivet, LA = Landsarkivet, MA = Matrikelsarkivet.

denfor!) og Matrikelen 1844. Andre Landvæsenssager findes noterede i *Landvæsenskontorets Journaler* (L. J.). Før 1857 findes alle Landvæsenssager i een Række Journaler, *Landvæsens Contoirets Journaler* (L. C. J.)¹⁾. Alle Skøder, Magelæg, Panteobligationer o. lign. er naturligvis noteret i *Skøde- og Panteprotokollerne* paa Herredskontorerne, men ingen af disse Kilder efter 1848 (el. 1840) er som sagt tilgængelige for Offentligheden uden de paa-gældende Myndigheders særlige Tilladelse. Det samme gælder de paa denne Tid optagne *Kort* i Matrikulsarkivet.

2. Fra Matrikelen 1844 til Udskiftningen.

Et Eksempplar af *Matrikelen 1844* findes gerne baade i MA og LA. Hver Matrikelsprotokol omfatter et Herred og har sit Løbe-nummer + Bogstav A, hvortil slutter sig de ovenfor omtalte Forandringsprotokoller, mærket BC osv. Matrikelen indeholder følgende Rubriker: 1. Matrikel-Nr. 2. Ejerens Navn. 3. Brugerens Navn. 4. Gl. Matr. Hartkorn. 5. Gammelskattens Beløb. 6. Nyt Matr. Hartkorn. 7. Skovskyld m. m. 8. Bemærkninger, f. Eks. Gaardnavne og Henvisninger til senere skete Forandringer²⁾.

Som Forarbejder for Matrikelen har man *Hartkornsekstrakter for Herrederne 1841*³⁾ (MA), udfærdiget i Flg. Plakat af $\frac{24}{100}$ 1840 af Matrikuls-Comitteen, for at henligge paa Amtsstuen til alm. Eftersyn. Desuden findes en lignende Række *Ældste Hartkornsekstrakter* (MA)⁴⁾, som stammer fra Tiden umiddelbart efter Matrikuleringen, og er vigtige for Gaardhistorien, fordi de har baade det nye Matrikelnummer og det gamle Hartkorn fra første Fjerdedel af 19. Aarh.

Det vigtigste Forarbejde til Matrikelen, og den fyldigste Kilde til Bøndergaardens Topografi og Historie i det 19. Aarh. er dog den saakaldte *Sogneprotokol* (ogsaa kaldet Beskrivelsesprotokol el. Beregningsprotokol), een for hvert Sogn i Landet (MA), der indeholder ikke blot Ejendommenes nye Matr. Nr., deres Ejeres og Brugerens Navne, men tillige en Beskrivelse af de enkelte Par-

¹⁾ Fly III. S. 55, 61; jfr. Erslev, Rigsarkivet (1923) S. 32, 40.

²⁾ Fly III. S. 62.

³⁾ Jfr. Gunnar Knudsen, Fortid og Nutid II. S. 33—37.

⁴⁾ Fly III. S. 61.

cellers Beliggenhed, Areal og Bonitet, af Veje, Fællesjorder m. m. Protokollen er afsluttet efter at Opmaalingen, Boniteringen og Matrikuleringen havde fundet Sted.

Disse Arbejder fandt Sted til forskellige Tider mellem 1806 og 1820, og vil man have fyldig Besked om, hvorledes Arbejdet foregik, kan man raadspørge *Arbejdjournalen* for det paagældende Herred (MA), der giver alle ønskelige Oplysninger i saa Henseende. Ogsaa i *Arbejdjournalen* findes de nugældende Matrikelnumre paa de forskellige Ejendomme.

En Kilde, der fører endnu et Skridt længere tilbage, er *Koncepter og Forarbejder til Sogneprotokollen*¹⁾, der findes i Pakker i MA. Der er to Serier: Amtspakker og Herredspakker, og iblandt disse Papirer findes endnu en særdeles fyldig og vigtig Kilde til Landbrugets Historie, *Beretning til Matrikelen om Jordbrugere 1805*²⁾, der oprindelig var knyttet som Bilag til Matrikuskontorets ældste Journal 1805 (M. C. J. fra 1809). Disse Indberetninger giver et udmærket Tværsnit af det nye Landbrug, som det dreves lige omkring Udskiftningen, der for de fleste (dog langt fra alle) Byers Vedkommende falder før 1805. Pakkerne indeholder bl. a. 1. Egenhændige Indberetninger fra alle Godsejere og en Del af de landbrugskyndige Præster fra denne Rationalismens Tid. 2. Indsendte Protokoller fra Amtsstuerne over alt Selvejer- og Strøgods ved Aaret 1804's Udgang. 3. Protokoller over Selvejer- og Strøgods ved Amtsstuen efter Rentekammerets Ordre fra ¹⁸/₁₂ og ²⁹/₁₂ 1804, forfattet efter det med Ordren fulgte Skema. Heri gives Oplysninger om Dyrkningsmaade, Udskiftning, Jordens Bonitet, statistiske Oplysninger (om Høavl o. lign.), Gl. Hartkorn m. m. 4. Ekstrakter af alt det foregaaende, ordnet herredsvis, altsaa en Slags Herredsmatrikel 1804, der danner Grundlaget for de ovenfor omtalte Ældste Hartkornsekstrakter. Skønt disse Indberetninger ikke benytter Matrikelnumre, kan man dog let genkende de enkelte Ejendomme ved Hjælp af Hartkornet og Brugernes Navne, og naar man jævnfører dem med Ejendommene i Koncepten til Sogneprotokollen og i selve Sogneprotokollen, der jo har de nu-

¹⁾ Jfr. Gunnar Knudsen II. S. 35.

²⁾ Fly III. S. 67.

gældende Matrikelnumre, vil man let kunne identificere Ejendommene.

Det nævntes ovenfor, at disse Skemaer ogsaa gav Oplysninger om Udskiftningen. Der nævnes nemlig hvad Aar og af hvem Byens Jorder er udskiftet, opmaalt og kortlagt, og hvor Kortet fandtes 1804. Denne Opgivelse af Udskiftningsaaret er værdifuld naar man skal i Lag med den næste Opgave: At finde Byens *Udskiftningsforretning med tilhørende Kort*. Udskiftningskortet findes enten i MA, eller ligger endnu hos Lodsejerne (oprindeligt hos største Lodsejer) — undertiden begge Steder¹⁾. Med Hensyn til Udskiftningskortene i MA kan jeg nøjes med at henvise til Gunnar Knudsens Afhandling i »Fortid og Nutid« II. 29—33. I MA findes ogsaa ofte et Eksempel af Udskiftningsforretningen²⁾, men langt fra for alle Byer. Da Udskiftningen foretoges af en Landvæsenskommission for det paagældende Amt, er nemlig Udskiftningsforretningen ofte at søge i denne Landvæsenskommissions Papirer og Protokoller i LA³⁾. (saaledes f. Eks. altid i Viborg, Ringkøbing og Vejle Amter).

Ingen Lokalhistoriker, der ønsker at følge en Bys Udvikling, maa dog undlade at finde og gøre sig bekendt med Udskiftningsforretning og -kort, dels fordi de er saa betydningsfulde Kilder til Kundskab om den store Omvæltning i Byens Historie som Udskiftningen af Fællesskabet var, dels fordi det er meget vanskeligt at komme længere tilbage i Byens Historie, før dette Punkt er oplyst.

Meget ofte vil man kunne skyde Genvej under Arbejdet paa at føre Gaardene i Matrikelen tilbage til Udskiftningen. Hvis der nemlig findes baade et Udskiftningskort og et Matrikelskort, kan man med Lethed identificere de forskellige Ejendomme, blot ved at lægge de to Kort ved Siden af hinanden⁴⁾. Ofte findes der tillige Ejer- og Brugernavne paa begge Kort, og Matrikelskortet har jo desuden det nugældende Matr. Nr., som straks vil kunne føjes til Brugernavnet fra Udskiftningen.

¹⁾ Fly III. S. 55 f.

²⁾ Jfr. Erslev, Rigsarkivet, S. 41.

³⁾ Jfr. G. Knudsen II. S. 33; Fly III. S. 55.

⁴⁾ Fly III. S. 57—59.

Som det i 19. Aarh. er Matrikelnummeret fra 1844, der er det bedste Kendetegn paa Ejendommen, saaledes er det i 18. Aarh. Hartkornet fra Matrikelen 1688. Desværre blev det nemlig ikke helt almindeligt at bruge Matrikelnummeret fra 1688 til Betegnelse af Ejendommene, selv om det nu og da forekommer i visse Kilder. Man maa derfor vogte sig for at antage de Numre, der træffes i Udsk. Forretn., paa Udsk. Kort, i Jordebøger el. lign., for Matrikelnumre. De er kun yderst sjældent identiske med de gamle Matr. Nr. (i hvert Fald jo aldrig med de nye fra 1844!), men blot Løbenumre¹). Ganske vist er disse Løbenumre, saavel som Matrikelnumrene, ikke sjældent givet efter Gaardenes geografiske Rækkefølge i Byen, og kan derved undertiden indirekte give Fingerpeg om, hvilke Gaarde, der er Tale om²). Det sikreste Kendetegn er dog som sagt *Hartkornet*, og det gælder derfor at holde godt Rede paa dettes skiftende Fordeling paa Byens Ejendomme.

Dersom Hartkornet er ganske lige paa flere Ejendomme i Byen, eller hvis det i Løbet af 18. Aarh. er blevet udlignet (f. Eks. ofte paa samlet Fæstegods), kan det være overordentlig vanskeligt at identificere Gaardene, og man maa da meget ofte ty til *Personalhistorien*, der til alle Tider maa være et vigtigt Hjælpemiddel for Lokalhistorien og Topografien. Fra det her omhandlede Tidsrum har vi *Folketællinger* fra 1845 (med Opgivelse af Fødesogn), 1840, 1834, 1801, 1787 (RA), samt *Mandtal paa Formue- og Næringsskat 1789* (RA); se om Folketællingerne og deres Benyttelse, E. Marquard, Fortid og Nutid III. 137 ff. Desuden naturligvis *Kirkebøgerne* og *Skifteprotokollerne* (LA), og for Fæstegodsets Vedkommende *Fæsteprotokollerne* (LA), der oftest angiver Hartkornet og Navnene paa baade den nye og den gamle Fæster af Ejendommen. Endelig kan der jo undertiden ogsaa være en *fast Rækkefølge* for Gaardene i en By i de forskellige Hartkornslister el. Jordebøger, som gør det muligt at genkende Gaarden paa dens Plads i Rækken.

3. Aarhundredet 1789—1688.

De faste Punkter i dette Tidsrum er *Hartkornsspecifikationen 1789 ff.* (RA) i Protokoller for hvert Herred, *Mandtal paa Formue-*

4* ¹) Fly III. S. 56.

²) Fly III. S. 59.

og Næringsskat 1789, Folketællingen 1787, Hartkornsspecifikationerne 1778 ff.¹⁾ (RA), Hoverireglementerne 1773 og 1770 (RA) og Ekstraskatte-Mandtallerne 1713—1687 (RA)²⁾, samt endelig Matrikelen 1688 (MA).

Mens Hartkornslisterne 1789 er opstillet sognevis i Protokoller for hvert Herred, saa maa Hartkornslisterne 1778 sammensættes af indsendte Beretninger fra hvert Gods over Godsets Fæstere, og desuden fra Amtsstuerne over Selvejer- og Strøgods. Lignende Lister kan findes i *Amtsstuearkiverne* (LA), og kan undertiden føre Fæsterne paa et Gods endnu et Stykke tilbage³⁾.

Det bedste Kendetegn paa en Gaard, i Byer hvor Gaardene ikke er udlignede, er som nævnt *Hartkornet*. I de omtalte Hartkornslister findes alle Landets Gaarde nævnt med Brugerens Navn og Hartkorn, undertiden ogsaa med Matrikelnummer fra 1688, hvor det endnu huskes. I sidste Tilfælde gaar det jo let at føre Gaarden tilbage til Kristian den Femtes Matrikel; men ellers kan det til Tider være et brydsomt Arbejde. Dette Arbejde lettes dog meget ved Kundskaben om at den samlede Sum af Hartkorn var den samme i et Ejerlav fra 1688 til 1844, det er blot Fordelingen af Hartkornet paa de enkelte Ejendomme i Ejerlavet, der kan skifte, men som ved Sammentælling og Fradragning og Deling som oftest kan udfindes.

Hvis man lægger Hartkornslister fra 1789, 1778 og 1688 ved Siden af hverandre, vil man tit straks paa Hartkornet (el. Matrikelnummeret) kunne genkende og jævnføre Gaardene i de tre Kilder⁴⁾. Disse Lister kan meget ofte udfyldes ved tilsvarende ældre Lister i Amtsstuearkivet (LA)⁵⁾, og saafremt det drejer sig om hoveripligtigt Fæstegods, er der to store landsomfattende Kilder, der aldrig vil svigte, og som paa flere Punkter er saa fyldige, at de danner et senere Sidestykke til Matrikelsarbejderne fra Kristian den Femtes Tid. Jeg tænker paa de to Rækker *Hoveri-Reglementer* for de forskellige Herregaarde (RA), den første indrettet

¹⁾ Se Vejledende Arkivregistraturer i Rigsarkivet II. S. 35.

²⁾ Jfr. C. Christiansen, Fortid og Nutid IV. S. 1—37.

³⁾ Fly III. S. 53 f.

⁴⁾ Fly III. S. 63 ff.

⁵⁾ Fly III. S. 54, 66.

ved Forordn. $\frac{9}{16}$ 1769, med et *General-Hoverireglement* for hver Hovedgaard 1770, den anden efter Forordn. $\frac{12}{8}$ 1773 § 6, med *Hoverireglements for Sæde- og Avlsgaarde 1773*.

De fyldige Oplysninger om Landbruget paa Godset er givet under følgende Rubriker: 1. Herregaardens underliggende Hartkorn, baade Sædegaards-Taxt og Bøndergods, med Skov- og Mølle-skyld. 2. Samlede Antal Gaardbrugere og Husmænd. 3. Samlede Antal hoveripligtige Bønder. Herefter en yderligere Specifikation: 4. Gaardens Matrikelnummer i Matr. 1688 (saafremt det kendes). 5. Amtets, Herredets, Sognets, Byens el. Gaardens, samt Beboernes Navne. 6. Har Sædeland i alle Byen el. Gaarden tilliggende Marker, saavel de besaaede og ubesaaede som til Fællede og i Hvile liggende, til Hobe anslaget og beregnet til Rugsæd i Tdr. og Skpr. 7. Kan avle Hø i alle Byens el. Gaardens tilliggende Enghaver, saavel som i andre Enge, der kunde findes i de besaaede og ubesaaede, samt til Fællede og Hvile liggende Marker, tilsammen beregnet til « Læs à 32 Lispund. 8. Har Rettighed til Græsning i Overdrev, beregnet efter fulde Høveders Paaslag, « Stkr. 9. Til Gaarden ligger Humle- eller Frugthaver, som det ene Aar imod det andet kan indbringe « Rdl. « Sk. 10. Sværer Landgilde aarlig a) Korn: Rug, Byg, Havre «. b) Penge: « Rdl. « Sk. c) Smaaredsel, saasom: Smør, Lam, Gæs, Høns, Æg etc. «. 11. Arbejdes for Husbonden ugentlig a) Køre- el. Spænddage «. b) Haand el. Gangdage «. 12. Betaler Hoveripenge aarlig « Rdl. « Sk. 13. Adskillige generale Anmærkninger, saasom a) hvor langt en By el. Enkeltgaard er fra dens Hovedgaard beliggende, b) hvor mange Marker Jorden er inddelt i, c) af hvad Bonité Jorden er, enten god, sort Muld, god Ler eller Sand med Muld beblandet, middelmaadig Ler eller Sand, eller slet Ler eller Sand¹⁾.

Det næste Tidsrum 1770—1688 er det forholdsvis vanskeligt at give landsgyldige Regler for. De fyldige Ekstraskatte-Mandtaller tager først fat 1713, og det mellemliggende Tidsrum maa derfor udfyldes ved forskelligartede Kilder. Drejer det sig om *kgl. Domænegods* el. *Ryttergods*, gaar det dog temmelig let, da der er bevaret flere Jordebøger og Regnskaber over dette fra det 18. Aarh. M. H. t. disse og til de forskellige Amtsregnskaber (herun-

¹⁾ Fly III. S. 52 f.

der ogsaa Regnskaber over Ekstraskatterne) er det tilstrækkeligt at henvise til C. Christiansens Afh. i »Fortid og Nutid« IV. 1—37, som maa raadspørges flittigt.

For alm. Fæstegods og Selvejergods bliver Hovedkilden dog sikkert *Landstingenes og Herredstingenes Skøde- og Pantebøger* (LA), der som oftest har udførlige Registre. Det lønner sig altid at holde Øje med, naar en Hovedgaard skødes eller pantsættes, for som Bilag til Skødet og Panteobligationen vil der som oftest findes en »Jordebog« over det underliggende Bøndergods, og her vil Hartkornet ofte være et godt Kendetegn, saafremt ikke ligefrem Matrikelnummeret fra 1688 er vedføjet. Desuden maa naturligvis i første Række benyttes Godsernes *Fæsteprotokoller* (LA).

Svifter disse Kilder, har man jo altid de personalhistoriske Hjælpkilder at ty til: *Kirkebøger, Skifteprotokoller, Mandtaller* (f. Eks. Tiende- og Skolemandtaller i Bispearkiverne m. m.) — alle findes de i LA.

Fra 1713 tager *Ekstraskatte-Mandtallerne* fat og fortsættes 1711, 1710, 1705, 1704, 1699, 1692—88, 1687 (RA)¹⁾. Det sidstnævnte, *Kopskatte-Mandtallet 1687*, er for visse Egne særlig fyldigt, idet det nævner ogsaa Hustruens Navn og Besættningens Størrelse²⁾. Tillige kan ogsaa henvises til de saakaldte *Stifts- og Herredsboøger 1690* i Bispearkiverne (LA), der ofte bl. a. rummer udførlige Tiendemandtaller. Disse Stifts- og Herredsboøger el. »Landeboøger«, som ogsaa kan findes for ældre Tider (1678—80, 1647, 1590, 1548)³⁾, er Hovedkilden for alt gejstligt Gods.

4. Matrikelstiden 1688—1662.

Naar man skal arbejde med alle disse forskellige Lister, saa letter det altid at tilføje Matrikelnummeret ved hver enkelt Gaard, saa snart man har »bestemt« hvilken af Byens Gaarde det er. Fra 1844 til Udskiftningen bruger man bedst det nugældende Matr. Nr., fra Udskiftningen til 1688 det gl. Matr. Nr. fra 1688. Man kan derved undertiden opdage, at Rækkefølgen i flere Lister er

¹⁾ Jfr. C. Christiansen, Fortid og Nutid IV. S. 21—22; Fly III. S. 34, 50.

²⁾ Fly II. S. 37 f.

³⁾ Se Fridericia, Hist. Tidsskr. 6. R. II. S. 522 ff., der giver en Oversigt over disse Kilder fra det 16. Aarh.

ganske fast (f. Eks. at den følger Gaardenes Plads paa Bygaden el. lign.), og kan derigennem faa vigtige Fingerpeg til Oplysning om de Gaarde, der endnu er »ubestemte« i Listen¹⁾. Det samme gælder, hvis man skal tilbage før 1688: Naar man har bestemt en Gaard ved Hjælp af dens »gamle Hartkorn« (Landgildehartkornet), dens Landgilde eller ved andre Kendetegn, saa letter det i høj Grad Overblikket over Gaardlisten, hvis man tilføjer Matr. Nr. fra 1688.

Ligesom det i det 19. Aarh. var Matrikelnummeret 1844, og fra 1844—1688 var Hartkornet fra 1688, der var det vigtigste Kendetegn ved en Gaard, saaledes er det i Tiden før 1688 *Landgilden*, dens enkelte Poster eller dens samlede Sum omregnet i Hartkorn.

M. H. t. denne Tid mellem de tre Matrikler 1688, 1664 og 1662 maa jeg indstændigt anbefale at læse, hvad Gunnar Knudsen har skrevet i »Fortid og Nutid« II. 1—42²⁾. Hvad jeg har at tilføje hertil kan kun blive smaa praktiske Vink.

Man begynder vist bedst med *Modelbogen 1686* (MA). Her findes Gaardbrugerens Navn, hans »gl. Hartkorn« (Landgildehartkorn i Matr. 1664), og undertiden staar der direkte tilføjet »forhen N. N.« med Opgivelse af Brugerens Navn i 1664. Ved Hjælp af disse Oplysninger fører man let Gaarden tilbage til 1664. Men der er endda yderligere Hjælpemidler. Dels fører Modelbogens Opgivelse af Arealet let tilbage til *Markbogen 1682* (MA), der paa hvert Ejerlavs første Blade har en Liste over Bønderne i Ejerlavet, og dels frembyder *Ekstrakt-Matrikelen 1680* (RA), med Angivelse af Hartkorn 1664—80 og med nye Brugernavne fra 1680. endnu et Mellemlid. Indimellem er der yderligere flere *Skatte-mandtaller* (RA), saaledes hvert Aar 1688—1682, 1678, 1677, 1672³⁾.

Fra *Matrikelen 1664* til *den ældste Matrikel 1662* er Vejen

¹⁾ Se f. Eks. Fly III. S. 42—45.

²⁾ De fra Amtskontorerne hidrørende Afskrifter af Matr. 1688 er i mange Tilfælde havnet i Landsarkiverne. Disse Afskrifter er undertiden gennem længere Tidsrum ført à jour med Hensyn til Bøndernes Navne og derfor af ganske særlig Interesse. Iñg. velvillig Meddelelse fra Gunnar Knudsen.

³⁾ Se C. Christiansen, »Fortid og Nutid« IV. S. 16, 20 f.

let. Man mærker sig ved alle Matrikler foruden *Hartkornet* og *Landgilden* tillige *Godsejerens Navn*, der jo er et yderligere Hjælpe-middel ved Bestemmelsen, og holder man skarpt Udkig i Tingenes Skøde- og Pantebøger (LA), kan man ofte med Bestemthed fastsætte Tidspunktet da Hovedgaardene og deres Bøndergods skifter Ejere¹⁾.

Herskabets og Hovedgaardens Navn, Landgildens Størrelse og dens enkelte Poster er nemlig, foruden Brugerens Navn, de vigtigste Kendetegn i den Periode, der nu følger efter.

5. Tiden 1662—1600.

Vi undersøger da disse Kendetegn i Matrikelen 1662. Under-tiden staar kun Godsejerens, ikke hans Hovedgaards Navn opgi- vet; men ved Opslag i Personregistret til Traps Danmark vil man lettest kunne finde Godsejeren og dermed tillige hans Hovedgaards Navn. Efter Hovedgaarde ligger nemlig de til Rentekammeret indsendte *Jordebøger 1661* (RA)²⁾, som danner Grundlaget for Matrikelen 1662. Man opsøger disse og vil da let paa Landgilden og Brugerens Navn genkende Gaardene.

For Bøndergods under de kongelige Slotte vil man være bedst hjulpet. Dette kan nemlig følges i *Lensjordebøgerne* (RA), der findes i stort Tal, og ofte gaar tilbage til Frederik den Andens Tid (om ikke længere). I Posterne »*Stedsmaal*«, Regnskab over Indfæstning af Kronens Gaarde i *Lensregnskaberne* (RA) har vi en Art Fæsteprotokoller for Kronens Bønder, der rækker ligesaa langt som Lensregnskaberne gaar. Foruden alle disse Kilder i Rentekammeret (RA), skal jeg ogsaa gøre opmærksom paa et Par Rækker *Jordebøger* i Kancelliet (RA), *Jordebøger over Kronens underliggende Bøndergods 1625* (efter kgl. Befaling af 20/11 1624)³⁾ og 1651, foruden de forskellige *Jordebøger over Ryttergodset*, der rækker helt tilbage til det 17. Aarh.s Begyndelse (1614): Vanskeligere stiller Sagen sig for det private Adelsgods, men ogsaa her findes dog flere landsomfattende Kilder.

¹⁾ Se ogsaa Oplysninger desangaaende i Traps Danmark, under de enkelte Hovedgaarde.

²⁾ Se G. Knudsen, »Fortid og Nutid« II. S. 2—4.

³⁾ Jfr. Hist. Tidsskr. 9. R. II. S. 53 Aum. 1.

I første Række vil jeg gøre opmærksom paa »*Præsteindberetninger angaaende Gaarde, Huse og Bol*« 1657 og 1651¹⁾, efter kgl. Missiver af 27/10 1657 og 1/2 1651²⁾, indsendte til Bisperne oprindelig, og derfor er de originale Indberetninger undertiden (saaledes for hele Viborg Stift) at finde i Bispearkivet (LA), derfra indgaaet til Danske Kancelli (RA). Med dem kan forøvrigt ofte med Held sammenholdes lignende *Præsteindberetninger 1663* i Bispearkivet (LA) til Brug for Matrikelen 1664. Disse Kilder nævner alle Gaarde med Navne paa deres Herskab, ikke sjældent tillige baade Bønderne og deres Landgilde.

Har vi ført Gaardene frelst frem til 1651, idet vi stadig har tilføjet Matrikelnummeret for at holde sammen paa Rækken, saa vil vi ogsaa som oftest kunne naa et Stykke endnu. Fra 1646 til henimod 1600 er der nemlig en overordentlig tæt Række af *Ekstraskatte-Mandtaller*³⁾ (RA), som øges ved et fuldstændigt *Mandtal paa Kopskat 1660*⁴⁾. Mandtaller er jo imidlertid kun et godt Hjælpemiddel til vort Formaal, naar der er saa rigeligt af dem, med saa faa Aars Mellemrum, at Forskydningerne imellem de enkelte Lister er saa smaa at vi straks kan opdage naar en Gaard skifter Bruger. For ved Mandtallet har man jo kun Navnet paa Gaardens Beboer at holde sig til, ikke Landgilde eller andre yderligere Kendetegn. Imidlertid nævner *Mandtallerne 1629* tillige Herskabets Navn (— saa vidt jeg har set det eneste i Rækken, der har denne Oplysning —) og det lønner sig derfor, naar man skal slaa Bro fra *Præsteindberetningen 1651* til disse Mandtaller, da at begynde med 1629.

Disse Mandtaller begynder gerne kort efter 1600 (1603, 1606 el. 1610) og fortsætter saa, undertiden med kun et Aars Mellemrum, til 1646⁵⁾. Bøndernes Rækkefølge i disse Lister er ofte fast, og naar man først benytter Lensregnskabernes Rubrik »Steds-

¹⁾ Fly III. S. 45—47.

²⁾ Sjællandske Tegnelser 34, 192 og 32, 28 b. Se en fortræffelig Oversigt over disse Kilder, hvor det nævnes for hvilke Egne de er bevaret, i J. A. Fridericia, Danmarks Landboforhold i det 17. Aarh. (Hist. Tidsskr. 6. R. II. S. 475 ff.).

³⁾ Fly II. S. 22—24.

⁴⁾ Fly III. S. 41—45.

⁵⁾ Fly II. S. 22—24. Se Fridericia, Hist. Tidsskr. 6. R. II. S. 533 f.

maal« og Lensjordebøgerne til at fastslaa Kronens Bønder, og tillige Bilagene til Mandtallerne og Lensregnskaberne (forskellige Tingsvidner o. lign.) og de deri nævnte Bønder til nærmere Oplysning om i hvad By de i Mandtalslisterne nævnte Bønder hører hjemme, saa vil man som oftest kunne bestemme de tiloversblevne med temmelig stor Sikkerhed. Listerne er nemlig gerne ordnet sognevis, og ikke ved alle Len er det udtrykkelig angivet, hvor den ene Bys Bønder i Sognet hører op og den andens begynder, de indeholder altsaa tit (med Undtagelse af det ovennævnte Mandtal 1629) kun de nøgne Navne paa Bønderne. Naar en Bonde deler Gaard med en anden eller naar han beboer en Halvgaard, maa han søges blandt »Indester (Indsiddere) og Halvgaardmænd«, ligesom Selvejrbønder, Husmænd, Haandværkere (»Embedsmænd«) og Tjenestekarle (»Drenge«) staar opført for sig. Da Mandtallerne er saa hyppige, vil det imidlertid næsten altid lykkes at følge de skiftende Gaardbrugere i en Gaard til henimod 1600, men kan man samtidig finde Jordebøger og Skøder fra dette Tidsrum, saa støtter det jo betydeligt, da den uforanderlige Landgilde afgjort er et sikrere Middel til Bestemmelsen af en Gaard end de skiftende Brugernavne.

Det lønner sig desuden altid at gennemgaa *Lensregnskaberne* med Bilag (RA)¹⁾, og tillige at efterse, om der ikke ligger Ting af Vigtighed i *Bispearkivet* (LA), ligeledes er *Tingbøgerne* altid rene Skatkamre for Topografien og Lokalhistorien. Uden disse tre Kilder kan man næppe skrive systematisk Lokalhistorie.

6. Før 1600.

Naar vi har sluppet det ældste Ekstraskatte-Mandtal, kommer der en Tid hvor det er vanskeligt at give almengyldige Regler for dansk Landsbyhistorie. Der er nok bevaret store Mængder af Kildestof, men der er ikke nogen Kilde man kan henvise til som landsomfattende. Alle Dokumenter, hvori vore Landsbyer nævnes, kan man dog lettest finde Henvisninger til i *Stednavneudvalgets topografiske Samling*²⁾, der f. T. gaar til 1450, og inden længe

¹⁾ Se Th. B. Bang, »Fortid og Nutid« I. S. 141—160.

²⁾ Tøjhusgade, København. Se *Namn och Bygd* 1919. Ogsaa omtalt i »Fortid og Nutid« II, S. 143 ff.

vil naa til 1513. Her nævnes Dato og Findested for alle Kilder ældre end 1513. Men mellem 1600 og 1513 har vi ingen fuldstændig Oversigt. Dog frembyder Voss'es Registranter i RA et godt Hjælpe middel for den, der vil vide, hvad der af Pergamentsbreve findes om en viss Egn¹). Endelig er det en Selvfølge, at *Kancelliets Brevbøger*, de forskellige trykte *Kancelliregistranter*, *Kronens Skøder* (Bøndernes Navne og Landgilde er ikke medtaget, men maa søges i de originale Registranter og Skøder, og i Besigtelserne til Skøder og Mageskifter), *Ældste danske Arkivregistraturer*, *Reperitorium*, *Scriptores rerum Danicarum* m. m. med deres fortrinlige Registre kan give god Hjælp. En fuldstændig Fortegnelse over alle indtil c. 1890 trykte Breve til 1660 findes i *Regesta Danica*.

Hovedformaalet med denne Afhandling var dog at vejlede Lokalhistorikere, der kunde ønske at føre en Landsbys Gaardshistorie tilbage fra Nutiden til 1600, og vi vil da til Slut gentage de vigtigste Kilder paa Rad, for Oversigtens Skyld.

- Folketælling 1845 (RA).
- Matrikel 1844 (MA).
- Hartkornsekstrakt 1841 (MA).
- Folketællinger 1840 og 1834 (RA).
- Ældste Hartkornsekstrakt } c. 1806—20 (MA)
- Sogneprotokol }
- Indberetninger til Matrikelen 1804 (MA).
- Folketælling 1801 (RA).
- Udskiftningsforretning og -kort (MA og LA).
- Hartkornsspecifikation 1789 (RA).
- Folketælling 1787 (RA).
- Hartkornsspecifikation 1778 (RA).
- Hovireglementer 1773 og 1770 (RA).
- Skøde- og Pantebøger } (LA).
- Fæste- og Skifteprotokoller }
- Kirkebøger }
- Ekstraskatte-Mandtaller 1713—1672 (RA).
- Matrikel 1688 (MA og LA).
- Modelbog 1686 (MA).
- Markbog 1682 (MA).
- Ekstrakt-Matrikel 1680 (RA).

¹) Erslev, Rigsarkivet, S. 8—9.

Matrikel 1664 (MA).

Matrikel 1662 (RA).

Indsendte Jordebøger 1661 (RA).

Kopskatte-Mandtal 1660 (RA).

Præsteindberetninger 1657 og 1651 (RA og LA).

Ekstraskatte-Mandtaller 1646—1600 (RA).

Lensregnskaber og -jordebøger 1660—1600 (RA).

Stednavneudvalgets topografiske Samling før 1513 (endnu kun færdig til 1450).

KULTURBILLEDER FRA EN VESTJYSK HEDEGAARD ¹⁾

Af *Axel Steensberg*.

Egeskoven har gammel Hævd i Vestjylland. Den voksede her vidt og bredt i Bronzealderen, og i Moserne ligger der Stamme ved Stamme. Efter Tørvejordens Afgravning peger de væltede Træers Rødder afmægtigt mod Himlen som stivnede Fangearme. Endnu i Middelalderen klædtes de lave Bakkedrag mellem Herning og Holstebro af Skovens Kæmper. Ned gennem de korte Dale, hvor der var Læ og Muld nok, voksede Træerne sig alentykke. Men i Moserne var der nu Krat af El, Graapil og Birk blandet med Pors, Klokkelyng og Kæruld. Efter Forsumpningen i Jernalderen kunde Egen ikke mere vokse paa de lave Steder.

Der er mange Vidnesbyrd om Egeskoven, ogsaa naar man ser bort fra Bronzealderlagene i Moserne. For nylig regulerede man Løven Aa og fandt da paa det Sted, hvor Aulum, Ørre og Sinding Sogne støder sammen, et Stemmeværk, der var sat af alenbrede, tilhugne Egeplanker paa Kant over hinanden. Deres Ender var indføjet i Furer hugget i Siderne af 3—4 Alen lange nedrammede Stolper («Bulkonstruktion»). Ogsaa Stednavnene fortæller om de vestjyske »Iegetræer«: Jæggesbjerg, Jæggeris, Eggesgaard, Egbæk og Romeg. De melder tillige om andre Træsorter og om Skove i Almindelighed: Askbjerg, Elkær, Sønderlund, Lundebjerg og Helleskov.

¹⁾ Selvom artiklen om den vestjyske hedegaard Stensbjerg kun behandler en enkelt gaard, har redaktionen dog ønsket at bringe den i Fortid og Nutid, fordi den viser, hvor meget kulturhistorisk stof, der findes i gaardhistorien for den, der har øjne at se med og øren at høre med. Red.

Sogneavnene paa Egnen hører næsten alle til den ældste Type i vort Land, som ender paa -ing: Sinding, Nøvling, Tjørring, Timring, Vinding, Herning o. s. v. Eller de ender paa det næsten lige saa gamle -um (af »Heim« = Hjem) som Aulum. Men Gaardnavnene er i Reglen af den naturbeskrivende og temmelig unge Form: Stensbjerg, Karlsmose, Overbjerg, Havrsnap, Søvdal, Viskær, Foldager, Bækgaard, Aavad, Kvindvad, KragSnap, Skred, Pungvig og Rimme. I forhistorisk Tid eksisterede der vel Samlinger af Gaarde omkring de nuværende Sognekirker. Landsbyer og Lokalteter som Ljørring, Rødding, Bording (gaarde) og Holing fik ingen Kirke, men er jævngamle med Sognebyerne. De mange Enkeltgaarde, der kom til at ligge i nogen Afstand fra Sognets Midtpunkt ved Aar eller mindre Vandløb, stammer derimod næsten alle fra Middelalderen. Det gælder sandsynligvis ogsaa den Gaard, vi her skal gæste: »Stensbjerg« i Sinding Sogn.

* * *

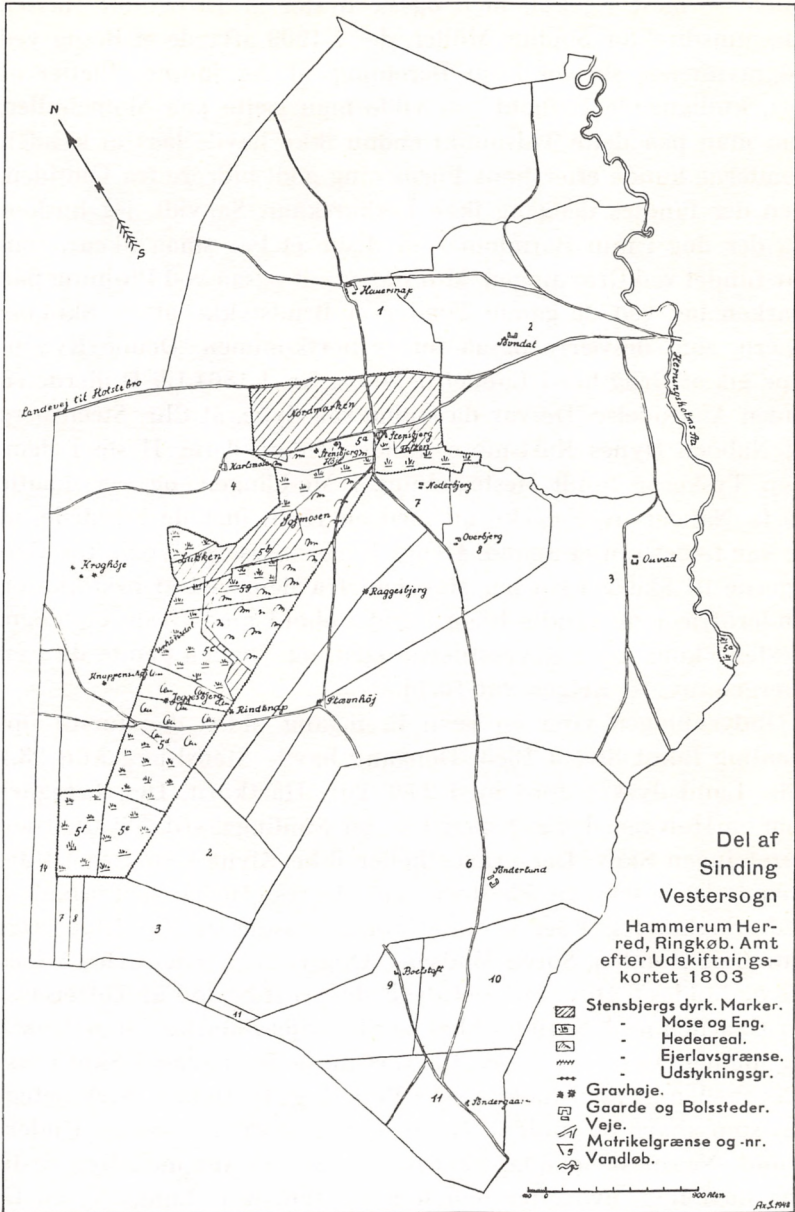
Egeskoven forsvandt. Allerede ved Midten af 1700 Tallet fandtes der næppe Rester af den i Sinding Sogn. Hugst og Husdyr var blevet dens Skæbne. Og Lyngen bredte sig overalt, hvor Menneskene ikke lod Ploven vende Jorden fra Aar til Aar. Hver lille Træplante, der selvsaaet spirede paa de udyrkede Arealer, blev ubarmhjertigt afnavet af Faarene eller afskaaret, naar Bonden og hans Karl skar Hedetørv, rev Revlingris eller afhuggede Lyngen med Le til Ildebrændsel. I Maj Maaned drog alle Lodsere ud i den 300 Td. Ld. store Merrildmose for at skrælle Tørv til de aabne Skorstene og Bilæggerovne. Alene i Stensbjerg brugte man 15 Læs om Aaret i Tiden o. 1880. Ude i denne øde Mose skal den sidste Ulv i Sinding være nedlagt af et Par Karle fra Aavad, der gravede Lyngtørv.

Naar »Skovlovringerne« fra Silkeborgegnen kom kørende til Marked i Holstebro med lange Rækker af Hjul anbragt paa Træstokke koblet efter hinanden, havde de fra »æ gammel Waa's«¹⁾, som Horsens—Holstebro Vejen endnu hedder, et vidt Udsyn over Landskabet. Vasen danner Skel mellem Stensbjerg og Havrsnap

¹⁾ Vase: Indgrøftet Vej.

Marker, og paa det Sted kører man langs ad en Højderyg, hvorfra man mod Syd ser ned over en rundagtig Dalsænkning med Afløb østpaa til Aaen gennem Stensbjerg Bæk. Dalen begrænses foruden af nævnte Højderyg tillige ved en Række Bakker: »Kræhyw« (nu Kroghøje), »Knappensi-hyw«, »Jæggesbjærre«, »Rindknap«, »Støwnhyw« (Stævnehøj) og »Raggesbjærre«. Mellem Knappensihøj og Jæggesbjærg løber mod Nordøst en snæver Slugt under Navnet »æ O-rhønsdaal« (Urhønsedal). Hoveddalens største Del optages iøvrigt af Karlsmose og Stensbjerg Mose. Her fandtes i 1683 ikke en eneste dyrket Ager. Tilvenstre, hvor Raggesbjærg lukker for Dalens Østside, sender de omgivende Bakker en lille Udløber frem som en Kulisse hinsides Stensbjerg Bæk. Den kaldes »æ Waaj-bak« efter det gamle Vadested i Bækken. Ogsaa i Forgrunden tilhøjre er der skudt en Kulisse ind paa »Scenen«. Det er den Bakke, som har givet Gaarden Navn. Den har et stejlt Fald mod Syd til Bækken, mens Faldet mod Nord kun er ringe og snart afløses af en Stigning op mod den gamle Vase, hvor vi er standset for at tage et Overblik over Landskabet. Paa det lyngklædte Stensbjerg ligger der to Gravhøje. I den ene fandt Ejeren i 1840 et Bronzesværd, som blev indsendt til »Commissionen for Oldsagers Opbevaring« i København. Et Par andre Høje laa i sin Tid langs Vejen op til Vasen. Den største Gravhøj ses dog ovre paa Jæggesbjerg i Syd. En anden Høj laa mellem Gaarden og Bækken, hvor der i vore Dage er Have. Ogsaa paa Raggesbjærg, Rindknap, Knappensi og Kroghøj var der Høje — sidstnævnte Sted ikke mindre end tre.

Egnen har altsaa været ret stærkt bebygget i Oldtiden, vel navnlig i Slutningen af Stenalderen og i Bronzealderen. Om Jernalderbebyggelse vides intet. Ganske vist laa der mellem Rindknap og Jæggesbjerg fem Boligtomter, som kaldes »æ Røwerstaawer«. Men deres Alder er ikke fastslaaet. Min Far, Jens Steensberg, lod i 1909—11 tre af dem udgrave. De var alle 8 Alen lange og godt 6 Alen brede med Nedgang fra den ene Ende. Gulvet, der var leragtigt, laa i en Dybde af 4 Fod under den naturlige Overflade. Langs Væggene var Baalrester undtagen udfor Nedgangen. Der laa indtil 1 Tomme tykt Trækul i op mod en Alens Afstand fra Væg-

linien — mest Egekul, men ogsaa Rester af El og lidt Hassel. Museumsdirektør Sophus Müller, der i 1909 aflagde et Besøg ved Udgravningen, skriver i sin Beretning, at der fandtes Pletter af sort, kullignende Indhold (nu vilde man gætte paa Stolpehuller, som man paa dette Tidspunkt endnu ikke havde lært at kende). Tomterne kunde efter hans Formening godt hidrøre fra Oldtiden, men der fandtes dengang ikke Lerkarskaar. Saavidt, jeg husker, laa der dog i min Barndom i en Æske et Par smaa Skaar, som var fundet ved Gravningen. Min Far fandt ogsaa ved Pløjning paa Marken tæt ved de gamle Tomter et Brudstykke af en Skubbekværn, som desværre ogsaa nu er bortkommen. Denne Kværntype gik af Brug her i Landet o. 200 e. Kr. I 1864 fik Hullerne en anden Anvendelse. De var da endnu saa dybe, at Chr. Steensberg og Naboen Dynes Karlsrose kunde gemme deres Heste i dem. Men Tyskerne fandt Hestegødning i Møddingen, og saa maatte de to Naboer hver rykke ud med en Hest, idet de hævdede, at de var fælles om et Spand. Dynes Karlsroses Søn kørte for Øst-rigerne til Skave Kro; her slap han fra dem ved at bestikke en Underofficer og vendte hjem i god Behold med Heste og Vogn. Hestene kom saa i Røverstuerne igen, og Vognen gemte de i en Mærgelgrav, til Krigen var forbi.

Opdyrkningen viser en jævn Fremgang, siden den første Opmaaling fandt Sted i 1683. Dengang havde Stensbjerg kun 23,1 Tdr. Land dyrket Jord med 2,89 Tdr. Hartkorn. Den betegnes som en Halvgaard, Fæstegaard under Sindinggaard. Til Gaarden hører ingen Skov. Der graves heller ikke Klyne i Moserne. Ildebrændselet bestaar af Fladtørv, som skæres i Heden til Fornødenhed. Engbunden lider i vaade Somre Skade af Vandflod. Der kan efter Bonden, Søren Madsens, Opgivelse, aarligt avles 5 Læs Hø og holdes 6 Høveder. Det dyrkede Areal bestod af Toften Øst for Gaarden mod Søvnal Skel og Stensbjerg Marken, der strakte sig mellem Vasen og Vejen til Karlsrose fra Søvnal Skel i Øst i Nærheden af Karlsrose Skel i Vest (Fig. 1). Denne Mark betegnes som skarp og middel Rugjord med gruset og sandet Undergrund. Nærmest Søvnal Skel besaas den et Aar med Byg og to Aar med Rug, hvorefter den hviler i fem Aar. Langs Vejen til

Havrnsnap er Sædfølgen den samme. Jorden hviler kun i fire Aar. Øvre mod Karlsrose Skel saas første Aar Boghvede, næste Aar Rug, hvorefter Jorden hviler i syv Aar. Toften Øst for Gaarden har samme Omdrift som Jorden langs Havrsnap Vejen.

I 1803 var Heden blevet udskiftet og Gaardens Areal fastsat ialt 146 Tdr. Land. Hartkornet var nu 10 Tdr. og 5 Skp. Kortet Fig. 2 viser, hvorledes Opdyrkningen var begyndt Sydvest for Bækken, dels i det Omraade, der kaldes »æ Sojmus« (Sojmosen, af Soj = Græstørv), og dels i »æ Lok'« (Indelukket), men ogsaa i en smal Stribe mod Sydøst, hvor senere Matr. Nr. 5 c (mit Fødehjem) kom til at ligge. Denne Opdyrkning er altsaa sket i 1700 Tallet — længe forud for den store Hedeopdyrkningsperiode. Man vil vistnok kunne finde Paralleller hertil andetsteds. Ogsaa paa Sjælland foregik der en betydelig Nyopdyrkning paa samme Tid — især i Skovegne, hvor der var Jord nok at bringe under Kultur. Det er sikkert en Forgrovelse af Kendsgerningerne, naar man ofte skildrer 1700 Tallet som en Stilstandsperiode i landbrugsmæssig Henseende.

Den næste store Opdyrkning fandt Sted efter 1850. Nu tog man fat med at opløje Agre paa særligt velegnede Steder ogsaa hinsides Jæggesbjærg ude i Merrildmose. I 1869 deltes Gaarden i Parcellerne a—f, hvoraf Stamparcellen kom til at bestaa af Matr. Nr. 5 a—b. Herfra udskiltes i 1880'erne Lodderne Matr. Nr. 5 c, 5 d og 5 e—f. Endelig oprettedes i 1914 af Hovedparcellens »Over Sojmose« Statshusmandsbruget Matr. Nr. 5 g. I vore Dage er Lyngen praktisk talt forsvunden fra Stensbjergs gamle Enemærker. Der gror lidt oppe ved Stensbjerg Høje og rundt om paa Grøftkanterne. Men al den Jord, der ikke ligger hen som permanent Græsgang eller Plantage og Have, er nu under Plov. Alt i alt er der ca. 80 Tdr. Land til Gaarden.

Baggrunden for den sidste store Opdyrkning var Fundet af Mærgel paa Gaardens Jord øvre mellem Sojmosen og Lukken. Her øvre i Mosen plejede man i 1870'erne hvert Efteraar at slaa noget Stargræs og Siv og sætte det i en Stak ovenpaa det Sted, hvor man det følgende Foraar skulde grave Mærgel. Saa kunde man komme i Jorden allerede sidst i Marts uden at generes af

Frosten og faa en Mærgelgrav kastet, inden Foraarsarbejdet skulde begynde. En almindelig »Kaa-stgraw« (Kastegrav) var gjerne 6—7 Alen i Kvadrat og 3 Favne dyb. I en Favns Dybde var det første Lad, en Afsats med Kantfjæl langs den Side, der vendte mod Graven. Det andet Lad sattes i to Favnes Dybde. Der-til kom et Lad eller Trug oppe paa Kanten. Her stod gjerne en Daglejer ved Navn Mikkel »Mues« (Mose). Han havde Kræfter til at kaste den tunge, klæge Mærgel saa langt væk, at Dyngen ikke tilsidst skred ned i Graven. Han skulde samtidig holde Øje med, at Væggene ikke skød sammen og begravede de to-tre Mænd, der befandt sig nede i Hullet. — En anden Form for »Limgraw« var de saakaldte »Kret'graw«, hvor een Mand ved Hjælp af Trillebør og Trillebrædder efterhaanden kunde arbejde sig langt ned i Jorden. Disse Grave, der som Regel var aflange, meget dybe og omfangsrige, var Lars Hansen eller »Las Limkaa:ster« Specialist i at lave. Paa sine gamle Dage blev han saa stiv i Lemmerne, at han knapt kunde bevæge et Led i Kroppen.

Gaardens Drift var iøvrigt gammeldags paa den Tid. Der var Grøfter mellem alle Agre. Senere begyndte man at dræne med Kvas (Risdræn), og endnu i min Barndom under förrige Verdenskrig saa jeg Farbror Niels i Stensbjerg lægge saadanne Dræn ned. Nu er Gaarden gennemdrænet med Rør, og de fleste Grøfter er jævnet, saa man overalt kan køre med de moderne Landbrugsmaskiner.

Min femogfirsaarige Farbror, fhv. Købmand N. Chr. Steensberg i Skælskør, hvem jeg kan takke for Hovedparten af de her gengivne Oplysninger, fortæller, at Gaardens Indtægt i 1870'erne mest bestod i Salget af Opdræt. Der solgtes som Regel fire toaars Kreaturer om Aaret, og der holdtes 20—30 Faar. Lammene solgtes; men de var magre og kostede ikke ret meget. Faarene gik løse paa Græsmarken. Da Niels Christian fyldte syv Aar, skulde han være Faarehyrde. Dyrene respekterede ham ikke ret meget, da han endnu var lille af Vækst. Græsmarken, hvor Faarene gik, var en Del af Over- og Neder-Sojmore, og ind mod et af Stykkerne var der altid en Kornmark, som Faarene følte sig stærkt fristede af. Som Medhjælper havde Niels Christian en stor og dygtig Vog-

terhund, der bar det stolte Navn »Burmand«. Var Niels ikke nogen Holger Danske, saa vendte de fleste af Faarene dog tilbage fra Kornmarken, naar blot han raabte »Burmand«.

Men »Burmand« var et yderst selvstændigt Dyr. Skønt Niels Christian havde en lang Snor paa Hunden, gik det ikke an, at han slog ud med Arme og Ben eller stemte i med Sang. Thi saa bed »Burmand« ham. Bandt han derimod Snoren om Træskoene lagde Hunden sig ved Siden af dem, og saa kunde Drengen skabe sig, som han vilde, uden at den tog sig af det. Det skete, at »Burmand« tog sig Fripas. Det var særlig om Formiddagen. Saa maatte en af Gaardens Folk op for at hjælpe Hyrdedrengen, indtil Faarene skulde hjem til Middag. »Burmand« kom sjældent hjem til Gaarden efter slige Udflugter, hvad enten han nu skammede sig over stjaalen Elskovslykke, eller han havde været borte til almindeligt Vennebesøg og ikke ønskede større Postyr af den Grund. Han vendte tilbage til Græsmarken og laa der, til Niels Christian kom med Faarene ved »Drøw'tidaws« — Tiden efter Middagssøvnen.

Kørne tøjredes med et Reb, der laa i en Løkke omkring Hornene og herfra var slaaet i et Stik omkring venstre Øre. Else Marie, der er født i 1868, fortæller, at de plejede at komme ud paa Rødgræsmarken (»æ Nyl'leger«) Pinseeftermiddag. Den, der sidst fik sine Køer ud Pinsemorgen fik Øgenavnet »Pinsku'lyw«. Den, der fik dem sidst ud efter Middag blev kaldt »Drøw'tidaws-praggi«, og den, der fik dem sidst ind om Aftenen hed Awt'en-saggi« (saggi = være sent paa det). Bondens Gerning var ikke uden en vis Dramatik. Hun husker, at man i Høsten brugte at udklæde en »Høstmand«, d. v. s. man fandt nogle gamle Klæder, som blev stoppet ud med Hø og Halm. En Silkehat anbragtes paa Væsenets Hoved, mens man i Lommerne anbragte Sedler med ikke altid anstændige Hilsner. I Sommernatten listede man saa hen til den af Naboerne, som var bagefter med Ophøstningen og stillede Høstmanden ved Gangdøren. Naar Pigen som den første om Morgenen aabnede Døren, faldt Høstmanden i Favnen paa hende. I hans Lommer fandt hun maaske en Meddelelse om, at her var en Hjælper, som hurtigt skulde faa Kornet høstet fær-

digt, at Høstmanden vilde kysse hende eller noget endnu mere nærgaaende. — Man kunde ogsaa ved Nattetide liste hen til den sendrægtige Nabo og høste ham »en Yw« (et Øje) i Kornmarken, saa de kunde se at ophøste. Øjet bestod i en høstet Rundkreds omkring et Tot af det staaende Korn. Man sagde, at den Pige, der bandt det sidste Neg, vilde blive gift med en Enkemand. Bag denne Talemaade skjuler sig et Levn af et vidt udbredt Frugtbarhedsritual.

Gamle Niels Steensberg avlede Hør ovre i Lukken. Her var i Niels Christians Barndom en Plet af Størrelse som et Par Stuegulve, der kaldtes »æ Hörplæt«. Kræ' Steensberg sagde, at de gødede den med Høsemøg; men han havde aldrig selv dyrket Hør, og Niels Christian husker ikke, at der fandtes Hørbrydningsredskaber i Gaarden.

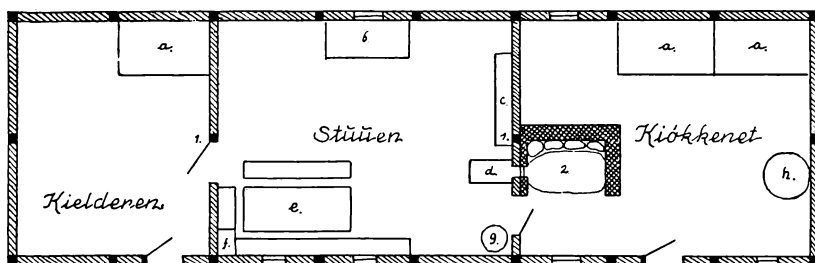
Høet kunde man i vaade Aaringer have stort Besvær med at faa hjærget. Den Eng, der strækker sig langs Stensbjerg Bæk, var ovenfor Vadestedet et sandt Morads. Fra Stenkisten under Vejen gik en Stribe blankt Vand et Stykke op langs Bækken. Her stangede man Aal i Niels Christians Barndom. Men da han var 16 Aar, var Moradset i Marts Maaned islagt, og han tog fat paa at hugge en Rende i Isen, hvorigennem han kunde skovle Pladder op, saa der blev en Afløbsgrøft for Vandet. Det varede dog mange Aar, før der blev saa fast Bund, at man kunde færdes til Fods derude. Ogsaa mellem Gaardens Jorder og Overbjærgets Mark var Engen saa »sid«, at man maatte bære Afgrøden i Land paa Stænger. En Dag i 1840'erne gik gamle Niels Larsen og hans Søn Peder (senere kaldet »Pæ Søvndal«) og bar Hø op af Engen. De skulde over et Gangbræt. Men en Gang faldt den gamle i Vandet. Peder kom da til at skoggergrine saa respektløst, at den gamle blev vred og vilde slaa sin voksne Søn. Han kunde efter Sigende blive lige saa hidsig som Sønnen Chresten, der fik Gaarden. Men Peder holdt ham og sagde: »I maa sandelig et' slaa mæ, Faaerlil«. Man tiltalte dengang altid sine Forældre med Flertalsformen I.

Efter dette Udsyn over Egnen og Avlingen, vil vi forlade den gamle Vase. Vi vil gæste Gaarden og se os om i Kaalgaard, Bi-have og Gaardsplads saa vel som inden Døre i Stald og Lade, i Bryggers, Stue og Sovekammer, og vi vil prøve paa at skildre Grundplanen og Bygningskonstruktionen i den Stuelænge, der før Nedrivningen i 1910 utvivlsomt stod som en af de ældste paa Herningegnen.

Om den gamle Stuelænges Alder i Stensbjerg tier de skriftlige Kilder. Men Peder Søvnald fortalte, at da hans Far, Niels Larsen, o. 1807 tænkte paa at stifte Familie kom der en Dag en Mand kørende fra Nøvling med sin Datter, som han vilde have gift til Gaarden. Den unge Pige kunde imidlertid ikke tænke sig at flytte hertil, medmindre der blev bygget en ny »Sals«, som Stuehuset kaldes her paa Egnen. Hendes Far tilbød ogsaa at forære dem en saadan. Niels Larsen svarede imidlertid, at naar hun ikke vilde flytte til Stensbjerg for hans Skyld, men for at bo i en ny Stuelænge, saa blev der ikke noget af den Snak. — Man slutter heraf, at Bygningen allerede ved Begyndelsen af 1800 Tallet har været meget gammel.

Desværre eksisterer der hverken Fotografier eller Tegninger af Gaarden fra den Tid, skønt Bygningshistorikeren og Tegneren Professor Mejborg har besøgt Nabosognene Ørre og Sunds. Han naaede vistnok ikke til Sinding og har vel næppe heller hørt Tale om Stensbjergs gamle Stuelænge. Trods alt er vi dog ikke helt daarligt stillet, naar vi skal forsøge at rekonstruere dens Indretning.

Der er for det første et Skifte efter afdøde Fæstebonde Christian Pedersen i Stensbjerg 1763. Der forefandtes da i Salshuset i *Stuen*: 1 Bord, 2 gl. Bænke, 1 gl. Bord med Skuf under, 1 Hængeskab, 1 Eege Kiste med Laas og Nøgel, 1 gl. Eege Kandbenk, 1 Fyr-fiel og 1 liden Hylde, 1 Par Uld-Karer (Karter), 1 Spind-Rok, 2 gl. Saxe, 2 Steen-Tallerkener (Steen ∴ Fajance), 2 Stude-Glasse (Studsglas ∴ et lille Glas paa lav Fod til Snapse o. l.), 1 gl. Pottelie (Bouteille), 1 Grynmaade (Løb-Maal til Gryn) samt Lerkar for en Mark og 1 gl. Skrin, 1 gl. Standtønde og 1 Trefod, 1 Flødebøtte, 1 Benk og et Par gl. Støfle. — I *Kiøkkenet*: 1 Kar og 1 Kar-

Gaardsplads

Fig. 3. Salshus i Stensbjerg 1763. a. Sengested. b. Kiste. c. Kande-bænk. d. Bilæggerovn. e. Bord. f. Hængeskab. g. Standtønde. h. Kar. 1. Sule. 2. Ildstedssten.

stoel, 2 Bøtter, 1 Ildklem, 2 Truge og 2 Sengestæder. — I *Kælderen* \circ : Opbevaringsrummet: Senge Klæder paa en Seng samt 1 gl. Dynevaar. — Dertil fandtes i *Gaarden levendes Quæg*: 1 sort Hoppe 6te Aar, 1 sort Hoppe 5 Aar, 1 sort-broget Koe tidlig bærende, 1 sorthielmet med 2^{den} Kalv, 1 Rafnsort dito, 1 gl. sorthielmet dito, 1 jerngraee Qvie med 1ste Kalv, 2 broget Ungnøder (Stude), 9 Faar med 8 Lam samt 3 Veddere. — Af *Redskaber* var der 1 gl. Høelee, 1 Spade, 1 liden Jerngreb, 1 Par Hartøy (til Haring af Leen), 1 gl. Øxe og 1 Hammer, 1 Lægt-Nafr (Navbor), 1 gl. Vogn med gl. Leyrer (Sidefjælle) og Høe-Karm, 1 dito med Møgfieller, 1 Hakels-Kiste og Kniv, 3 Rifver og 1 Pleyl, Heste-Tøy, 1 Plov samt 1 gl. Harre. — *Brøstfældigheden* blev ansat saaledes: Høladen, som er 16 Fag, ganske brøstfældig og faldefærdig á Fag 3 Rd. er 48 Rd. Sals Huuset, som er 6 Fag og 2 Kuer (\circ : Fag Rum uden Vinduer; jfr. Udskud), kræver 22 Traver Tag.

Fig. 3 viser en Rekonstruktion af Stuehusplanen paa Grundlag af dette Skifte sammenholdt med N. C. Steensbergs mundtlige Oplysninger¹⁾. Stuehuset var opført i Aaskonstruktion («O's Hus») med en Række svære Fyrretræs-»Suller« midt ad Længden til at bære Aasen, der laa under Tagrygningen. Paa denne Aas hvilede

¹⁾ Tegneren Hakon Spliid har vederlagsfrit paataget sig at illustrere Artiklen med Figurerne 3, 6, 8 og 10—13 efter mine Forlæg. For denne værdifulde Hjælp bringer jeg Hr. Spliid min bedste Tak.

6 Fag til Bryggers, Køkken og Stue samt to Fag Forstue og Kammer, er det nærliggende at tænke, at Køkken og Bryggers har været samlet i et tre Fags Rum, der i daglig Tale kaldtes »æ Frams« (Fremhuset). Else Marie fortæller, at Døren mellem Stuen og Køkkenet hed »æ Fram·da'r«, og at Udtrykket »Frams« gjaldt baade Køkken og Bryggers. Døren mellem disse to senere adskilte Rum hed blot »æ Meld·da'r« (Mellemdøren). Udtrykket »8 Kuer« i Skiftet fra 1763 kendes ikke fra H. F. Feilbergs Ordbog over det jyske Almuemaal. Det synes at dreje sig om de to Fag, der senere indrettedes til Forstue med Bagerovn og Kammer. »Kuerne« svarer aabenbart til det Rum, der ved Indbofortegnelsen benævnes »Kælderen«. Rummet har næppe været nedgravet i Jorden. Thi det brugtes som Sengekammer. Men det har maaske været uden Vinduer og som saadan anvendt til Opbevaring af Øl, Mælk etc. Det er da en Skriveform for »Køve«, der dels kan betegne Udskud, men dels netop bruges om Rum uden Vinduer (Kalk-kover, Dyssekamre).

Skorstenen omtales ikke, saa lidt som Bagerovnen. Man var imidlertid allerede i Begyndelsen af 1600 Tallet begyndt at bruge Skorsten paa Egnen (f. Eks. i Gaarden Skree en Skorstenshammer fra 1616), og den Skorsten, der gjorde Tjeneste i Slutningen af 1800 Tallet, kan meget vel stamme fra Stuehusets Opførelse. Om Bagerovnen stod i »Kælderen«, eller den var fritliggende uden for Gaarden, kan ikke afgøres. Det sidste er vel sandsynligt.

Skiftet omtaler en Hølade paa 16 Fag — formodentlig den samme, som endnu stod i 1812, skønt den da kun var paa 14 Fag. Derimod nævnes der ikke noget Fæhus i Nordsiden af Gaarden. Det skyldes sikkert, at denne Længe har været i god Stand.

Fra 1812 har vi en Brandtaksation, hvori Bygningerne beskrives saaledes: a) *Stuehuset* østen i Gaarden 10 Fag, $7\frac{1}{4}$ Alen dyb. Ege-Under og Fyrre-Overtømmer, Lervægge, Straa- og Lyntag, Fyrreloft over 8te Fag, fornøden Vinduer og Døre, 2de Skorstene af raa med brændte Sten i Piberne, en Bagerovn. Indrettet til 2de Stuer, 2de Kamre, 2 Forgange, samt Køkken og Bryggerhus b) *Det vester Hus*, 14 Fag, $6\frac{1}{2}$ Alen dyb. Ege-Under og

Fyrre-Overtømmer, Lervægge, Straa- og Lyngtag. Indrettet med fornøden Døre til Hestestald, Hakkelskus, Kornlade, Hølade samt Fæ- og Faarehus . . . c) *Det norder Hus*, 18 Fag, 7 Alen dyb. Ege-Under og Fyrre-Overtømmer, Lervægge, Straa- og Lyngtag. Indrettet med fornøden Døre til Tærskelo, Korn- og Hølade samt Vognport.

Aarsagen til Omtakseringen var aabenbart den, at den unge Niels Larsen, som i 1809 var blevet gift, havde bygget en to Fags Aftægtsstue til Nordenden af den gamle »Sals« (Fig. 4). Tilbygningen opførtes med almindelig Spærttag uden Rygaas og Suler. Væggene var af Bindingsværk — saavidt man nu husker dog af Fyrretræ. Paa dette Punkt er Brandtaksationen for summarisk. Hvilke to Fag, der savnedes Loft over, oplyser Taksationen ikke; men det har vel været en Del af Bryggerset? I Forstuen er der nu indrettet Skorsten med Bagerovn og et Kammer ved Siden af Ovn, ligesom Bryggers, Køkken og Sovekammer er skilt ud fra hinanden. Den Pige, der blev Kone i Gaarden, har ikke faaet en ny Stuelænge. Men den gamle blev moderniseret i Overensstemmelse med Tidens Krav.

Det er ikke klart, hvad der menes med Udtrykket »to For-gange«. Det maa vistnok forstaas saaledes, at Storstuen fra først af har været indrettet til Aftægtslejlighed for den gamle Lars Christensen, der døde 1830, og hans Kone, Else, der døde 1827. Man har da delt de to Fag Forstue i to Rum, saaledes at Aftægtsfolkene havde den nordligste som et Slags Køkken, hvor de kunde lave Mad i Bagerovnskorstenen. Det kunde tyde paa, at den nordre Skorsten først er opført ved den Tid i Tilslutning til en Bagerovn.

Indretningen af Vesterhuset er noget problematisk. Rummene er vel snarest opregnet fra Syd med Hestestald ved den frie Gavl. Om Nordlængen ved vi, at den var opført af Egebindingsværk med Risfletning og lerklinede Tavler. Taget blev baaret af en Aaskonstruktion med Suler af rødt Fyrretræ. Tømmeret var ved Længens Nedbrydning sidst i 1800 Tallet lige saa frisk, som da den blev opført for — efter Sigende — 250 Aar siden. Fagene har næppe været mere end ca. 2½ Alen, da Længen med sine 18 Fag

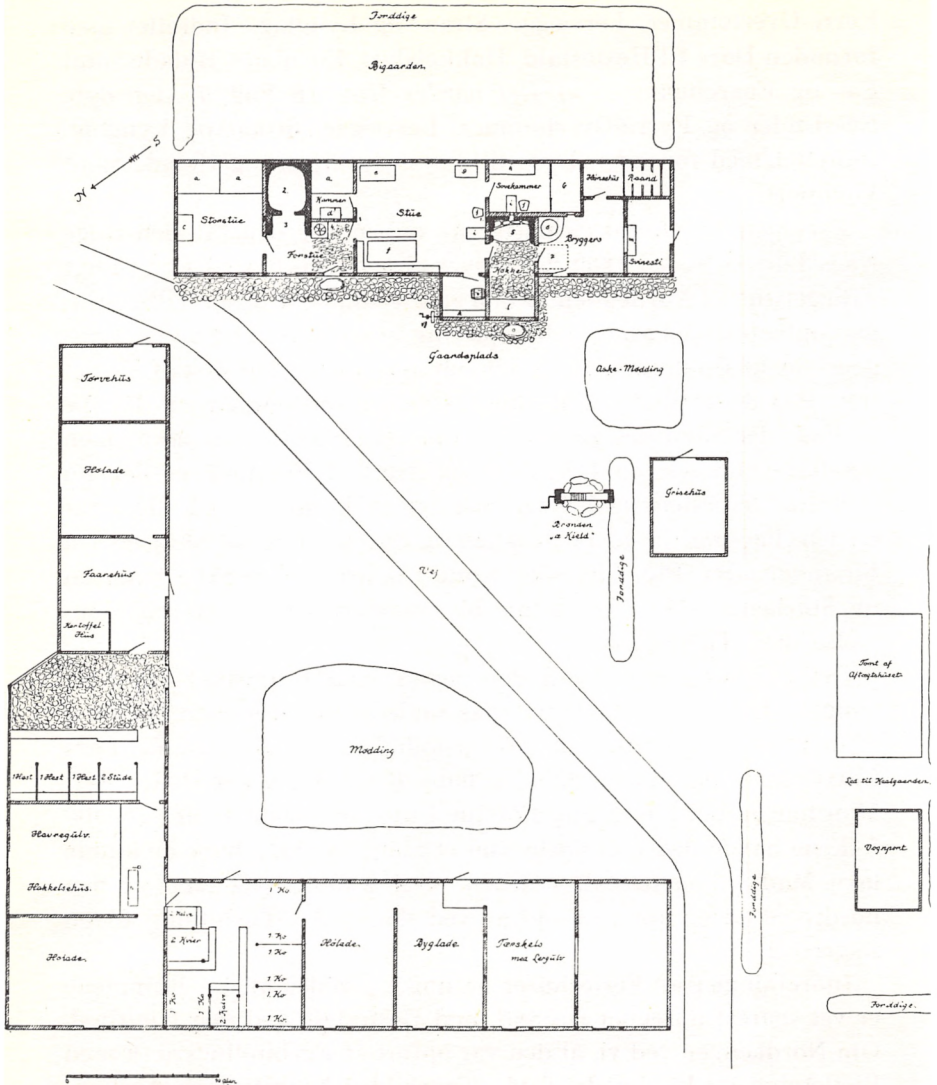

Fig. 5. Stensbjerg 1880. a. Sengested. b. Alkove. c. Kiste. d. Chatol. e. Klæde-skab. f. Bord. g. Dragkiste. h. Slagbænk. i. Bilæggerovn. j. Stol. k. Fadræk. l. Køkkenbord. m. Svinetrug. n. Skærekiste. 1. Sule. 2. Bagerovn. 3. Bagerovns-skorsten. 4. Maltkværn. 5. Ildstedssten. 6. Grubekedel. 7. Loftslsem.

ellers vilde løbe helt ud paa Vejen vest for Stalden. Der var rimeligvis Vognport, hvor der senere blev Faarehus nærmest Stuelængen. Derefter fulgte som i senere Tid en Hølade. De følgende mange Fag kan ikke have været indrettet til kun een Lade og en Tærskelo. Der kan blive tre Kornlader à 3 Fag med to Tærskeloeer inellem à 2 Fag.

Nogle Aar senere, men endnu mens Niels Larsen havde Gaarden, blev den takseret igen. Det skyldes, at den gamle Vesterlænge blev erstattet med et solidt Egetræs-Bindingsværkshus paa 11 tre-Alen Fag og 9 Alen dybt. Den nyopførte Længe havde staaet som Stuehus i »Bækgaard« i Nøvling Sogn, men var langt fra udtjent. Den blev først nedrevet efter den første Verdenskrig. Ved Stuehusets Sydende var der tillige opført et Fag til Svinesti som en Slags Udskudsbygning eller Halvtag. Da Niels Larsens Søn, Chresten, blev gift i 1853, opførtes der et lille Aftægts hus ved Siden af Vognporten i Sydsiden af Gaardspladsen (Fig. 4). Men dette Hus forfaldt allerede kort efter 1863, da den længstlevende af Aftægtsfolkene var død. I Niels Christians Barndom o. 1870 laa det hen som en Hustomt. Det kan næppe have været nogen solid Bygning.

* * *

Vi vil nu aflægge et Besøg i Gaarden ved den Tid, da Niels Christian var Barn og ungt Menneske o. 1875—80 (Fig. 5). Den gamle Stuelænge laa der endnu, skønt den rimeligvis var bygget i 1600 Tallet; og bestandig undergik den Forvandling. Nu var der bygget et Korshus ud i Gaarden foran Køkken og Stue. Men alle Gavlene — ogsaa Korshusets — var afvalmede (d. v. s. skraa) helt ned til Lofthøjden. Sydgavlens Tagflade fortsatte endda et Stykke længere ned, idet Svinehuset var bygget som et Udskudsrum for Gavlen (Fig. 6). Taget bestod af skiftende Lag Lyng og Straa. Man sporer her som saa ofte det geografiske Islæt i Bygningskulturen. Det blev bundet med Halmsimer, og Mønningen bestod af Græstørv. Hvor der var Hanebaand (over Storstuen og Korshuset), sad de saa lavt, at man kunde rende Hovedet imod dem. Skorstenspiberne var ikke ret høje. De afsluttedes med en

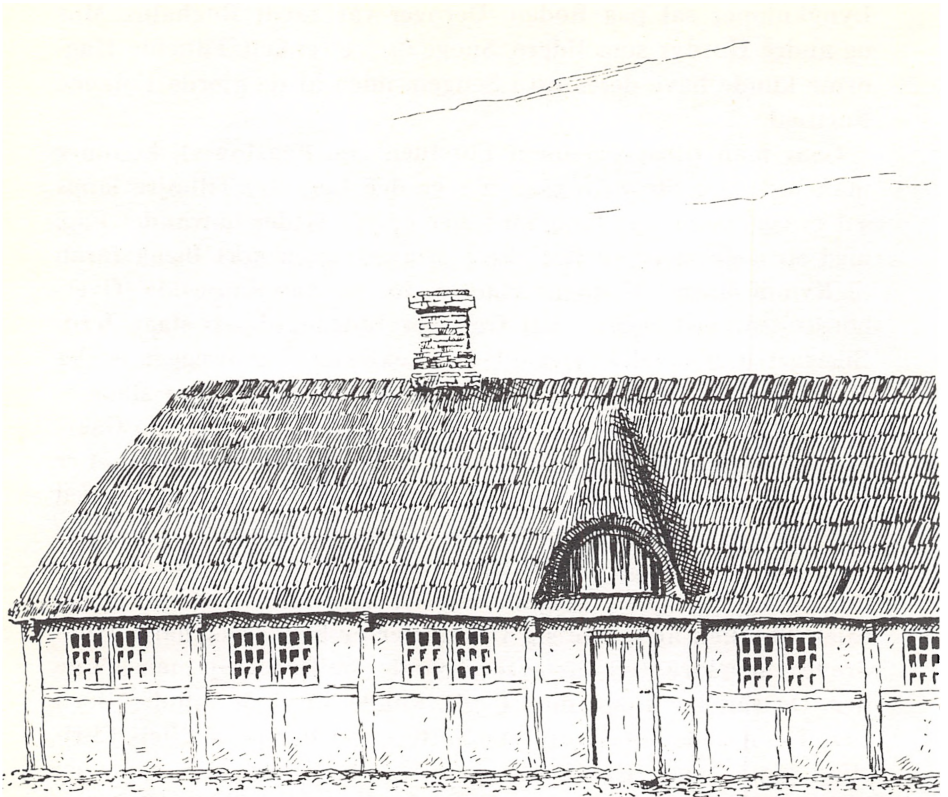
Krans foroven og blev ikke kalket. Det eneste Lys i Loftsrummet kom ind gennem en Luge over Forstuedøren. I Høstens Tid forkede man desuden Kornnegene ind paa Stuehusloftet samme Vej.

Væggene bestod, som før nævnt, mest af Egebindingsværk, der ikke blev malet eller tjæret, men blot kalket over. Stolperne stod i hvert Fald i Vesterhuset paa Sten og maalte $65\frac{1}{4}$ Tomme (170,6 cm) til Bjælakens Underkant. Bjælkehovederne var stukket igennem Huller i Stolperne og fornaglet med Trænagler udenpaa. Foroven var der en Rem til at samle Stolperne, og midtpaa var der Løsholter mellem dem. Tavlene havde oprindeligt været lerklinede; men nu var en Del af dem udmuret, dels med raa og dels med brændte Sten. Der var ingen Skraastivere i Bindingsværket. Men mellem Bjælke og Stolpe var indføjet et kort Skraabaand, »æ Swarbo'nd«, som var synligt inde i Huset. Der sad vistnok to saadanne i Stuen over Bordet og een i Bryggersets Vestside. Tilsvarende maa vel have siddet i Østsiden. Langs Ydersiden af Stuehusets Østvæg var der stablet Fladtørv (»Træk«) for at beskytte Lerklining, som her var meget slidt. Der var ellers ikke sat »Træk« omkring Husene i Stensbjerg.

Kom man ind ad »æ Stueda'r« (Hoveddøren), havde man frem for sig tilvenstre den aabne Bagerovnsskorsten, og i Krogen ved dens søndre Vange stod Maltkværnen paa sine fire Ben. I Krogen ved Vinduesvæggen hang det nye Seletøj og Kørepisken. Lige foran Indgangsdøren var der lagt »Pek'sti'en« (Brolægning), medens der var Lergulv foran Skorstenen. Denne Forskel i Gulvbelægning tyder paa, at Forstuen, som før nævnt, engang har været delt i to. I Forstuen sad et blyndfattet Vindue, der bestod af to Fløje af Træ, hver 63 cm høje og 46 cm brede og med 3×3 Rækker grønlig, ugenomsigtige Glasruder i. Et Par Jernstænger paa tværs afstivede den svage Blyndfatning. Den ene Fløj af dette Vindue findes endnu i Gaarden (Fig. 7). Gik man nu ind tilvenstre, stod man paa Storstuens støvede Lergulv. Ved Gavlæggen stod en brunmalet Fyrrekiste, og Rummets Bagvæg mod Øst optoges af to Senge, der kunde bruges til Skræderpiger og andre sjældne Natlogerende. Oprindeligt var de vel beregnet til Aftægtsfolkene. Bundlaget i Sengene bestod af

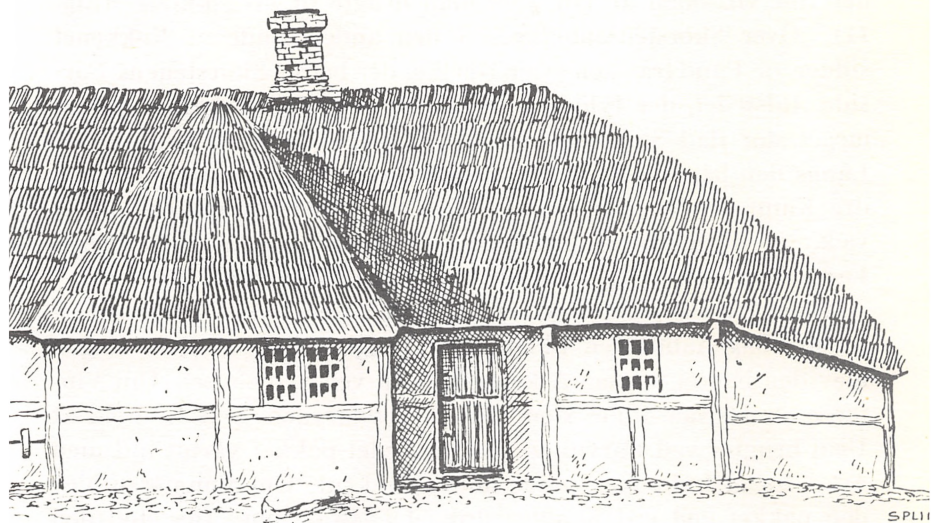
Lyngknipper sat paa Roden. Derover var bredt Rughalm. Mus og andre Husdyr som Ildere, Snoge og i et enkelt Tilfælde Hugorme kunde have deres Bo i Sengen, uden at de gjorde Folkene Fortræd.

Gaar man tilbage gennem Forstuen (»æ Faastow«), kommer man ind i »æ Stow«, ogsaa her er der Lergulv. Tilhøjre langs Ydervæggen staar et Langbord, der næppe fylder halvandet Fag, med en noget længere fast Bænk bagved og en kort Bænk foran til Kvindfolkene. Mandens Plads er for »æ Aaweburænd« (Overbordenden) ved Døren. Ret frem for Indgangsdøren staar Jern-Bilæggeren, hvori der fyres ude fra Køkkenet. I Østvæggen er der et Vindue for det midterste Fag, medens der tilvenstre staar et Klædeskab og tilhøjre en rødaaret Dragkiste, som Konen i Gaarden, Christiane, fik til sit Bryllup o. 1853 (Fig. 8). Klædeskabet er en nymodens Ting, der viser, at man til en vis Grad følger med Udviklingen. I Niels Larsens Tid, da man gik i Knæbukser og lange Hoser, brugte man at lægge sit Tøj i Standkister. Derfor hed det »at trække i Kisteklæderne«, naar man skulde i Stadstøjet. Skikken at skaffe sig Dragkister er henved et halvt Hundrede Aar ældre. Det var gerne Kvinde- og Børnetøj, man gemte her. Og var der knapt med Plads, kunde en af de mindre Børn sove i den nederste Skuffe om Natten. Det har bl. a. Niels Christian gjort, naar der var Fremmede. Paa Dragkisten staar en Kobberkaffekande og en do. Temaskine. — Ved Siden af Bilæggeren staar en Stol, og under den fjærnere Bjælke sidder vendt mod Køkkendøren og Bilæggeren, en lang Hylde, hvor Mælkefadene har deres Plads om Vinteren. Det siges, at Chr. Steensberg var slem til at stikke sin Pegefinger op i Fløden og slikke den, hvilket naturligvis var fristende. Om Sommeren stod Mælken i Spisekammeret i Korhuset. Paa Enden af Mælkehylden lige over Langbænken laa Messing-Rivejærnet, og her stod det Messingfyrfad, som altid sattes paa Bordet med Tørvegløder i til Piberne, naar der kom Fremmede. Over Mandens Plads for den anden Bordende hænger et Billede af Christen Steensbergs ældste Bror, Lars Nielsen Steensberg (f. 1810), som blev Værtshusholder i København og døde her. Det er tegnet og farvelagt, da Lars var i

»Kongens Tjeneste« (Fig. 9). Disse Soldatertegninger med patriotiske Indskrifter var meget yndede i første Halvdel af 1800 Tallet. Senere afløstes de af Fotografier. — Mellem Indgangsdøren og Døren til det lille Kammer bag Forstuen hænger en simpel Klokke med kun eet Lod. Det lille Kammer var oprindeligt beregnet for Pigen, men senere blev det Mandens Sovekammer. Foran Vinduet staar en Himmelseng med noget mørktmønstret Bomuldstøj for, og paa den modsatte Væg et rødaaret Fyrretræs Chatol, som Chresten fik lavet engang sidst i Fyrreerne (Fig. 10).

Gaar man tværs gennem Stuen, kommer man ind i det egentlige

Sovekammer bag Køkkenskorstenen. Paa denne Egn ligger Køkken og Sovekammer altid jævnsides i Husets Bredderetning. Under Vinduet staar en Slagbænk og overfor denne en Jernbilægger med en simpel Træstol ved Siden. I Niels Christians Barndom fandtes der ikke nogen Armstol i Gaarden. Der er Lergulv, og Rummets Endevæg optages af en Alkove med Træværk ved Siderne og Omhæng midtfor. Herfra fører en lille Laage halvanden Alen over Gulvet ud til Bryggerset. Naar nogen er syge og senge-liggende, kan Kammermøblet sendes den Vej uden at genere eventuelle Gæster i Stuen — et lille Raffinement, som man ikke skulde vente at finde i denne gamle Stuelænge.

Vi gaar tilbage gennem Stuen og titter ind i det lille Spisekammer i Korshuset. Paa Vestvæggen er der en Ræk med Hylde til Mad. Her anbringes Mælkefadene om Sommeren. En lille Glug med en enkelt Rude giver Lys fra Krogen ved Stuen. Overfor Vinduet ligger Øltønden paa et Par Planker, saa højt, at der netop kan holdes en Kande under Taphanen. Fra Stuen kan man ogsaa komme ud i Køkkenet. Her er Gulvet brolagt. Foran Vinduet staar et fast Bord, der fylder hele Faget. Under Bordet ligger den lille Øreskaal af Tin, som man brugte til »Waskkous« (Fig. 11). Over Skorstensaabningen i den anden Ende af Køkkenet sidder »æ Pand-træ«, en svær Bjælke, der bærer Skorstenens For-side. Ildstedet, der fylder hele Skorstenens Bund, bestaar af en meget stor flad Sten, »æ Aa-nstien«, med et Hulrum inde under. Langs den bageste Kant af Arnestenen er der fyldt ud med mindre Kampsten og Lerklining. Men undertiden smuldrede Leret væk, saa Emmerne falder ned og bringer »Burmands« Pels i Fare, naar han ligger paa sin Yndlingsplads under Ildstedet.

Asken fra Ildstedet blev fejlet sammen i en Dynge i Hjørnet til venstre bag Aabningen til Stuens Bilægger. En Gang om Dagen blev den baaret ud paa Askemøddingen ved Svinehuset. Om Vinteren stod »waa Mu'es slem Gry-r« (Lødgryden, hvis Indhold af Urin brugtes ved Farvning) paa Ildstedet pakket varmt ind med Aske, for at Indholdet kunde holdes lunkent. Om Sommeren blev den pakket ned ved Kaalgaardsdiget i Hø o. lign. Her stod den otte-fjorten Dage med Indigo blandet i, før der skulde farves. Om Sommeren, naar der ikke var Ild i Bilæggeren, gemtes Ilden Natten over under nogle Hedetørv i Askedyngen i Skorstenskrogen. Men om Vinteren gemtes den i Bilæggeren. Maden lavede man paa Trefod, idet man stillede Fladtørv op omkring Foden og Gryden, saa der blev passende Træk. Efterhaanden som Tørvene brændte ned, stillede man nye op. Der var ogsaa en Jernstang muret ind paatværs i Skorstenen. Paa den hang der en Kedelkrog, der anvendtes, naar man skulde koge Vand i den gamle Kobberkedel, som Kristiane havde faaet med hjemme fra Visgaard, da hun blev gift.

Fortsætter man ud i Bryggerset, hvor Gulvet ogsaa er brolagt,

har man Gruen med Vaskekedlen tilvenstre for Døren. Der fyres ind ad et Hul forneden. Foran Døren er der en Lem op til Loftsrummet; her skubber man Stigen op, naar den ikke benyttes. I Krogen ved Yderdøren staar en »Röwlingli-m« (Kost) og en Skovl. I Modsætning til Forstuedøren er Bryggersdøren en Halvdør, hvis øverste Fløj ofte staar aaben, idet Bryggersvinduet kun bestaar af to Ruder over hinanden. Alle Døre i Huset lukkes med Klinkfald. Henne i Sydenden af Bryggerset er der en aflang Lem ind til Svinetruget. Det var Pigernes Bestilling at passe Svinene. Den Gris, der skulde være Griseso til Foraaret, gik altid i Svinestien her ved Bryggerset Vinteren over. Naar den skulde fare om Foraaret, flyttedes den over i det fritliggende Svinehus. Naar Svinene blev taget fra, kom to af dem ind i Stien ved Bryggerset, hvor de nød godt af Affaldet fra Køkkenet; den ene af dem solgtes om Efteraaret, medens den anden skulde være Griseso til næste Aar. Den gamle Griseso blev om Sommeren sat paa Græs med Klaptræer paa ude paa »æ Grön« mellem Gaardspladsen og Kaalgaardsdiget. Om Efteraaret blev den slagtet. I de fleste af Egnens Gaarde var der Svinesti ved Bryggerset; i Foldager var der endda to. Karlene maatte ikke sinkes i Arbejdet med at muge her. Da Niels Christian tjente som Hyrde i denne Gaard, maatte Pigen An Pungvig gaa ind i Svinestierne med bare Ben og stritte Møget ud. I Stensbjerg var der Øst for Bryggerset lavet et smalt Høsehus, hvis »Raa-nd« (Hjald) var anbragt ude i Udskuddet for Enden af Svinestien. Der var ingen Vinduer i Høsehuset, men et Indgængshul i Gavlen og en Dør til Bryggerset.

Foran Stuehuset laa »æ Bank.sti'en«, en pænt glat Sten paa næsten halvanden Alen i Tværmaal. Den havde Fald ud mod Gaardspladsen, og her stod Kvindfolkene med en Banketærskel og bankede de strikkede Klæder, der skulde vaskes efter at de først var blødt op i varmt Soda- og Sæbevand. I Krogen ved Spisekammeret stod der en Slibesten, hvis Sving vendte mod Nord. Akselens Spids var sat ind i et Hul i Hjørnestolpen, medens den anden Ende hvilede oven i en Stolpe, der var gravet ned i Jorden.

Det fritliggende Svinehus var opført af maskinstrøgne Mursten o. 1876. Det dækkedes af Rafter, hvorpaa der var lagt en Dyng

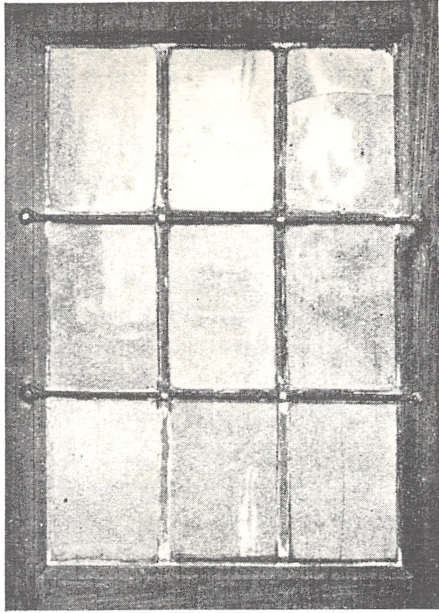

Fig. 7. Den ene Fløj af et Fag
blyindfattede Vinduer.

lange Siv og Stargræs oppe fra »æ Lok'« (Indelukket). Det blev sat op i en Pyramide i grøn Tilstand, saa det kunde bræmme. Naar det saa sank sammen, havde man et fortrinligt Tag, som selv den værste Storm ikke kunde flytte. I saa Henseende minder det om Tangtagene paa Læsø, der heller ikke var bundne. De løse Tage er i det hele taget en meget gammel Foreteelse i vort Land. Forud for dette Svinehus husker Niels Christian et andet, der stod paa samme Sted og ligeledes var bygget nogenlunde i Kvadrat i Halvstensmur. Ogsaa dette Hus havde løst Tag, men dengang var det Lyng, man havde dynget op i en Spids. Tilsvarende Tage har han set andetsteds paa Egnen.

Foran Svinehuset var der en Stump Dige, og foran dette laa Brønden, »æ Ki-eld«. Den var sat af meget store Kampesten og seks Alen dyb. Ved Nord- og Sydsiden var der rejst et Par store

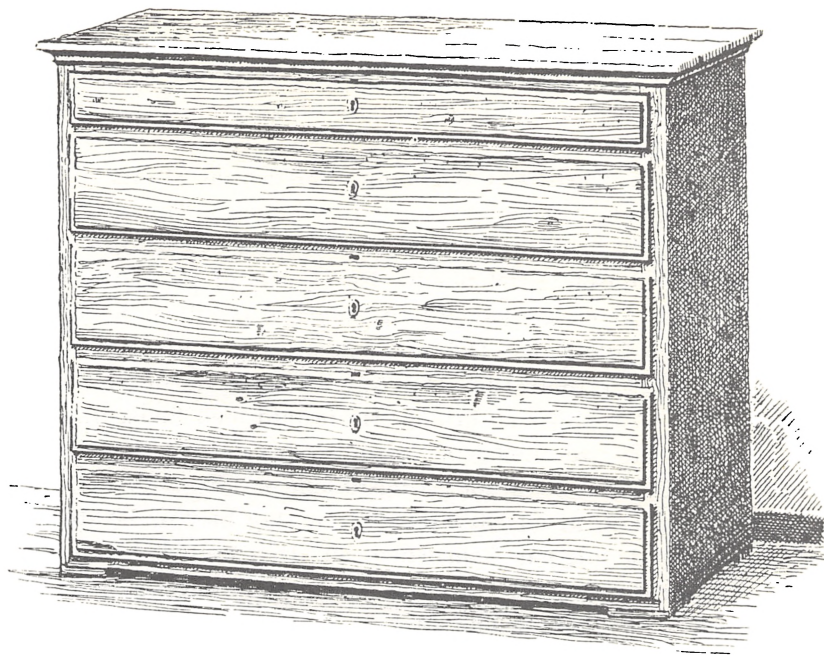

Fig. 8. Rødaaret Fyrretræs Dragkiste fra o. 1853.

Sten, hvorpaa Vindeakselen hvilede, idet Svinget vendte ind mod Gaardspladsen. Da Bækken senere blev uddybet, gik Vandet af den gamle Brønd, og den blev fyldt efter, idet man satte en ny af Mursten ved Siden af. Bagved Svinehuset var der en Strimmel grønt Græs, før man kom til Kaalgaardsdiget. Vestligst ved dette Dige laa Vognporten. Den var dels bygget i Bindingsværk og dels grundmuret med Halvstensmur. Spærtaget var tækket med Lyng. I Gaardsiden var den østlige Halvdel optaget af en Port, medens den vestlige Halvdel fyldtes af Lyngknipper, der var stablet op med Roden nedad. De brugtes om Sommeren til at ilde Bagerovnen med. Mellem Vognporten og Tomten af Aftægtshuset fandtes i Kaalgaardsdiget en Laage, som førte ind til Køkkenhaven eller »æ Kal-gor« med dens Grønkaal, Løg, Salvie, Timian og andre Urter. Salvien, der i Form af The anvendtes som mavestyrkende Middel og Gurglevand mod Hals-Onder, saae man som Frø.

Kamilleblomster pillede man langs Vejen ved Kaalgaardsdiget. Man maatte ogsaa have en Malurtbusk, hvis Blade og Blomster indeholder en æterisk Olie, som man blandede i Brændevinen («Maløw't-Brændvin»).

Endnu i Niels Christians Barndom stod der en Stump af den gamle sulebyggede Nordlænge, som vistnok blev nedrevet i 1888. Der var Jordgulv baade i Tørvehuset (nærmest Stuelængen), Høladen og Faarehuset. I det nordvestre Hjørne af Faarehuset var der ved Hjælp af en 2 Alen høj Bræddevæg afskilt et Kartoffelrum. Derefter fulgte den Del af Længen, som Chr. Steensberg havde ombygget i 1850'erne. Den var 11 Alen vid og rummede nærmest ved »æ O-shus« en brolagt Hestestald med Baase anbragt paa Række tværs over Længen. Nordligst var der tre Hestebaase. Derefter en Baas til to Stude. Ungstudene kaldtes »Ou-ner«, og Else Marie husker, at en »Stik'ou-ner« en Dag blev ondskabsfuld og for paa hende ude paa Gaardspladsen. Den væltede hende omkuld, men heldigvis kom Chresten til i det samme og sparkede Studen, saa den brølende løb sin Vej. — Mellem Studebaasen og Sydvæggen var der en Gang ind til Hakkelshuset. Her stod Hakkelskisten vendt med Kniven imod Stalddøren. Lys fik man gennem en Luge, der vendte ud til Gaardspladsen. Nord for Hakkelskisten var der fyldt op med Havre. Naar man om Aftenen skulde fodre Heste, var der bælgmørkt i Rummet. Der var jo ingen Vinduer, og man maatte af Hensyn til Brandfaren ikke anvende Lygte. Naar man havde fyldt den løbbundne Hakkelskop, maatte man tælle, hvor mange Skridt, man skulde gaa til hver enkelt Hestebaas, og saa kalde ad Hesten, inden man gik op i Baasen, for at den ikke skulde blive skræmt og slaa ud med Bagbenene.

Fra Hakkelshuset kommer man ind i Kostalden »æ Kjør'hus«. Gulvet bestaar af Brosten som i Hestestalden. Loftet er et Lad lagt af Stænger med Fladtørv over. Else Marie undrede sig som Barn over, at hendes Morbrødre Kresten Lind i Løvenhøj og Lars Foldager kaldte Kostaldloftet for »æ Hjaald«. De sagde ogsaa, at dette her Hjaald'hy'e« (Hø fra Hjaldet) ikke var saa godt, fordi

Dampen drev op gennem Rafte- og Tørvelaget. Ved det næsten enslydende »Hjald« plejede man ellers at forstaa en gammel Ko.

Tilhøjre for Hakkelskudøren stod to Kalve, dernæst et Par Kvier og med Hovedet mod Vestvæggen atter et Par Kvier og et Par Kalve. Sydvæggen optoges af tre dobbelte Kobaase, hvoraf den østligste var saa vid, at man kunde gaa op mellem Køerne og lukke en Dør op til Høladen. Der var kun et enkelt lille Vindue nord for Halvdøren i Gaardsiden.

Efter Kostalden fulgte i Vesterhuset Høladen, Bygladen, Tærskeloen og Rugladen, hver paa to tre-Alens Fag og med Luger i Vest ud mod Vejen. I Rugladen sad der en Egetræsluge, hvis Yderside var stærkt forhugget og skaaret. Det skyldtes, at Østrikerne i 1864 havde brugt den til at partere Kød paa. Fra Tærskeloen var der tillige en Lem, ca. $\frac{3}{4}$ Alen i Firkant, ud til Gaardspladsen, og ind til Bygladen en Heldør. Den Vej kom man ind i Tærskeloen. Mellem Bygladen og Tærskeloen var der en Ler-»Baalk«, som naaede $\frac{2}{3}$ af Højden op til Bjælken. Mod Rugladen var der ved begge Ydersider Lervægge helt op, medens der paa Midten var en halvhøj »Baalk«. Der var Jordgulv i alle disse Rum paa nær Loen. Kort efter at Niels Christian var konfirmeret i 1876, skulde Logulvet fornyes i Vesterhuset. Man hentede da et eller to Hestehoveder hos Kvaksalver-Dyrlægen Niels Knudsen i Nederbjerg og gravede dem ned under det nye Logulv med Panden opad. Det skulde give bedre Klang, naar man tærskede. Men hvorfor det netop skulde være et Hestehovede, kunde ingen forklare. Skikken er gammel. Jeg fandt i 1946 under et Logulv i den nu nedlagte Landsby Store Valby ved Slagelse ikke mindre end tre Hestehoveder, der var lagt ned engang i Renæssancetiden. Uden Tvivl ligger der en Art Frugsbarhedsmagi bag, idet Hesten siden Oldtiden var et helligt Dyr, der kun maatte spises som Offer. I Stensbjerg spiste man heller ikke Hestekød (det var naturligtvis blevet forbudt efter Kristendommens Indførelse). Naar en gammel Hest skulde slaas ned, skete det gjerne om Efteraaret. Det var Niels Knudsens Bestilling at aflive og flaa Dyret, og Kadaveret lagde han udenfor Gaarden for at skyde Ræve ved. Om

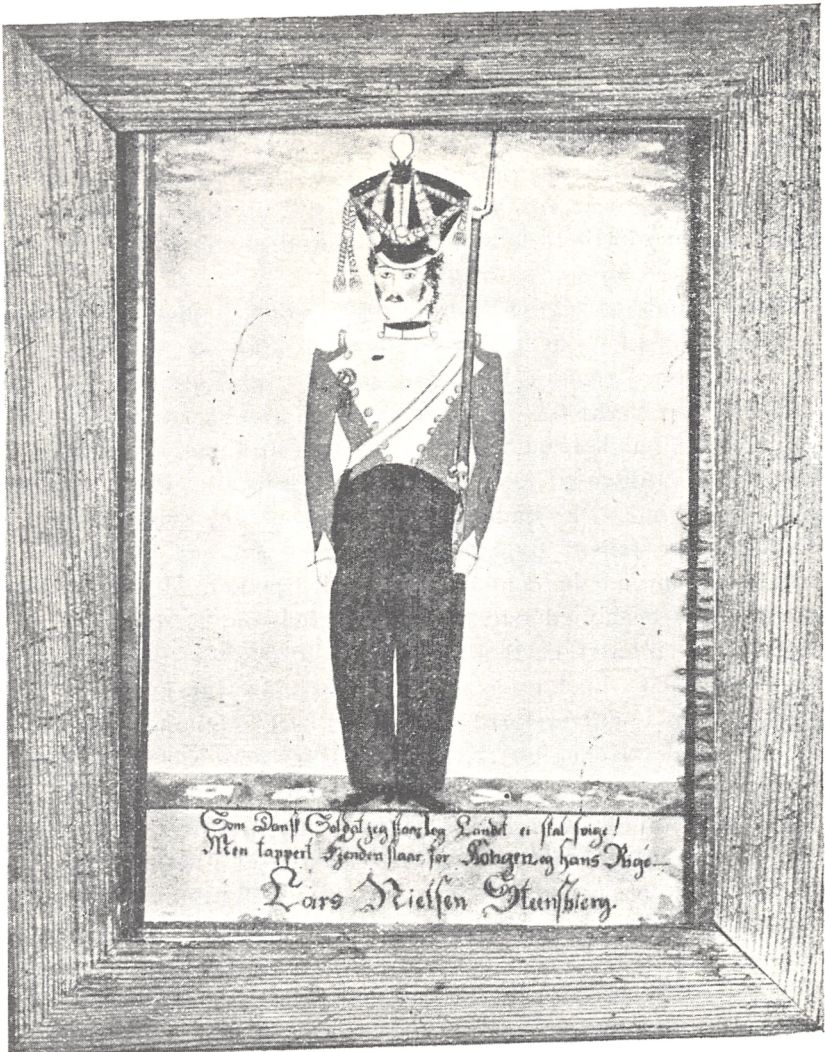

Fig. 9. Farvelagt Tegning i Fyrretræs Ramme o. 1830.

Foraaret blev Benene saa gravet ned. Men i ældre Tid var det urent Arbejde. Da kom Kjæltringerne fra Egnen og flaaede den Slags Dyr. — Leret til Logulvet skulde forøvrigt ikke være for blødt, og det blev først traadt sammen af fire Stykker Ungkvæg

Fig. 10. Rødaaret Fyrretræs Chatol fra 1840'erne.

paa et à to Aar eller Stude, hvorefter man drev en Flok Faar eller Beder rundt derinde, idet deres Klove var finere end Hornkvægets. Tilsidst stampede man efter med en Brolæggerjomfru.

Ved Sydgavlen af Vesterhuset gik en Vej ind paa Gaardspladsen og fortsatte efter en Diagonal over til det nordøstre Hjørne ud mellem Stuehuset og Nordlængen, hvorfra den gik videre til Sinding Skole og Søvnal. Møddingen laa i Krogen mellem Nord- og Vestlængen, saaledes at der var Passage langs Væggene. Man havde altsaa fri Udsigt til Møgdyngerne fra Stuen, naar man sad og spiste. Chresten Steensberg var altid meget omsorgsfuld med sine Arbejdsredskaber, og en Dag, da de kørte Møg, stillede han den tomme Møgvogn hen foran Stuevinduerne, for at den kunde staa i Skygge for Solen, mens man spiste og fik sin Middagssøvn. Niels Christian var da blevet voksen, og han følte sig generet af at sidde og se paa Møgvognen under Maaltidet. Derfor trak han den hen i Møddingen igen. Men herover blev den gamle saa vred, at han vilde ave Sønnen med Hestetøjret. Niels Christian greb det imidlertid i Flugten og den gamle udbrod indigneret: »Vel du slaa di Faa'r«. Han lod sig dog omsider tale til Fornuft, og Ungdommen fik sin Vilje.

Der kunde fortælles mange Træk om Chrestens Omsorg for sine Ting. Han havde et Par rødmalede »Læjrer« (Vognfjælle), som efter Sigende aldrig havde været vaade. Der var ogsaa en »Hawvouen« (et Stadskøretøj) med fint udskaarne Sidefjælle, der kunde skrues sammen og en Vogntrappe til at hænge paa Siden. Foran i Vognen stilledes Ageskrinet, hvorpaa Kusken sad. Man husker, at gamle Niels Larsen om Vinteren kunde sidde her den tre Mil lange Vej til Holstebro og hjem igen i sine Knæbukser med Træskoene paa Hammelstokken uden et Dækken til at varme sig ved. De hvide valkede Strømper og Halmviskerne i Træskoene (der var uden Overlæder) var ham Varme nok. Bagved Kuskens Plads kunde der kroges Agestole paa, ophængt i Læderremme, saa Vognen rummede seks Personer. I Nationalmuseet opbevares nu et Par Egetræs Stavtræer fra Gaarden (Fig. 12). De ender foroven i stiliserede Dragehoveder — et karakteristisk Træk i disse midtjyske Egenes Kultur rimeligvis med Rod

helt tilbage i Vikingetidens Dyrørnamentik. Paa Stavtræernes Sider er der et stiliseret Rankemotiv. I ældre Tid trak Hestene overalt i Jylland og paa Fyn ved Hjælp af Stavseler, medens man paa Sjælland vistnok fik Bringeseler allerede i Middelalderen. Paa det ene Stavtræ er sømmet en Læderlap, der skulde hindre Træet i at gnave paa den underliggende Sivpude.

Til daglig brugtes en simplere Arbejdsvogn. Men en brækket Vognkæp betragtedes som et alvorligt Tab. Da Far skulde bygge paa en Lod fra Gaarden, tog man efter Skik og Brug fat paa at brænde Murstenene i en for Tilfældet indrettet Teglovn oppe i Bakkesiden. Man havde engageret en Teglbrænder til at lede Foretagendet, og Far kørte Ler til Strygepladsen. Han havde nu fundet ud af, at det gik lettere med Aflæsningen af det klæge Ler, naar han lavede en Nedgravning langs Dyngen til Vognhjulene i den ene Side. Saa væltede han Vognen halvt over, og han behøvede næsten blot at trække den ene Sidefjæl op for at faa Leret til at skride ned i Dyngen. Imidlertid maa en af Vognkæppene have været mindre stærk. Den knækkede i hvert Fald, og den gamle blev saa vred, som var det hans bedste Stud, der var faldet i en Mærgelgrav. Da spurgte Teglbrænderen sindigt: »Hvor læng har den Kjæp holdt?« — »Den har tjent mig i al min Tid.« »Saa var det heller ikke for tidlig den gik i Stykker« Den Betragtning kom saa overraskende for den gamle, at Galden gik af ham.

Smedearbejdet varetoges i Sinding Vestersogn af »æ tyk' Sme«, der boede i et lille Sted paa Overbjerg Mark. De fleste Heste blev kun skoet paa Forbenene. Men ogsaa Plove og Vogne skulde beslaas af og til. Hvert Foraar, naar Avlsredskaberne skulde sættes i Stand, havde han travlt hjemme i Værkstedet. Niels Christian har ofte trukket Blæsebælgen for ham. Naar han svejsede gamle Hesteko og lignende dryssede han melfint Sand paa, som han hentede ved en Kilde i Stensbjerg Mose. Enkelte Gaarde, som Foldager, Visgaard og Sinding Mølle havde eget Smedeværksted, hvor Smeden kunde komme og gøre Ild paa Essen, naar det var deres Tur.

Fig. 11. Oreskaal (Vaskefad) af Tin.

Vi skal nu høre lidt om Folkenes Levemaade. Man avlede det meste af Føden paa sin egen Mark. Rug til Brød, Boghvede og Byg til Grød og Øl samt Havre til Hestefoder og lidt Kartoffler til Spisebrug. Øllet bryggedes paa Malt og Humle. Om man har avlet Humle i Stensbjerg, ved jeg ikke, men i Aavad havde man Humle, der snoede sig omkring Stikkelsbærbuskene i Haven. Bygget blev først lagt i Støb i et Kar med Vand. Naar det var svulmet tilpas op, blev det breddt ud i et 15 cm tykt Lag paa Sovekammerloftet og dækket med gamle Klæder. Naar det var spiret, tog man det ned i mindre Portioner i en Blikskuffe, som man stillede til Tørring over Bilæggerovnen. Kærnerne skulde være saa tørre, at de kunde knækkes med en Negl. Det blev de i Løbet af en Dags Tid. Derefter blev Maltten malet paa Kværnen ude i Forstuen, og Ølbrygningen kunde begynde.

Kaffe drak man til Paaske, Pinse og Jul, mens Niels Christian var Barn. Derimod drak man noget hyppigere Te — dog ikke hver Dag. Det vigtigste Tilskud til Maden, som hentedes udefra, var Fisken. Hvert Foraar kom der en Løber til Skolen og meldte,

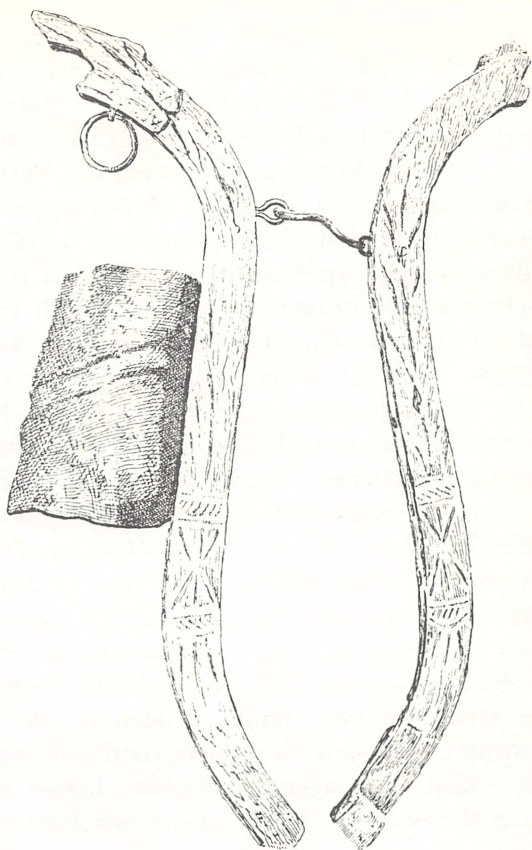

Fig. 12. Udskaarne Egetræs Stavtræer med Slidlap af Læder.

at nu var der Fisk at faa. Børnene bragte Budet videre til deres Hjem, og den følgende Morgen kørte man de seks Mil ud til Vesterhavet. For at faa »god Talfisk« havde man en Hvede- eller Sigtekage, 1 Pd. Smør, et Par Flasker Brændevin og lidt Ost med i Vognen, saa blev Fiskerne mildere stemt og slumpedede flere Fisk i Vognen, end der var betalt for. Man fik Vognen fuld for smaa Penge og kørte hjem samme Dag. Fiskene blev rensede og tørrede ude i fri Luft, hvorefter Tørfisken hængtes op i Sække ved Hanebjælkerne, for at Musene ikke skulde gaa i den. Ogsaa

min Far, Jens Steensberg, fortalte, at han som Dreng kørte med til Husby Klit efter Fisk; og saa sent som kort før 1900 var der en Mand ved Navn Lars Hansen (Limkaster) i Merrildmose, der kørte til Havet efter et Læs Torsk. Men han havde nok faaet for meget Brændevin med. For paa Hjemvejen om Natten blev han vildfarende og spændte fra Vognen i Heden oppe ved Jæggebjærg, hvor Fisken stod den næste Morgen. Lars Hansen var forøvrigt ellers en meget sparsommelig Mand, der reverenter talt sked i Svinetruget hver Morgen, for at intet skulde gaa til Spilde.

Om Vinteren slagtede man i Stensbjerg fem-seks Faar, hvis Kød blev saltet, røget og tørret. Røget Faarelaar og Faaretalg var altsaa faste Bestanddele af den daglige Kost. Man stod op Kl. 3¹/₂—4 om Sommeren og Kl. 6 om Vinteren. Davren bestod af kold Surgrød fra Aftenen i Forvejen med kogt Mælk paa. Fra 1. Maj til 1. September spiste man Formiddagsmeldmad, som bestod af to Rundtenommer til hver voksen Person af de 12 Punds Brød, som bagtes i den store Ovn. Paalægget var Margarine med Ost. Engang købte man noget amerikansk Fedt; men det var ikke velsmagende. Havde man strengt Arbejde for — f. Eks. Mergelgravning — blev der serveret Boghvedegrød til Formiddagsmaaltid ude paa Arbejdspladsen. Midt i Grøden var der et Hul med Smør eller Sirup i. Alle langede naturligvis til samme Grødfad og samme Mælkeskaal. Middagen, »æ Onden«, bestod som Regel af Kartoffler med Meldyppelse. Dertil spistes ofte kogt, tørret Torsk, hvoraf hver fik sin Ration. Torsken, der var tør som Ben, blev lagt i Blød Dagen i Forvejen. Ogsaa tørrede »Skaa-r« (en Slags Rokke) og »Hwilling« spistes. Om Vinteren fik man to-tre Gange om Ugen Grønkaal eller gule Ærter (Juleaften fik man dog ofte røget Gaas og næsten altid en Slags Sødssuppe, kogt paa Byggryn). Om Eftermiddagen fik man samme Kost til »At'emæjesmældmer« som om Formiddagen. Og naar man var færdig om Aftenen stod den paa »Surgrør« til »Næt'er« (Nadver), d. v. s. hele Byggryn kogt i Kærnemælk. Det var noget, der nok kunde skabe Uro i Maven. — Naar man til Højtiderne fik Kaffe, vankede der »Hvær-brø'« (Hvedekage) til, men uden Smør paa.

Ved Jule- og Høstgilder spiste og drak man i fuldt Maal. Saa

blev der ryddet tilside i Storstuen, saa Dansen kunde begynde. Spillemanden blev bænket ved et Vindue, hvori der skulde staa en Kaffepunch Natten lang til hans Forfriskning. Han havde en drøj Tørn med Kaffepunchen paa den ene Side og Støvtaagen fra Lergulvet og de dansende paa den anden. Det kunde ske, at hans Brillen blev lidt uklare hen mod Morgenstunden, saa Buen hoppede over Stolen. Saa raabte Karlene: »No sprang æ Spellemænd øw'er æ Bæsling« (d. v. s. over Baasskillerummet). Dansen varede til den klare Dag, og man fik Davren med, inden man drog af Gaarde.

Stensbjerg laa ved Alfarvej, og der kom mange Gæster. Undertiden sad Chresten og spillede Kort med sine Svogre Kræ Lind fra »Löwenhyw«, Lars »Føler« og en anden gæv Bonde fra Egnen, Jens Christen »Onnestrop«, til over Midnat. De fik sig en Snaps til. I det hele taget var der altid nok af vaade Varer i Gaarden. Chresten var ikke Dranker. Man han drak tit mange Snapse i Dagens Løb. Det skete ogsaa, at »Dyrlægen« Niels Knudsen kom midt om Natten, naar han havde være ude paa Bestillingens Vegne, og bankede Chresten op for at faa en Hjærtstyrkning. Han fik et Glas godt halvfuld af Peber og saa Brændevin for Resten. Naar den var gaaget under Klæderne, rømmede han sig stærkt og gned sig paa Maven. Kæltringer kom der ogsaa undertiden. Desuden den berømte Laust Glavind. De blev alle gæstfrit modtaget og beværtet med, hvad Huset formaaede. Undertiden blev der ogsaa sunget Viser. Den tykke Smed havde især en kraftig og smuk Stemme. Han havde som ung været Fisker paa Vesterhavet, og blandt hans Sømandsviser huskes »Amanda sad med Krans om Haaret«, »Den Sømænd er saa lidet estimeret«, »Paa blomsterklædt Bakke sad Hjalmar saa tavs« og en Vise, hvis første naive Vers lød »Paa Straxborg der levede en Adelsmand saa rig. Paa Penge og paa Gods ingen Mand var ham lig. Han havde en Datter, hun var fager og skøn. Hun elsked' over alt en Sømænd i Løn«.

Men rundt i Læ af de ældgamle Længer hviskede Karle og Piger paa Vej hjem fra Høstfest eller Julegilde det Elskovssprog, som har været Menneskehedens Eje siden Adam og Evas Dage,

Undertiden blev de beluret gennem en Lem i Høladen, hvis Karlen eller en af Sønerne var tidligt oppe at vande Heste. Det skete ogsaa en Maj Morgen, at den nysgerrige gled i noget Katteskidt og faldt saa lang han var, da Karlsmose Pige var paa Vej fra Marked med Sønderlunds Karl som Beskytter. De havde glemt al sømmelig Forsigtighed, men fik en brat Opvaagnen ved Rabalderet.

Mændenes Aftenarbejde bestod bl. a. i at sno Halm-Simer og lave Tøjr. Faaretøjr af Revlingreb købtes dog af Husmand Johannes Madsen (»Gammel Johannes«) paa Romvig Mark. De egnede sig ikke til Kotøjr, da Køerne vilde tygge Revlingerne. Derimod lavede man i de fleste Gaarde Tøjr af afklippede Ko- og Hestehaler. De blev spundet paa en Haandten af Form som et Vindsel, der kunde dreje omkring en Pind med Haandtag i den ene Ende. Disse stærke Tøjr brugtes især til Ungkreaturer. Chresten Steensberg gav sig ikke af med at karte og binde. Men det var der mange Mænd, der gjorde. Stensbjerg ligger jo i Bindestue Egnen, og Far var en ganske dygtig Hosebinder, selvom han nok knyttede Maskerne lovlig fast. Strikningen var en god Biindtægt for baade Boelssteder og Gaardbrug. Ungdommen fra Aavad, Foldager og Stensbjerg mødtes endnu i Niels Christians Barndom undertiden til Bindestue. Fra Stensbjerg deltog de tre ældste af Børnene: Niels, Abelone og Lene. Niels var slem til at snakke Tiden væk, saa snød han ved at strække Bindetøjet, inden hans Mor kom og maalte, om han havde strikket det, hun havde fastsat. Kvinderne havde altid travlt med Husflid. Det er betegnende, at Konerne i Nyby ved Sindinggaard sagdes at benytte Mundheldet »Ta mæ mi Hues« (Giv mig min Strikkestrømpe), naar noget vigtigt Bynyt var kommet dem for Øre. Saa fik de nemlig travlt med at komme afsted og fortælle videre — saa travlt, at de ikke selv kunde afse Tid til at hente Striketøjet. — Johannes Madsen paa Romvig Mark var første Gang gift med en Kone, som var kendt for sin Hæklekunst. Hun fremstillede navnlig trekantede Shawler, Polkatrøjer samt Børnetrøjer og -kjoler og maatte til Tider holde to-tre Piger til Hjælp for at tilfredsstille Efterspørgselen fra de Uldkræmmere, der forhandlede hendes Varer.

Naar Bindetøjet var færdigt, skulde det valkes. Det kom da ned i varmt Vand med temmelig meget Sæbe i, for at det ikke skulde krympe. Man gav det en let Opvridning, hvorpaa Vrangside blev gnedet op og ned paa det udskaarne Valkebræt. Engang imellem maatte man dyppe Tøjet i Vandet for at holde Uldtøjet varmt. Det gentoges saa længe, til Vranken var ganske lodden. Tilsidst skyllede man i koldt Vand og hængte Tøjet eller Hoserne op over Bilæggeren til Tørring. Der var ogsaa nogle, der vaskede Uldtøjet i Lødgryden (i Urin). Da Niels Christian begyndte at gaa med Uldpakken, fik han nogle Underbukser til Salg, der var helt gule efter den Behandling. De var dog ikke strikket i Stensbjerg. I ældre Tid kogte de ogsaa Vasketøjet i Lødgryden. Men senere brugte man at »tu'e« (to) sit Vasketøj ved Kogning med Soda og Sæbe i Grukedlen. Man rullede naturligvis Tøjet med en Mangelholt. Den, de havde i Stensbjerg, var ikke udskaaet med Forsiringer. Tidligere var det Skik, at Karlen gav sin Pige et Mangeltøj i Stedet for en Ring. Men efterhaanden blev det Mode at forære hende et Hovedvandsæg (Lugtedaase) med et Hjerte paa, og saa hørte man op med at dekorere Mangeltræerne.

Else Marie fortæller, at det o. 1870—80 kun var ældgamle Kone, der kunde tænke sig at gaa med sorte Strømper. Piger og yngre Kvindfolk vilde helst have Hoser, der var ringede i graat og rødt eller blaat og rødt i en halv Kvarter Længde ovenover Støvleskafterne. Man gik ogsaa med Muffediser om Vinteren — de saakaldte »Hund-fet'er«. Mændene gik med en Vadmels-»Onderpik'« med strikkede Ærmer (en Slags Vest).

Da Niels Christian var en halv Snes Aar kunde man endnu se en gammel Mand ved Navn Thammes Baalstaawt gaa rundt i Folke- dragt: Rød Hue med Dusk, lodret sribet Vest med to Rækker Sølvknapper og blaa Vadmels Kofte, der naaede til Skridtet og ligeledes var forsynet med to Rækker Sølvknapper, hvide Vadmels Bukser med blanke Knæspænder, hvide Strømper samt Træsko med Messingkramper. Skægget studsedes med Saks. Der fandtes ingen Barberknive hos Sognets Bønder i Niels Christians Barn- dom. Det fortælles om en Mand ved Navn Niels Grejsen, der altid laa i Krig med sin Nabo Lars Hansen eller Lars »Lim-

kaa-ster«, at han kort før han døde, tog det Løfte af sin Kone, Kjesten, at Lars Hansen ikke maatte bedes med til hans Begravelse, for saa blev han vred Men død Mands Vilje glemmes let, og Niels var næppe blevet kold paa sit Dødsleje, før Lars Hansen maatte hen og klippe hans Skæg. Naboerne spurgte, om ikke Niels Grejsen havde snappet efter ham? Men Lars kunde bevidne, at hans Arvefjende ikke var i Stand til at kives mere, skønt der endnu var Grøde i hans Skæg.

Niels Christian husker ikke, at der blev vævet hjemme paa Gaardene. Skulde nogen have en Datter gift, maatte de ud til Lille Jørgens Kone, Maren, yderst paa Karlsrose Mark. Hun vævede for Folk. Garnet blev viklet op omkring flade Pinde, saa Mønster og Farvesammensætning kunde bestemmes. Væversken forlangte altid en af Gaardens Døtre eller Piger til Hjælp ved Trædingen. Hun skulde medbringe Hvedemel til Klister, hvormed Rendegarnet (»æ Træ'nd«), der var af Bomuld, bør stedes, for at Skyttelen lettere kunde glide.

Hvordan var Menneskene i den gamle Gaard? Ja, den samme Slægt har levet her siden sidst i 1790'erne, da en fordums Snedker ved Navn Lars Christensen fik Gaarden i Fæste. Hans Søn Niels Larsen skal have været en god Fortæller. Han laa som Soldat i Rendsborg under Napoleonskrigene fra 1807 til 1814. Det hedder sig, at han i de syv Aar kun havde Orlov to Gange og maatte gaa paa sin Fod hjem. Den ene Gang var vel, da han blev gift. Der var af den Grund ogsaa to Aar mellem de to første Børns Fødsel — en Sjældenhed i de Tider. Han var tre Alen høj og vel ved Magt. Men han havde en yngre Bror ved Navn Christen »Egbæk«, der var meget stærkere. Han kunde tage en Skæppe Rug paa samme Maade, som andre tager et Fad Grød i een Haand. Om ham findes der flere Historier i K. Understrups Bog: »Sinding Sogn«.

Niels Larsen eller Niels Steensberg, som han altid kaldtes, havde lært noget Spansk af Hjælpetropperne, mens han laa inde som Soldat. Senere kom der en Spaniol til Sognet med nogle Merinos Faar paa Schæferigaarden under Sindinggaard. Spaniolen havde kun fri een Dag i Aaret. Den Dag plejede han at gaa over til

Niels Steensberg og faa en Passiar paa sit Modersmaal. Niels Steensberg havde fem Sønner og tre Døtre. Den ældste var ham, hvis Soldaterbillede hang for Bordenden i Dagligstuen. En anden ved Navn Jens »Hede« blev gift med en Datter af Etatsraad S. A. Fjelstrup til Sindinggaard. Hun hed Ida og ansaas for at være en noget uregerlig Dame. Saa var der Peder »Søvndal«, fra hvem Købmandsslægten Søvndal-Petersen stammer. Og endelig Chresten, som overtog Gaarden. Han var ikke alene ilter af Sind, men ogsaa en stor Spasmager, der ofte overraskede sine Medmennesker ved ejendommelige Udtryk. Den ældste Datter Abelone var gift med Moust Thyregaard i Vinding — en Svigersøn, som Chresten satte meget højt paa Grund af hans usædvanlige Fortælleevne og rige Forraad af gode Anekdoter.

En Aften, da »Kræ Stjensbjerre« var paa Vej hjem fra Thyrgaard, stak han for Sjøv Hovedet indenfor Døren i Hundkær og sagde »Filut' mi Kut'«, hvorpaa han lukkede Døren og fortsatte. Han var gerne hurtig i Vendingen. Men det skete, at hans Handlinger var en Smule overilede. En Dag — det var forøvrigt, da han var en ældre Mand og paa Aftægt — gik han og harvede ovre paa »æ Ower Sojmus«. Pludselig rejser der sig en Hare lige foran Hestene, og uden nærmere Overvejelse smider den gamle Træsko og Tømmer og sætter i Spring efter Morten. Han havde ikke løbet mange Favne, før han indsaa det haabløse i saadan at ville gribe en Hare med de bare Hænder. Lidt slukøret vendte han tilbage og fortsatte sin Harvning.

En Aftenstund sad han ved den søndre Gavl af den gamle »Sals« og passiarede med sin Nabo. Saa siger han til Niels Christian, der var en stor Skoledreng, om at gaa ned at hente Kalvene hjem til Natten. Drengen vilde imidlertid have sin Bror Søren med til at drive paa de umedgørlige Kreaturer. Men Søren havde paadraget sig Tuberkulose ved et Ulykkestilfælde og skulde skaa-nes. Da nu Niels bliver ved at undslaa sig og ikke begiver sig paa Vej, springer Chresten op: »Da skal A — saa bander han — lær dø«. Inden Drengen naar udenfor Rækkevidde, faar han saadan et Spark bagi, at han flyver hovedkulds ud i Møddingen ved Svinhuset. Nu var der ikke Tale om flere Forklaringer. Han

maatte afsted efter Kalvene med Skidtet paa. — En anden Gang, da Far, der ligesom sine Brødre gik med Uldpakken paa Sjælland, just var kommet hjem og var ved at udvikle, hvor pænt man byggede paa Øerne med rigtige Fyldingsdøre og fortalte, at han ogsaa vilde have saadanne Døre i det nye Hus, han skulde til at bygge, blev den gamle saa opbragt, at han sagde: »Du ka re's ar æ Da'r mæ de sam ; A haar et' hat Baaj atte dæ«. Hans Vrede lagde sig dog et Øjeblik efter, og saa var den Strid glemt.

Chresten Steensbergs Kone, Kristiane, var fra Visgaard. Hendes Far, Jens Visgaard, lejede sin Stue ud til Skole. Derfor havde hun faaet regelmæssig Undervisning hver Dag i Vinterhalvaaret. I Modsætning til de fleste af hendes Aldersklasse kunde hun baade læse tydeligt op af en Bog, læse indenad, skrive og regne. Hendes Far havde ogsaa været noget ud over det almindelige. Han var lovkyndig. Det fortælles, at hans Tjenestefolk engang var tilsagt til Hoveri paa Sindinggaard. De kom af en eller anden Grund for sent afsted, og Jens Visgaard sagde til Forkarlen: »Hvis Ladefogden vil slaa jer med sin Pisk, naar I er kommet til Ladegaarden, saa skal I alle springe paa Vognen og køre hjem igen«. Det skete, som Manden havde forudset, og kort efter kom der Brev fra Herremanden, med Forslag om Forlig i Mindelighed; thi ellers vilde Bonden blive stævnet for Viborg Ting. Jens Visgaard svarede, at hvis Godsejeren vilde true, var der lige saa nær fra Sindinggaard til Visgaard som omvendt; saa kunde Herremanden komme til at bie længe paa Besøg. Nu fik han en human Indbydelse, og Ladefogden var tilstede for at vidne om, hvor meget Folkene var kommet for sent. Herremanden søgt at lægge Skylden over paa dem. Men Jens svarede, at de havde handlet efter hans Ordre. Herremanden truede atter med Stævning. Jens svarer, at det skal være ham en Fornøjelse at møde. Saa skal Herremanden faa Lov at staa ved hans Side, og Bonden skal vide at fremføre ikke blot sin, men ogsaa de andre Hovbønders Klager over deres Behandling paa Sindinggaard. — Herremanden betænkte sig en Dags Tid og sendte saa atter Bud til Jens Visgaard. Denne Gang spurgtes der, om han var Liebhaver til sin Fæstegaard, for saa var den til Købs. Jens svarede, at dersom hans

Udgifter ikke blev ret meget større som Selvejer end som Fæstebonde, var han nok tilsinds at købe; men han havde kun lidt at købe for. For at undgaa, at Jens ophidsede de andre Bønder, gav Herremanden ham nu et rimeligt Tilbud, og Jens Visgaard blev vistnok den første Selvejer i Sognet.

Da Else Marie var Barn, var der megen Snak om Sibylles Spaadom om Verdens Undergang. Det hed sig, at noget af det sidste skulde være, at Vogne og Ryttere vilde køre og ride uden Heste. Chresten stod da en Aften med Hænderne paa Ryggen og varmede sig ved Bilæggeren, idet han grundede over den Sag. Thi det var noget, enhver kunde forstaa maatte være Løgn. Menneskene kunde da ikke trække Vognene, naar de selv sad i dem. Han oplevede aldrig at se en Bil eller en Motorcykel.

Folks væsentligste aandelige Næring bestod dengang i Kingos Salmcbog. Chresten var god til at synge og kunde kvæde med bævende Røst. Men til daglig var det nok mere verdslige Udtryk, han førte i Munden. Naar Mændene kom sammen i de lange Vinteraftener, blev der fortalt Anekdoter og sandfærdige Beretninger om, hvad der var sket med Folk ved ganske bestemte Lejligheder. Man hæftede sig ved adskillige Biomstændigheder, som dels gjorde Fortællingen mere troværdig, men dels ogsaa styrkede Hukommelsen. Traditionen førtes videre gennem Samtale. Fortælleren digtede selv med paa Historierne. Han maatte naturligvis gengive Kærnen rigtigt. Thi hans Tilhørere kendte som oftest Fortællingen i Forvejen og havde maaske hørt den mange Gange. Men den maatte gerne gives en dramatisk og personlig Form, saa den for hver Gang virkede som en ny Oplevelse.

Man fortalte om Ulve i Merrildmose, om Ildebrand, Løbskkorsel, Hugormekongen og om sære Mennesker. Der var Beretninger om Natmændsfolk, stærke Mænd, kloge Koner, Herredsfogder og om Tyveriers overraskende Opklaring, saavel som om Oplevelser i Krig og Kongens Tjeneste, samt Elskovsanekdoter. Forelskede Mennesker blev som oftest ubarmhjærtigt udleveret til Latteren. Thi Romantikken havde ikke naaet at fortrænge Realismen paa det Punkt.

De mest haarrejsende Fortællinger stammede dog fra Over-

troens Rige. Niels Christian husker, at hans Far og Mor for ramme Alvor diskuterede om en gammel Kone i Sognet maaske var en Heks, hun laa nemlig meget længe og led, inden hun døde.

Gamle Folk i Sinding fortalte, at der i Hulvejen mellem Søvn-dal og Skolen ved Midnatstid plejede at gaa en hovedløs Hest. En Aften fulgte to af Chrestens Døtre, Lene og Abelone, Birgitte Hedegaard fra Vinding paa Vej. Hun tjente i Sinding Mølle, og de skulde netop passere Hulvejen, hvor Genfærdet havde sin Gang. Da de var kommet forbi Skolen, hørte de pludselig nogle uhyggelige Vræl nede fra Hulvejen, og de kunde skimte et uformeligt Væsen, der fægtede i Luften med Benene, som var det selve den ottebenede Slejpnir. De blev maalløse af Rædsel, men var dog beslutsomme nok til at gøre omkring og flygte over Hals og Hoved, den ene ind i Skolen og de to andre til Stensbjerg. Birgitte, som havde valgt det første, var dog nysgerrig nok til at linde ved Døren og titte ud. Nu fik hun en naturlig Forklaring paa Fænomenet: Det var saamænd Niels Knudsen, der havde været henne at tage Kalven fra en Ko. Kalven havde han faaet med sig hjem, og den hang nu med Hovedet ned ad hans Ryg, mens Benene sparkede i Luften. Hver Gang Dyret lod sin Røst høre, svarede Niels Knudsen med et endnu værre Vræl. Nu kunde Birgitte trøstigt fortsætte sin Gang og naaede Møllegaarden i god Behold.

Ved Foldager i Ørre Sogn skulde der, efter hvad man fortalte, gaa en So med elleve røde Grise. Det var nok en Genganger, og Chresten maatte altid følge Lars Foldager hjem til Gaarden, naar han havde siddet og spillet Kort i Stensbjerg. Chresten var ikke bange for den Slags. Mikkel Ljørring fortalte, at han en Nat mødte et Genfærd ude paa Marken mellem sin Gaard, der ligger sydligst i Ljørring By, og Nabogaarden. Det var nok en vis Pæ Pæjesen, der havde ejet Nabogaarden og skiftet Jord med Mikkels Far Kræ Mikkelsen. Han havde i sin Tid været ude om Natten at flytte Skelstenene længer ind paa Kr. Mikkelsens Mark, og derfor maatte han efter sin Død bestandig gaa og flytte Skelsten. Ogsaa i Pugdal i Vildbjerg huserede der undertiden et Genfærd i Rullestuen. Da min Far som seksten Aars Knægt kom til at tjene hos

Jens Grimstrup som Andenkarl i Gaarden, fik han anvist Sengeplads netop i den Stue. Man spurgte ham dog først, om han var bange for Spøgeri, thi Gaardens Folk turde ikke sove der paa Grund af Genfærdets Rumsteren med de gamle ormædte Kister, som det gik og flyttede med. Far mente, at hvis Sengen ellers var god, var han ikke bange for at ligge der. Da han skulde af Tøjet, saa han først, hvor uhyggeligt der saa ud i Rummet. Der stod Skabe og Kister med mørke Skygger ved, og saa var der den store Rulle, som brugtes, naar der skulde ruller Linklæder ved Begravelser. Naa, han gik i Seng og faldt snart i Søvn. Men henad Midnat vaagnede han ved et skrækkeligt Rabalder. Han maatte holde Vejret for at lytte og kunde nu høre noget pusle og liste omkring. Pludselig fik han Øje paa et grøngult Lys oppe ved Loftet. Han snappede sine Bukser og vilde fare ud af Døren. Men i det samme hørte han et langtrukket »Mjavvv«. Det var en stor sort Kat, der var paa Rottejagt. Han tændte Tællelyset og snakkede lidt med Genfærdet, der kælent strøg sig op ad hans Ben. Saa gik han i Seng igen, og siden mærkede han ikke til Spøgelser.

De fleste Mennesker havde set Forvarsler og Forbrande. Det gælder ogsaa Else Marie, som lever endnu. I hendes Barndom saa man fra Sinding Mølle, at det brændte i Retning af Ørre Præstegaard. Det viste sig snart, at der ikke havde været Ildløs. Men man havde været saa betænksomme at afmærke Sigtelinjen ved at skære et Hak i Sinding Bro. Og en Tid efter slog Lynet ned i Præstegaarden, hvorved Udlængerne brændte. Det viste sig da, at Sigtelinjen passede. Forbrande afslørede sig ellers som uvirkelige derved, at naar den, der havde opdaget Fænomenet, et Øjeblik mistede det af Syne, var Ilden forsvundet, hvis han atter fik Udsyn til Stedet.

* * *

Efter Chresten fik hans ældste Søn Niels Gaarden. Han skulde rimeligvis have været Jurist. Thi i mange Aar virkede han som en Slags Sagfører for sin Egn. Skulde man have et Klagemaal eller en Skrivelse til Øvrigheden sat op, gik man aldrig forgæves til Niels Steensberg. Og saa var han fuld af Historier ligesom sin Farfar.

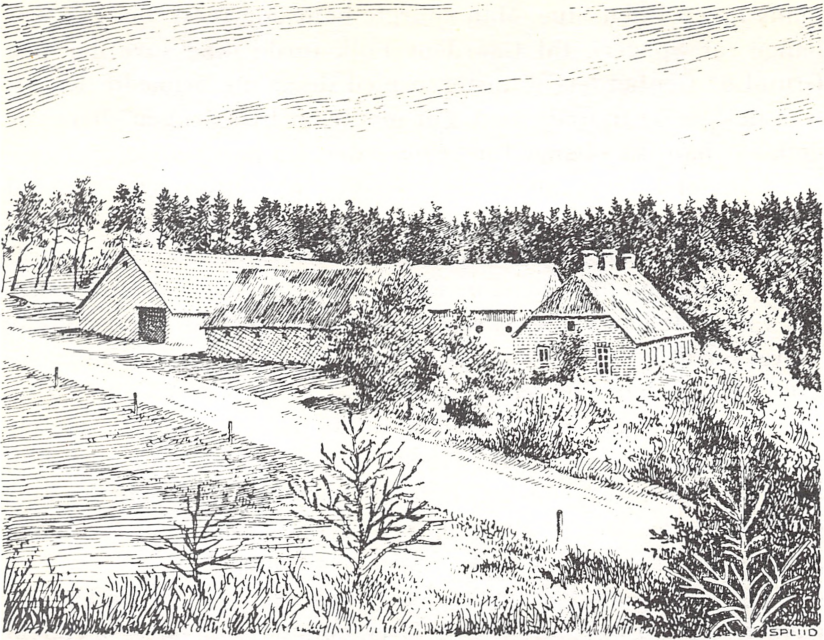

Fig. 13. Udsigt mod Gaarden i vore Dage.

Gaardens Drift blev ikke meget ændret i hans Tid. Men han plantede Fyr og Gran fra Stensbjerg Hede og ned til Gaarden. Ogsaa en Del Læbælter voksede op i hans Tid. Nu har næste Generation — en Datter af Niels og en Søn af Else Marie — overtaget Gaarden. Naaletræsplantagen paa Bakken er saa smaat ved at vige for Bøg og Eg. Inden længe vil man atter se Skovens Kæmper brede deres Kroner over Stensbjerg Bakke. Kredsen er sluttet, og nye Kulturbilleder kan forme sig i Egetræernes Skygge.

LOKALHISTORIE OG STEDNAVNESTUDIUM.

Foredrag ved Dansk historisk Fællesforenings Repræsentantmøde 25 Maj. 1929.

Af GUNNAR KNUDSEN.

Den, der efter Evne søger at sætte sig ind i, hvad der kan oplyses om hans Egns ældre Historie, vil ikke kunne undgaa at komme til at arbejde med Stednavne. Det er ganske vist ikke de ældste Minder om Menneskets Færd, Arkæologien naar jo meget længere tilbage i Tiden, men det er i mange Tilfælde de ældste sproglige, eller om man vil, litterære Minder, vi har. Hvad Alderen angaar, gaar vore ældste Landsbynavne længere tilbage end til Runestenenes Tid.

Hvad kan der læres af Stednavnene? Jeg skal nævne nogle af de vigtigste Forhold.

Ved Studiet af de forskellige Typers Udbredelse kan man drage vidtrækkende Slutninger om Kultursammenhæng og trække Hovedlinierne op i vor Bebyggelses Historie.

Mange af Stednavnene er sammensatte med Personnavne: de yder derved paa en Maade Bidrag til Stedets Personhistorie.

Vigtigere i historisk Henseende er de *kulturhistoriske* Oplysninger, Navnene rummer. Saaledes Minder om hedensk Gude dyrkelse, Minder af kirkelig Art (Navne paa forsvundne Kapeller og Klostre, hellige Kilder), Minder om gammelt Landbrug og Fællesskabet (Marknavne, Forte og Fæled, Bystævne), Minder om gammelt Haandværk og andre Næringsveje, Minder om gamle Veje og Samfærdsel i ældre Tid (Broer, Vadesteder, Havne, Tingsteder og Handelspladser) og Minder om forsvundne Slotte, Gaarde og Møller (Navne paa Voldsteder, Tofter og Gaardsteder).

Ogsaa *naturhistoriske* Minder kan Stednavnene indeholde. Jeg nævner Minder om Fortids Plantevækst og Dyreliv (forsvundne

Skove; Dyr som Bæveren, Ulven og Bjørnen; det hævdes ganske vist fra geologisk Side, at Bjørnen ikke har levet vildt i Danmark i de sidste 3—4000 Aar, men de talrige Stednavne med Bjørn synes ikke at stemme hermed) og endvidere Minder om ældre Søer og Vandløb, der nu er forsvundne.

Der kunde anføres mange andre Forhold, men dette turde være de mest betydningsfulde. Ethvert Kulturforhold fra ældre Tid, der kan have stedlig Tilknytning, vil kunne forekomme i Forbindelse med Stednavne.

Om Stednavneundersøgelsens Metode skal jeg fatte mig i Korthed; det er almindelig kendt, at man maa søge at finde det enkelte Stednavns ægte, oprindelige Form, idet Erfaringen viser, at mange Navne i Tidens Løb er blevet noget ændrede, gerne i Overensstemmelse med Sprogets almindelige Udvikling, men ofte har de dog været Genstand for en stærkere Afslidning, undertiden ogsaa for bevidst Omdannelse. Ved Hjælp af Navnets ældre Skriveformer, i Forbindelse med Oplysning om Navnets ægte folkelige Udtale paa Stedet, der ofte kan have bevaret oprindelige Elementer, søger man ad filologisk Vej at fastslaa Navnets Grundform. Navnetolkningen bliver derfor nærmest en filologisk Opgave.

Spørgsmaalet er nu, om Historikeren, specielt Lokalhistorikeren, paa egen Haand kan drive disse Studier. Svaret maa blive bekræftende; der er mange Eksempler paa, at Historikere med Held har givet sig af med dem; jeg behøver her kun at nævne Johannes Steenstrup.

Desuden viser Erfaringen, at enhver Videnskab kan tilegnes ved Selvstudium, og Sprogvidenskabens danner ingen Undtagelse. Men et vist Fond af sproghistoriske Kundskaber er dog i alle Tilfælde nødvendigt for med Udbytte at drive Stednavnestudier. Dog er der mange, der ikke tager det saa nøje paa dette Punkt, og saa gaar det ikke sjældent galt.

Hermed skal jeg dog ikke rette nogen Bebrejdelse mod dem, der uden de fornødne Hjælpemidler og Kundskaber tumler med disse Opgaver; Stednavne vækker som bekendt altid Spørgsmaal, og disse Spørgsmaal paatrænger sig Bevidstheden hos ethvert

tænkende Menneske. Det har de alle Dage gjort. Selv i Middelalderens Klostre tumlede man med Problemerne. Naar Munkene i Øm oversatte dette Navn ved *Cara Insula* (den kære, »omme« Ø), var det et Udslag af en Forstaaelsestrang, ligesom naar de sjællandske Munke drillede hverandre paa latinske Vers:

Sora decora quidem, melior tamen altera silva
Nec tamen his cedit vilior iste locus.

(Vel er Sorø smuk, bedre er dog »den anden Skov«, d. v. s. Antvorskov. Tilbage for disse staar dog ikke hint »ringere Sted«, d. v. s. Ringsted). Ogsaa hos Saxo og Ælnoth finder vi Eksempler.

Jo mindre Forudsætninger, der er til Stede i det enkelte Tilfælde, des ringere er Udsigten til Opnaelse af et godt Resultat. Men da der foruden sproglige Kundskaber tillige kræves historiske, topografiske, undertiden endogsaa naturhistoriske Kundskaber for at kunne tolke Stednavne, og dertil naturligvis et vist Fond af Logik, den sunde Fornuft, kan undertiden Overflødighed af den ene Egenskab bøde paa Mangel af den anden, og rigtige Resultater alligevel naas, selv om de sproglige Kundskaber er lidt tynde. Dog gælder det, at Logikken, hvor nødvendig den end er, aldrig kan klare Sagen alene, lige saa lidt som paa andre videnskabelige Omraader. Den maa have et vist Indhold; Formen er ikke nok. Men det er for Resten noget, man ikke sjælden overser.

Mange Lokalhistorikere giver sig ufortrødent i Lag med Spørgsmaalet, sætter sig ind i den foreliggende Stednavnelitteratur og bygger videre herpaa, idet de efter bedste Skøn udnytter det foreliggende Materiale. Tit vil de naturligvis i Litteraturen finde de Oplysninger, de har Brug for, men det er dog sjældent, at de faar direkte Svar paa alle deres Spørgsmaal, dertil er Litteraturen endnu for sparsom; alt for mange Navne og Omraader henligger endnu ubehandlede. Men bygger de blot videre paa det foreliggende Grundlag og udviser fornøden Skønsomhed og Forsigtighed, kan de som Regel nok naa lidt længere paa egen Haand.

Erfaringen viser dog, at der ikke altid udvises fornødent

Maadehold. Ganske vist er det ikke saa hyppigt, at de forfejlede Produkter, der bliver Resultater af de mangelfulde Behandlinger, naar frem i Trykken, men det er aabenbart fordi vore Amts-aarbøger som Regel er meget kritiske; jeg har selv undertiden faaet forelagt saadanne Arbejder til Bedømmelse; der har været Ting imellem, som jeg ikke, hvor gerne jeg end vilde, kunde anbefale til Optagelse; de værste Artikler har jeg rimeligvis aldrig faaet forelagt; dem har Aarbogsredaktionerne sikkert ombragt i Stilhed.

Ved enkelte Lejligheder har jeg maattet skrive Imødegaaelser, saaledes naar jeg personlig er blevet angrebet, f. Eks. i Fortid og Nutid mod Sagfører Peder Eeg og i Laaland-Falsters Aarbo 1928 mod Pastor V. C. Frederiksen, men at imødegaa alt hvad der fremkommer af mere tvivlsomt Stof overstiger dog Enkeltmands Kræfter. Det er desuden et utaknemligt Arbejde at øve Kritik, det er bedre at vejlede, og det har altid været mig en Glæde, naar jeg i min Egenskab af Sekretær ved Stednavneudvalget har kunnet bistaa de Lokalhistorikere, som under deres Studier søger Oplysninger hos Udvalget.

Jeg skal derefter anføre enkelte typiske Eksempler paa uheldig Metode.

En jysk Gaardmand, der med særlig Interesse har studeret sin Hjemstavns Historie, er derigennem kommet ind paa Stednavnestudier, som han har drevet i stor Udstrækning og meget grundigt, idet han har søgt at sætte sig ind i al den foreliggende Litteratur. Han sendte mig nylig til Gennemsyn et Arbejde, hvori han gjorde Rede for, hvad Endelsen *-løse* betyder. Spørgsmaalet var behandlet paa alle mulige Maader, betragtet under topografisk, filologisk, arkæologisk og historisk Synsvinkel. Resultatet, han kom til, var, at Løserne var Hømagasiner. Han gik ud fra det jyske Udsagnsord *løse*, som foruden »læse« tillige betyder »samle«. Altsaa maatte *-løse* være et Sted, hvor man samler noget. Efter Beliggenheden kunde det meget godt passe, at det var Steder, hvor man samlede Hø; der var altid Enge i Nærheden. Men nu ligger ikke alle løse-Byerne i Jylland, hvor man siger *løse* i Stedet for *løse*. Adskillig flere ligger paa Øerne og

i Sverige, hvor denne Forklaring ikke lader sig anvende. Det er altid farligt at ville forklare ældgamle Stednavne udfra Nutidens Dialektudtale, den kan nemlig skyldes en senere Udvikling, og særlig uheldigt er det, naar man ikke har Øje for de Konsekvenser, Forklaringen medfører.

En anonym Forfatter skrev for nylig en længere Artikel i Sorø Amtstidende om Stednavnene *Niløse* og *Tersløse*, som han udledte af Gudenavnene *Njord* og *Tyr*. Egentlig passede kun Forbogstaverne; det øvrige gik han meget let hen over. Jeg følte mig derfor foranlediget til at sende Bladet en kort Imødegaelse. Man støder ofte paa en Tendens til at ville finde Gudenavne i vore Stednavne; mange gaar paa dette Omraade langt videre end Materialet kan tillade.

I Vendsyssels Aarbøger for 1919—21 har Lærer *S. C. Sortfeldt* skrevet en Række Studier over Stednavne i Vendsyssel. De indeholder mange gode og rigtige Iagttagelser, men har den Fejl, at Forfatteren kender for lidt til det historiske Navnemateriale og i for høj Grad har benyttet oldnordiske Ordbøger uden at være klar over, at mange Ord i Oldnordisk har været forskellige i Form og Betydning fra de tilsvarende i gammel Dansk.

Han tolker *Raabjerg* af oldn. *rá* »Afkrog, Hjørne«. Det er galt, fordi oldn. *rá* er samme Ord som dansk *Vraa*; i Oldn. er *v* faldet bort foran *r*; paa samme Maade hedder det *Vrist* paa Dansk, men *rist* paa Oldnordisk. *Romholt* tolker han som Dativ af samme Ord. Mange andre er gaaet i Vandet paa dette oldnordiske *rá*; jeg kan saaledes nævne afd. Evald Tang Kristensen, der har det samme i Vejle Bys Historie.

Byrholt udleder han af oldn. *byr* »Gaard«. Paa samme Maade opfatter han *Børglum*. Men han overser, at *r* er et gammelt Nominativmærke, der tidlig er svundet i Dansk, hvor Ordet hedder *By*.

Kartoft skal komme af oldn. *kjarr* »Kær«. Men dette hedder virkelig *Kær* paa Dansk og ikke *Kar*.

Trankjær mener han skulde komme af oldn. *drafn* »Bølge eller hølgeformet Terræn«. Han har vel iagttaget, at oldn. *t* i visse

Stillinger kan svare til dansk *d*, men det omvendte finder ikke Sted. Oldn. *drafn* vilde paa Dansk hedde *Dravn*, om det fandtes.

Dyrheden vil han udlede af isl. *dyr* »Ræv«. Men paa Dansk har *Dyr* jo ikke denne Betydning; ved *Dyr* forstaar vi »stort Vildt«.

Rent meningsløst bliver det, naar *Gærum* (1350 Gedrum) sættes i Forbindelse med oldn. *hreyrr* »Rør, Stensætning«, og naar *Staa* (1454 Stade) afledes af oldn. *steig* »stige«, sigtende til den høje Beliggenhed. Oldn. *steig* er endda Datid af Udsagnsordet *stiga* »stige«, og Datidsformerne indgaar ikke i Stednavne; *Liggeplads* kunde man for Eksempel nok anvende som Stednavn, men *Laaplads* vilde man ikke kunne bruge.

Hovedfejlen ved alle disse Tolkninger er som allerede antydet en kritikløs Benyttelse af Oldnordisk.

F. Rasmussen har skrevet om Vends Herreds Stednavne, oprindelig i Middelfart Venstreblad, men senere er det udkommet som særlig Bog. Han er godt klar over Metoden, idet han gør sig Umage for at finde Navnenes ældste Former og deres nuværende Udtale, som han omhyggeligt meddeler, og mange af hans Resultater er derfor ogsaa rigtige. Men ofte slutter han galt, ledet af en Trang til Sammenstilling, der fører til, at han bringer vidt forskellige Ting sammen under een Rubrik. Jeg skal anføre nogle Eksempler.

»Navnene paa *Kjørup* og *Kjødstrup* er antagelig af samme Rod. *Kjørup* er da den ældste, og fra et Tidsrum, da Ejeformsendelsen s ikke endnu var kommen i Brug. Der er her i Landet 2 *Kjørup*, 1 *Kjøstrup*, 3 *Korup*, 2 *Korrup*, 2 *Kornerup*, 1 *Kortrup*, 1 *Korterup*. *Korup* i *Trøstrup* S. kaldes 1389 for *Korndrup*, og 1413 for *Kordrup*. *Køring* har været Efternavn paa *Falster* og i *Danmarks Breve* (d. v. s. *Repertorium*) findes følgende Navne: 1351 *Jens Korne*, 1381 *Olawus Niclæssun Korrebonde*, 1390 *Yvarus Korning*, 1938(!) *Birge Kørningh*, 1400 *Jæppæ* og *Palnæ Kyrth*, 1434 *Kørninge Kedelson*. . . . 1435 nævnes en *Korrægardh* i *Malmø*. Naar vi nu blot vidste, hvad der er gaaet for sig i denne Gaard? Var det en *Vognmandsgaard*? Thi *Køring* er jo noget, der gaar rundt. Eller var det en *Møllegaard*, og

Kører eller Kørning et andet og tidligere Navn for en Møller. Landmændene bruger at lade det aftærskede Byg gaa en Gang til gennem Tærskværket for at faa den sidste Stak slaet af, det kaldes at kjørne. Ved vort Kjøstrup har der til vore Dage været en Vandmølle, og ved Kjørup, der ligger ved en Slugt med et Aaløb igennem, blev for en Snes Aar siden nede ved Aaen opgravet et mindre Møllehjul. At Kjørup i Middelalderen har været en Møllegaard, er ogsaa den eneste tænkelige Forklaring paa, at denne enlige Gaard netop er lagt paa dette Sted«.

Hertil skal kun bemærkes, at Ejeformsendelsen *s* har eksisteret lige fra de ældste Tider. En anden Sag er, at den senere har fortrængt de andre Ejeformsendelser i Dansk. De mange sammenstillede Stednavne og Personnavne udgør en mekanisk Blanding af forskelligartede Bestanddele, men det vil ikke lønne sig i denne Forbindelse at give sig til at analysere den. At *Kører* skulde betyde »Møller«, er der ingen Sandsynlighed for, og Udsagnsordet *kørne* hænger ikke sammen med *køre*, men derimod med *Korn*.

Om *Middelfart* hedder det: »Navnet bliver som Regel forklaret saaledes, at det skal betyde det mellemste Overfartssted over Sundet, det kan dog ogsaa kort og godt udsige, at her er Faren (Færgen), der forener »mæler« Fyn med Jylland. Den Snor, Plovkarlen trækker mellem de to Hestes Bidsler, og som bevirker, at Hestene maa følge hinandens Bevægelser, kalder han en Mæletømme, og Ordet kendes ogsaa fra at formæle og fra at mægle, hvor det har samme Betydning »at forene«.

De anførte Eksempler hører slet ikke sammen; *Mæletømme* kommer ganske sikkert af *Mile* »Bidsel«; *formæle* og *mægle* er indbyrdes forskellige Ord. Og det værste ved det hele er, at ingen af dem kan stemme med den gamle danske Form af Stednavnet, *Mæthælfar*.

Forfatterens uheldige Trang til Sammenstillinger kulminerer, naar han finder det oldnordiske Ord *skipt* »Deling« i en Række Navne som *Skydebjærg*, *Skidne Mae*, *Skidenaas*, *Skejbyes Eng*, *Skyekjær* og *Skinshøj*. Jeg vover den Paastand, at det ikke indgaar i et eneste af dem.

Ligesom han ved Middelfart søger at komme uden om den gængse Fortolkning, er han heller ikke tilfreds med at forklare *Gamborg* som »Gamleborg«; *Gaml-* skal være en Omlydning (dette Udtryk bruger han) af *Kuml* »Gravmæle«, og det ganske klare Navn *Bøgelund* tolkes af oldn. *beygja* »bøje« og *Long* »Mose«. En original Opfattelse kan være af stor Værdi, men saa maa den vel at mærke bæres af et reelt Grundlag. Dog vil jeg tilraade alle begyndende Forskere hellere at bygge videre paa de allerede anerkendte Resultater end at erstatte dem med en Række nye, originale Paafund.

Hvorledes skal nu Lokalhistorikeren stille sig til Stednavnespørgsmaalet? Fremfor alt bør han ikke lade sig skræmme af de Uheld, der har ramt tidligere Forskere, men drage Lære af dem og søge at undgaa de Fejl, de har begaaet.

Men det vil sikkert være paa sin Plads at gøre sig klart, hvilke Vanskeligheder der er at overvinde. Som jeg flere Gange har fremhævet, maa man sætte sig godt ind i Sagen ved at studere den foreliggende Faglitteratur og tilegne sig Metoden. Det næste Skridt er Tilvejebringelsen af *Materialet*. Grundlaget for Studiet af vore Landsbynavne er i første Række Navnenes middelalderlige Former. De findes spredt i middelalderlige Breve (Diplomer) og Jordebøger, Nekrologier, Gavebøger, Annaler m. m.; skal en Forsker være sikker paa at finde alle gamle Former af et Stednavn, maa han gennemgaa hele dette Stof, hvilket vil betyde flere Aars Arbejde. Og det er endda paa en Maade ganske overflødig Arbejde, for det er allerede gjort af Stednavneudvalget, der har gennemgaaet hele Stoffet systematisk og har hvert enkelt Navn udskrevet og stedfæstet. Ganske vist er det ikke offentlig tilgængeligt, og da Udvalget selv har Planer om at udgive det, kan der kun i begrænset Omfang gives Adgang til at benytte det, men Udvalget stiller sig altid imødekommende, naar det gælder Oplysninger om enkelte Navne. Efter at Materialet er tilvejebragt, kommer Spørgsmaalet om *Behandlingen*. Det er det vanskeligste, og kræver som tidligere omtalt et vist Kendskab til Sprogets almindelige Historie, om man skal bevæge sig

udenfor de allerede betraadte Veje. Og mange Navne er saa gaaedefulde, at heller ikke Filologerne med Sikkerhed kan udsige noget om deres Betydning, og jeg tvivler meget stærkt paa, at det, selv om Videnskaben gør aldrig saa stærke Fremskridt, nogensinde skulde blive muligt at naa saa vidt, at man kan sige, at ethvert Stednavn kan tolkes.

Vanskelighederne er størst ved de ældre Stednavne, særlig de gamle Landsbynavne. Sagen bliver en ganske anden, naar man kommer til Navne, der er af nyere Oprindelse. Her ligger en vid Arbejdsmark aaben, hvor ogsaa Ikke-Filologer kan være med.

Medens hvert Sogn kun indeholder ganske faa Landsbyer, findes der mange Gange flere mindre Stednavne af forskellig Art, Navne paa Enkeltheboelser, paa Marker, Enge, Bakker, Dale, Veje, Vandløb, Moser, Kilder, Skove, enkelte Stene og Træer o. s. v. Disse mindre Stednavne kendes i meget stort Antal; ved de Optegnelser, der i de sidste 7 Aar er foretaget for Stednavneudvalget ved stedlig Bistand, er der gennemsnitlig optegnet 100 saadanne Stednavne i hvert Sogn, i enkelte større Sogne endog over 600. Og det er i det væsentlige kun hvad der endnu erindres paa Stedet. Tager man Arkivstoffet til Hjælp, særlig Markbogen fra ca. 1682 i Matrikulsarkivet, i Forbindelse med Kort fra Udskiftningstiden, gamle Skøder, Jordebøger o. lign., vil der kunne findes meget mere frem af denne Art. Ganske vist findes der ogsaa mellem Natur- og Marknavne en Del ældgammelt Stof, der kan frembyde betydelige Vanskeligheder, men som Helhed er disse Navne yngre, og en Mængde af dem lader sig tolke ud fra Kendskab til Egnens Folkemaal og Fortrolighed med ældre Tidens Kulturhistorie, herunder særlig Kendskab til gamle Landbrugsforhold; de trækker ikke saa store Veksler paa den særlige sproghistoriske Viden, selv om der naturligvis stadig vil være Tilfælde, hvor Filologien maa træde til.

Men i Natur- og Marknavnene findes dog ganske afgjort et Stof, hvor Lokalhistorikeren vil kunne yde en meget værdifuld Indsats. Kortlægningen af disse Navne er Hjemstavnens Geografi. Lokalhistorikeren har Lejlighed til mere intensivt at sætte sig

ind i det enkelte Steds Historie, han har Adgang til at undersøge den stedlige Tradition, der ved yngre Navne ofte kan bringe den rette Forklaring. Han kan vinde et dybere Kendskab til Egnens Folkemaal end det, Filologen kan opnaa ved Hjælp af foreliggende Ordbøger og Dialektbeskrivelser og derigennem forklare adskilligt, der ellers vil være Gaader for Filologen. Han har Lejlighed til at erhverve sig en mere indgaaende Kendskab til Stedets Topografi og til derigennem at skønne over, i hvilken Grad de stedlige Naturforhold kan have spillet ind ved Navnets Opstaaen. Et saadant Stedkendskab er værdifuldere end det, en Stednavneforsker kan opnaa gennem Undersøgelser paa et Generalstabskort. Ganske vist ser man ofte, at den særlig stedkendte er tilbøjelig til at lægge for megen Vægt paa saadanne Forhold, hæfte sig ved mindre karakteristiske Ejendommeligheder og derved tabe Overblikket over Spørgsmaalet i sin Helhed. Men det skader jo aldrig, at alle Momenter bliver draget frem.

Hvilket Udbytte i lokalhistorisk Henseende kan der vindes gennem et Studium af Natur- og Marknavne? For at kunne give et mere præcist Svar herpaa har jeg taget en Stikprøve fra Samsøs Stednavne, der foreligger udgivet i Stednavneudvalgets Udgave, og hvor alle Navne findes behandlede.

Selve *Naturnavnene* indeholder for en stor Del naturbeskrivende Ord, der henviser til Stedets Naturforhold og derfor har Gyldighed den Dag i Dag, men adskillige Navne paa *-sø* og *-mose*, *-kær* o. lign. bæres nu af Steder, der i vor Tid er Ager og Eng, hvor Udgrøftning eller Tørlægning har fundet Sted, de minder altsaa om tidligere Naturforhold; dem skal jeg ikke her gaa nærmere ind paa.

Skovnavne indeholder ofte Navne paa Træsarter og minder derfor om Bevoksningen; vi finder *Bøg*, *Eg*, *El*, *Birk*, *Lind*, *Ask*, *Elm*, *Asp*, *Hassel*, *Hylde*, *Pil*, *Vier*, *Abild*, *Røn*, *Torn* og *Ris*, men ikke noget Spor af nogen Slags Naaletræ. Mange af disse Navne findes paa Steder, hvor der ikke længer er Skov eller Bevoksning.

Plante- og Dyrenavne findes meget hyppigt og kan være af naturhistorisk Interesse, navnlig om de paagældende Arter er

forsvundne fra Stedet. *Bassebjærg* synes at minde om æ. da. *Basse* »Vildsvin«, *Bjørnedam* om Bjørnen, *Ørneknøs* om Ørnen, *Odderballe* om Odderen. Lokalhistorikeren vil tit have Udbytte af at undersøge, om Stedernes Naturforhold er saadanne, at de stemmer med Planternes Vækstforhold eller Dyrenes Levevis, eller om det kan være berettiget at slutte, at Naturforholdene har ændret sig. Stednavnene viser, saavidt jeg kan se, ikke noget om, at der har været Ulve paa Samsø, men det kan jo skyldes en Tilfældighed.

Agerbrug og Landboforhold i gammel Tid er der en Mængde Minder om, særlig i Marknavnene. Vi finder Minder om alle de dyrkede Kulturer og Kornsorter; meget hyppige er Navne med *Ærter*, *Bønner*, *Hør*, *Hamp* og *Boghvede*. *Ærtebjærg* findes mange Steder; maaske Ærterne særlig har været dyrkede paa Bakkerne. Men der findes ogsaa Jorder, hvor ingen Kulturer kunde trives, som *Svelteholm* og *Sorrigfuld Toft*.

Alle vore kendte Husdyr optræder; de har ofte haft deres særlige Indhegninger at gaa i: *Kalvehave*, *Lammeløkke*, *Hcstehave*, *Koløggen*, *Rymplingløkke*; der nævnes ogsaa *Driften*, *Fælleden*, *Forten*, *Folden*, *Svinefællid*, *Fædriften* og andre. Om Hyrden, som har passet Kreaturerne, minder Navnet *Hyrdelejr*. Flere Steder findes *Tyrejord* og *Ornejord* udlagt til Underhold for disse Avlsdyr. Mange Navne vidner om Svinene, der i gamle Dage gik frit omkring i Skov og paa Mark.

Til Fællesskabets Tid føres vi hen med Navne som *Grandehøj*, Stedet hvor Bymændene samledes til Forhandling, *Almind*, *Fællesmose* og *Fællesjord*. Samlingspladser finder vi ogsaa i *Tinghøj*, hvor Øens Ting afholdtes, i *Dansebjærg* og *Danseholm*, hvor Dansefesterne foregik i fri Natur. Om de indhegnede Vange erindres vi ved Navnene paa Leddene: *Ledager*, *Vangeled*, *Ledspjæld* og *Skimmellaage*.

Ældre Tidens huslige Sysler finder ogsaa Udtryk: *Blegdam*, *Lovkilde* (af *Lov*, »Vand til Brygning«), *Bagetruget* og *Ølkarret*. Haandværkere nævnes der ikke saa mange af, vistnok kun *Mølleren*, *Smeden*, *Skræderen*, *Skomagere* (*Suderen*,

Skusteren) og *Fiskeren*. Men paa en Ø som Samsø har der vel heller ikke været saa mange Slags Haandværkere.

Dette kan sikkert være tilstrækkeligt til at vise lidt om Stednavnestoffets kulturhistoriske Indhold.

Skal vi til sidst trække Linjerne lidt skarpere op, vil Stednavneproblemet forme sig omtrent paa følgende Maade.

Stednavneforskningens Resultater er af Betydning for de lokalhistoriske Forskning, men Forskningen kan, i hvert Fald ikke for de ældre Stednavne, Landsbynavnenes, Vedkommende drives med tilstrækkeligt Udbytte uden særlige Forkundskaber, hvorimod det vil være muligt at udrette mere paa Natur- og Marknavnenes, Gaard- og Husnavnenes Omraade.

Stednavneforskningen er et Omraade, hvor det paa Grund af Materialets Omfang og Vanskelighederne ved det Tilvejebringelse er næsten umuligt for Enkeltmand at udrette tilstrækkeligt. Et Hundrede Forskere, der arbejder hver for sig, vil næppe naa saa langt som ti, der arbejder i Fællesskab efter bestemte Planer. Stednavneforskningen er derfor et Omraade, der egner sig for kollektivt Arbejde, Andelsvirksomhed, om man vil, og paa denne Maade er den ogsaa blevet organiseret i mange Lande. Herhjemme er Sagen taget op i 1910 ved Nedsættelsen af Stednavneudvalget, der har iværksat omfattende Indsamlinger af Materiale og paabegyndt Udgivelsen i bearbejdet Stand; i 1922 udkom *Samsøs Stednavne*, i Aar udsendes *Frederiksborg Amts Stednavne*, der efter Overenskomst med Historisk Samfund for Frederiksborg Amt tillige leveres dettes Medlemmer som Aarbog; til Udgivelse forberedes *Sønderjyllands Stednavne*. Efterhaanden skulde lignende Udgaver af de øvrige Landsdeles Stednavne kunne udgives, men det vil tage mange Aar.

Foruden Navnesamlinger fra hele det nuværende Danmark besidder Udvalget ogsaa Samlinger fra Skaane, Halland og Blekinge samt Sydslesvig, og en Afdeling med Navne fra Danlagen og Normandiet er grundlagt i 1928. Til Udvalget er knyttet flere Filologer og Historikere, som er specielt uddannede gennem længere Tids Virksomhed ved Udvalget. Indsamlingen af Navne-

stof foregaar dog i meget stort Omfang med Bistand af stedlige Meddelere. Over 1200 Indsamlere har i de sidste 7 Aar arbejdet for Udvalget og indsendt Optegnelser fra mere end 1000 Sogne, fra de fleste større Skovdistrikter og fra mange af vore større Farvande, men endnu er der betydelige ubehandlede Omraader tilbage. Der er Brug for Producenter i Andelsvirksomheden. Jeg har stærkt anbefalet Lokalhistorikerne Natur- og Marknavnene som Studieæmne og haaber, at de i nogen Grad vil tage Virksomheden op, saaledes at efterhaanden ogsaa de Egne, hvor der ikke hidtil er blevet udrettet noget, kan blive draget ind i Undersøgelserne, til Supplering af det allerede udførte Arbejde. Naturligvis vil Stednavneudvalget sætte stor Pris paa at blive delagtig i Resultaterne, f. Eks. ved at erholde en Afskrift af det indsamlede Materiale, men det staar Indsamleren frit for selv at benytte det i sine lokalhistoriske Studier og at udgive Afhandlinger om det. Udvalget er til enhver Tid til Rede med Vejledning i Optegnelsen, og udleverer gratis Sognekort til dette Brug. Som Eksempler paa gode Afhandlinger, der er fremkommet i Forbindelse med Optegnelser for Stednavneudvalget, skal nævnes: *Aug. F. Schmidt, Skanderup Sogns Stednavne*, i Aarbog for Ribe Amt, og *A. Kjølbye, Lødderup Sogns Stednavne*, i Historisk Aarbog for Mors. Saadanne Artikler burde Amtsaarbøgerne bringe mange flere af, for der er i Virkeligheden en ganske overordentlig stor Interesse for disse Spørgsmaal blandt Samfundenes Medlemmer. Artiklerne bør skrives af dem, der personlig har foretaget Indsamlingen og er indlevede i de stedlige Forhold og fortrolige med den stedlige Tradition. Naturligvis er det ikke min Mening, at Aarbøgerne skal fyldes med Stednavneafhandlinger; der er jo mange andre Ting, der skal have Plads. Men efter at have set de ca. 1200 Indberetninger, der allerede foreligger, er jeg klar over de Muligheder, Sagen rummer, og anbefaler Redaktionerne at overveje den med Velvilje, og opmuntre Lokalhistorikerne til at tage den op.

DE DANSKE MATRIKLER OG DERES BENYTTELSE VED HISTORISKE UNDERSØGELSER.

Af GUNNAR KNUDSEN.

DA Enevælden i 1660 var blevet indført, var Landets Finanser i en daarlig Forfatning. Den lige afsluttede Svenskekrig havde den største Skyld i dette; alle Midler var opbrugt, og Landet var afkræftet og hærget, saa Skatterne indbragte paa langt nær de fornødne Beløb. Der var ingen anden Udvej end at se sig om efter nye Skatter, naar de gamle svigtede.

Den nye Skat, som man straks efter Enevældens Indførelse gik i Lag med at forberede, var en Jordværdiskat, idet man som Skatteenhed valgte Hartkornet. Allerede tidligere havde man brugt Begrebet Hartkorn om Landgildeafgifter, og ved Mageskifte, Handel eller Søskendeskifte var det almindeligt, at man udregnede Godsets Værdi i Hartkorn og solgte og delte det derefter. Hartkorn betyder »haardt Korn«, hvorved forstaaes Rug og Byg, og naar man efter en bestemt Takst omregnede de forskellige Naturalieydelser, som udgjorde en Gaards Landgilde, i Rug- eller Bygværdi, fik man Gaardens Hartkorn. I Arent Berntsens Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed (1656) og i Skonnings Taxtbog (1657) findes udførlig Anvisning til den Slags Taksering i Hartkorn, alene med Salg og Skifte for Øje, da Bøgerne stammer fra en Tid, der ligger noget forud for Hartkornsskatten.

Da Regeringen i 1660 skred til at forberede Hartkornsskatten, indsaa man, at der manglede et fast Skattegrundlag.

Landgildeafgifter var en Sag mellem Godsejeren og Fæstebonden, og havde hidtil næsten unddraget sig Statens Kontrol. For en stor Del var Kronen jo selv Godsejer og kunde med Lethed skaffe sig Klarhed over Landgildeafgifterne paa Krongodset, men anderledes stillede det sig med alt det Gods, som ejedes af Adel, Gejstlighed og Folk af borgerlig Herkomst. Man maatte skaffe sig Oplysning om, hvad der blev ydet i Landgilde af alt dette Gods, for at det kunde sættes i Hartkorn. Men heller ikke dermed var Grundlaget lagt; der var jo desuden selve de adelige Gaarde og ogsaa hist og her en Del Selvejerbønder, som ikke svarede Landgilde, fordi Brugerne tillige var Ejere af Gaardene. Hovedgaardsjorden maatte sættes i Hartkorn, for den havde ikke længer Privilegium paa at være skattefri, og da der ikke var Landgildeafgifter at regne med, maatte Hartkornsansættelsen af denne Jord ske efter særlig Taksering, noget man, som anført, allerede tidligere havde brugt ved Salg og Skifte.

Men det faste Skattegrundlag maatte hurtigst muligt skaffes til Veje, der maatte indrettes en Matrikel. Ordet Matrikel bruges oprindeligt om enhver officiel Fortegnelse — vi taler om Universitets-Matrikler, Fortegnelser over Studenter — men faar mere og mere Betydningen officiel Fortegnelse over Afgifter af Jordejendomme.

Matrikelsarbejdet indledes med, at Regeringen i 1660 befaler, at alle Lensmænd, Kapitler og Godsejere skal indsende Afskrifter af deres Jordebøger — til Brug ved Fordeling og Paa-ligning af Indkvarteringen — til Rentekammeret (²⁸/₉ 1660). Hvis ikke Jordebøgerne var indsendt inden ¹/₃ 1661, kunde de selv tilskrive sig Skylden, om der blev tillagt dem flere Ryttere, end der med Rette tilkom dem. Jordebøgerne indkom meget langsomt, og Befalingen maa gentages Gang paa Gang. Mange Adelsmænd har vel følt denne Befaling som Indgreb i deres Privatliv og har vel ogsaa været noget usikre overfor dens Hensigt, og derfor nølet noget, først ¹⁰/₁ 1661 hedder det, at Meningen med Indsendelsen af Jordebøger var at tilvejebringe en Skattematrikel. — En Mængde af disse Jordebøger er bevarede endnu; i Rigsarkivet findes 15 Pakker vedk. Sjælland,

4 Pakker vedk. Laaland-Falster, 10 Pakker vedk. Fyn, 30 Pakker vedk. Jylland og 1 Pakke vedk. Gejstlighedens Gods. (Vejl. Arkivregistr. II, 29—30.)

Det maa have staaet klart for alle, at disse Selvangivelser ikke ganske ubesete kunde lægges til Grund for en Matrikel — det er en almindelig menneskelig Tilbøjelighed at se vel meget paa sin egen Fordel til Skade for Samfundets Interesser, noget man stadig hører om i vore Dage, naar der er Tale om Selvangivelse til Skattevæsenet, og der er ingen Grund til at tro, at de i 1660 ff. indsendte Jordebøger har dannet nogen Undtagelse. Stoffet maatte underkastes en kritisk Behandling, før det blev brugbart. Eksempelvis kan anføres, at Ejeren af Nielstrup Gd. paa Lolland opførte alle Bønderne i Kragvig som Husmænd under Gaardens Takst i en indsendt Jordebog. (Matr. 1664, Nr. 1817 B. 237.) Joakim Gersdorf faar derfor ¹³/₁₂ 1660 Ordre til at stille Forslag i Collegiet om »paa hvad maneer en Rigens matricul offuer det gandsche Riige best kand forfattes oc huorledis all eyendomb ligesom andensteds brugeligt er vden nogen persons anseelse kand anlages, saa at derefter en Riktig Matricul som forskreffuit staar kand forderligste vden ophold os till tieniste oc landet til forlindring oc beste i werch stilles.«

Første Matrikelskommission.

Resultatet af disse Overvejelser ²⁰/₁₂ 1660 blev, at der skulde udnævnes særlige Kommissarier til at taksere Købstæderne, og nye, nøjagtigere Jordebøger skulde kræves indsendt.

Der udnævnes 2 Adelsmænd for hvert Stift; de skal sammen med Biskoppen (eller 2 Provster) og 2 Borgmestre rejse Stiftet rundt og taksere alle Ejendomme i Købstæderne i Overværelse af Lensmanden. (²⁶/₂ 1661.) Samtidig indskærpes Ordren til alle Stænder om at indsende Jordebøger.

Der udgaar Ordre til Bisperne (³¹/₅ 1661) om at indsende Fortegnelser over gejstligt Gods. Af disse Fortegnelser er en Pakke bevaret i Rigsarkivet. Samme Dag faar Lensmændene Ordre til at indsende Fortegnelse over Benaadninger i Lenet, om Udsæd og Høavl paa Ladegaardene og om Tiender. Sammen

med de stedlige Præster skal Lensmændene gaa Sognene rundt og besøge alle Gaarde, optegne Ejere, Landgilde, Udsæd m. m.; til dette Brug leverer Bisperne Fortegnelse over Sogne og Herreder. Af disse Lensmands- og Præsteindberetninger er der indkommet nogle; i Rigsarkivet findes saadanne fra Aarhus og Ribe Stifter samt fra Salling Herred, men det er ingenlunde sikkert, at der har foreligget Materiale af den Art fra hele Landet (V. A. II, 30).

Anden Matrikelskommission.

Befalingen om at indsende Jordebøger og om at takserø Købstæder er kun blevet udført stykvis, og det hele Arbejde er derfor blevet hæmmet, hedder det i Befaling af $\frac{4}{8}$ 1661. Nu udvælges derfor nye Kommissarier, for at Værket kan blive udført uden yderligere Forhaling. De tidligere udnævnte Kommissarier afskediges, og der udnævnes en ny Kommission paa 5 Medlemmer for hvert Stift, gennemgaaende bestaaende af 1 Adelsmand, 1 Gejstlig, 1 Officer og 2 Borgmestre; de skulde saa supplere sig med 2 Herredsfogeder og 2 Ridefogeder.

De skulde først gennemgaa Landet. Alle Gaarde skulde medtages, og deres Størrelse angives ($\frac{1}{1}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ Gd., Boel., $\frac{1}{4}$ Gd.), desuden Huse og Møller. Tilstanden skulde beskrives, Ejeren anføres, og Landgilde og andre Afgifter specificeres. Udsæden, Høavl og Olden skulde ogsaa anføres. Kongelige og adelige Gaarde skulde takseres.

Naar Landet var behandlet, kom Turen til Købstæderne. Først skulde erfares, hvad den tidligere Kommission havde udrrettet, og Arbejdet skulde fuldendes. Ved Købstædernes Vurdering tages Hensyn til Ejendommenes Beliggenhed, om den er bekvem for Trafikken. Til hele Arbejdet, saavel paa Land som i By, gives en Frist paa 2 Maaneder.

Rentemester Henrik Møller faar Befaling til at være Kommissionen behjælpelig med Overvejelser, før den rejser ud, og først en Maaned efter Udnævnelsen afrejser Kommissarierne og optager deres Virksomhed ($\frac{7}{9}$ 1661). Det maa vel siges at være

lovlig sent, naar hele Arbejdet var tænkt tilendebragt paa to Maaneder.

Man erfarer hurtigt, at Arbejdet gaar altfor langsomt, og Stifterne deles derfor, idet der udnævnes lige saa mange nye Kommissarier. (²⁰/₁₀ deles Sjællands, Fyns, Aarhus, Ribe og Vendelbo Stifter; Viborg og Lollands Stifter forbliver som tilforn. — Til de fynske Kommissarier udgaar Brevet først ⁹/₁₁.) Men allerede ¹²/₁₁ sker der en ny Deling af Sjællands Stift; det deles nu i fire Dele, og nye Kommissarier udnævnes derfor til de to nyoprettede Dele. Anledningen er, at Arbejdet »ikke endnu inden den bestemte Tid har haft sin tilbørlige slyngige Fremgang, hvorover En og anden fornøden Anstalt mærkliggen bliver retarderet.« Den »fornødne Anstalt« var Skatteudskrivningen, og Regeringen var stærkt interesseret i at kunne komme til at udskrive Skatterne jo før des bedre.

Den 6. April 1662 udgaar der Befaling til Kommissarierne, der vel nu arbejder rundt om i Landet, om at samles med Generalkrigskommissær Otto Powisch paa forskellige Dage i Roskilde, Odense og Viborg for at enes med ham om en retfærdig Taksering af Købstæderne. Der er for stor Ulighed i Taksering af Land og By, mange Kirkesogne er sat ligesaa højt i Hartkorn som en hel Købstad. Købstæderne skal takseres i Forhold til Landet; men for en vis Sum Penge at erlægge i 4 aarlige Terminer; denne Sum fastsættes i Forhold til, hvad et Landsogn vil svare, naar der paalægges en Skat af $\frac{1}{2}$ Rd. pr. Td. HK. Til Sammenligning maa Kommissarierne indlevere Hartkornsekstrakter over de enkelte Herreder og Sogne.

Men Tiden gik, og Matriklen blev ikke færdig. Da maatte Hartkornsskatten indføres alligevel, Statskassen krævede det — og indføres, før Ligningen var lagt. 4. Juli 1662 udgaar Skattebrev over Danmark. Der kræves en Skat af 4 Slettemark af hver Tønde Hartkorn. Det erkendes, at det havde været Hensigten at vente med Udskrivningen, til den nye Matrikel var færdig, men det tog længere Tid end formodet. Hartkornsskatten skulde nu udredes efter Bøndernes Landgilde og efter Hovedgaardernes Vurdering i Arv, Køb eller Pant; herunder ogsaa

Skovhartkorn. Møllehartkorn regnedes halvt, og Tiendehartkorn kun kvart. — Denne Hartkornsskat skulde opkræves efter Jordejernes egne Jordebøger, der i underskreven Stand krævedes indsendt inden August Maanedes Udgang til Amtmændene. Disse Jordebøger, der brugtes til foreløbigt Skattegrundlag, er endnu bevarede i meget stor Udstrækning, og findes i Rigsarkivet sammen med de ældre Jordebøger, der indsendtes som Grundlag for Matriklernes Udarbejdelse. (V. A. II, 29—30.)

Imidlertid gik Tiden, og Frugterne af Matrikuleringskommissionernes Arbejde udeblev stadig. Der maa 25. September udsendes Rykkerbreve til dem alle med alvorlig, streng Befaling om at gøre hele Arbejdet færdigt uden Ophold og om at indsende Købstadstakseringen med første Post. I Skattebrevet til Købstæderne 30. Nov. 1662 siges ogsaa, at Ligningen er lagt efter Matrikelskommissionens Taksering, men denne Taksation er kun ufuldstændig bevaret, i Rigsarkivet har vi den dog for en Række jyske Købstæder (Hobro, Mariager, Randers, Grenaa, Æbeltoft, Aarhus, Skanderborg, Horsens, Varde, Vejle, Kolding, Viborg og Skive, V. A. II, 145; for Fredericia findes de i en Pakke Præsteindberetninger for Ribe Stift (V. A. II, 30), en Taksering af København 1661 findes ogsaa i Rigsarkivet (V. A. II, 110, skreven Tilføjelse i Rigsarkivets Eksemplar).

Imidlertid er ogsaa hurtig de egentlige Matrikelsprotokoller blevet færdige, de er næsten alle daterede 1662. Denne Kommissionsmatrikel er næsten fuldstændig bevaret, kun ganske enkelte Dele mangler. Alle Bindene findes, paa en enkelt Undtagelse nær, i Rigsarkivet. Her skal gives en Fortegnelse over dem:

Kommissions-Matriklen 1661—62.

- Roskilde Bispegaards Lens Matrikel (Sømme, Voldborg, Ramsø og Tune H.).
- Holbæk Lens Matrikel.
- Dragsholms Lens Matrikel.
- Kalundborg Lens Jordebog.
- Antvorskov og Korsør Amts Matrikel.
- Sæbygaards Amts Matrikel.

Ringsted [Klosters Lens] Matrikel.

Matrikels-Jordebog over Vordingborg og Jungshoved Len.

Halsted Kloster og Ravensborg Lens Matrikel.

Jordebog til Matriklen udi Aalholm Slots Len (2 Bd.).

Matrikelsværk over Nykøbing Slots Len.

Fyns Matrikels 1ste Part (Vindinge H., Gudme H. med Hesselager Birk, Odense H. m. Dalum Birk, Bjerre H. m. Hindsholm, Sunds H. m. Taasinge og andre smaa Øer og Langeland).

Fyns Matrikel 2den Part (Salling, Baag, Vends, Skovby, Skam og Lunde Herreder).

Matrikelsbog for Vendsyssel samt Nør- og Sønder-Tranders og Hasseris Sogne i Himmersyssel.

Matrikels-Jordebog over Hanherred, Hannæs Birk, Tyland og Morsland.

Matrikel for Viborg Stift.

Den 1ste Part over Aarhus Stift (Aarhus Gd. og Kalø Len).

Den 2den Part over Aarhus Stift (Skanderborg Len, Galten og Hovbjerg Herreder under Dronningborg Len).

Den 3die Part af Aarhus Stifts Matrikel (Mariager Kloster, Silkeborg og Aakær Amter).

Matrikel udi Koldinghus Len.

Matrikel, gjort i Vester Herred og Kærgaards Birk Anno 1661.

Antegnelse paa Kannikers, Hospitals-, Kirkens, Adelens og andre deres Tjeneres i Sønderjylland under Riberhus beliggende 1661. (Møgeltønder og Ballum Birker, Før, List og Rømo Land, Hvidding H., Lustrup Birk, Tønder, Højer og Lø Herreder.)

Alle disse ovennævnte Protokoller findes i Rigsarkivet. Herhen hører dog ogsaa:

Riberhus Amts Matrikel 1662, som findes i Matrikelsarkivet (Nr. 1818 B).

Amtsstuematriklen 1664.

Det kan med Sikkerhed siges, at Kommissionsmatriklen af 1661—62 ikke har været tilfredsstillende. Det kan forekomme os lidt mærkeligt, for Grundlaget skulde ellers synes at være lagt under Hensyntagen til berettigede Interesser. Paa den ene Side havde man Godsejernes indsendte Jordebøger, paa den anden Side Bøndernes egne Oplysninger gennem Præsternes Indberetninger. Det kunde være interessant at sammenligne disse to Opgivelser for et større Omraade, men det vil føre for vidt at komme ind paa det her. Ejendommeligt er det at se, at

at Landgilden i Præsteindberetningerne næsten systematisk er blevet forhøjet, at dømme efter Rettelser med Blæk i selve Indberetningerne.

Muligt er det, at Kommissionernes Sammensætning har været uheldig; de bestod af adelige, borgerlige og gejstlige Medlemmer og supplerede sig hvert Sted med to Ridefogeder og to Herredsfogeder, og der kan saaledes egentlig ikke have været nogen til at varetage Bøndernes Interesser, for Herredsfogederne, der ganske vist var Bønder, men efterhaanden var blevet fuldkommen afhængige af Lensmænd og Godsejere, var næppe i Stand til med nogen Vægt at hævde Bøndernes Sag.

Kommissionsmatriklen blev derfor kasseret ($\frac{2}{2}$ 1663), og 26. Nov. 1663 udgik Ordre til Amtmænd og Amtsskrivere over hele Landet om inden 1. Febr. 1664 at forfatte en ny Matrikel. Grundlaget er Kommissionsmatriklen. Men nu er det andre Folk, som arbejder med den. Kongens Embedsmand, Amtmanden, er den fødte Formand, og han tager i hvert Herred indtil 7 Bønder til Hjælp, helst Herreds-, Sogne- eller Birkefogeder og Sandemænd, men dette er ikke nogen udtrykkelig Befaling, Amtmanden staar frit i Valget med Hensyn til, hvilke Bønder han vil have med i Arbejdet, det skal blot være uvildige, vederhæftige Mænd. Det bliver derfor et ganske andet Arbejde end sidst.

Fordringerne til Matriklen er næsten som i Befalingen $\frac{4}{8}$ 1661. Der kræves Fortegnelse over alle Gaarde og Huse (ligeledes dissers Størrelse, $\frac{1}{1}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ Gaard, Bol o. s. v., som i 1661). Landgilde skal anføres. Adelsgaarde og Selvejergaarde skal takseres i Hartkorn. Der kræves ikke, som i 1661, Angivelse af hver Gaards Udsæd, men det anføres ikke desto mindre ofte (vi finder det for Kalundborg Amt, Holbæk Amt, Samsø, Nyborg Amt, Lolland-Falster, Koldinghus Amt, Dueholms Amt).

Som Arbejdet i det hele formede sig, blev det til en revideret Omskrivning af Kommissionsmatriklen, og kunde heller ikke blive andet, for Grundlaget var det en Gang givne, Landgilden og Takseringen efter Udsæd, og blev Matriklen uretfærdig, saa var det Grundlaget, som var uheldigt. Dog er flere Histo-

rikere tilbøjelige til at tro, at Bønderne har opgivet deres Udsæd (og Landgilde) for lavt.

Revisionen gik iøvrigt for sig paa den Maade, at Amtsskriveren og hans Medhjælper kørt rundt i Herrederne og forsamlede Bønderne og sammenholdt deres Oplysninger med det Materiale, som forelaa. Rettelser findes ikke sjældent noterede. For Eksempel hedder det om en Mølle i Vendbjerg, Nors S., Hillerslev H.: »Denne Mølle var udi forrige gjorte Matricul sat for 12 Tdr. Møhlskyld, hvilket skal vere forset, efftersom han der Møllen tilkommer bereter ey att bekomme somme Aaringer uden 4 tdr. oc somme kun 3 Tdr.« Aarup Mølle i Snedsted S., Hassing H., er sat for 60 Tdr. Mølleskyld i Kommissionsmatriklen i Stedet for 30 Tdr.

Vanskeligheder havde Amtsskriverne ofte at overvinde, navnlig overfor adelige Godsejere. I Bjerring, Middelsom H., opføres: »Gaadhuse 10 wdj. forne. Biering, som thillhører Welb. Christen Scheell thill Wlstrup, och iche kunde erfarris, huad en huer schylder, eptersom wj Bønderne iche kunde komme i Thahle, men maatte lade os nøye med hans offuerleffuerede Jordebogh.« Og denne Bemærkning findes, hver Gang der er Tale om nogle af Christen Scheels Husmænd.

Amtsstuematriklen 1664 er bevaret for Størstedelen af Danmark, og findes nu i Matrikelsarkivet. Der har foreligget to Eksemplarer af den, et i Rentekammeret, og et omkring i de paagældende Amtsstuer. Det første er som nævnt hovedsagelig bevaret i Matrikelsarkivet, og det andet er næsten fuldstændig gaaet til Grunde. Rester af dette Amtsstueeksemplar er dog nu havnet i Landsarkiverne, og det træffer sig saa heldigt, at det netop paa et Par Steder er i Stand til at udfylde Huller i Rentekammereksemplaret. Her skal gives en Fortegnelse over de bevarede Protokoller af Matr. 1664. Numrene henviser til Matrikelsarkivets Ordning. Datering er udeladt, naar det er 1664.

Amtsstuematriklen 1664.

1796 A: Abrahamstrup Amt. (Dat. 29. Juli 1672, Horns H.)

1796 B: Roskildegaaards Amt. (Dat. ¹²/₆ 1666; omf. Sømme, Voldborg, Ramsø og Tune H.)

- 1797: Ringsted Amt (Ringsted H., udat., med Tilskrift 1672).
 1798: Sorø Amt (Alsted H.).
 1799 A: Antvorskov Amt (Slagelse H., noget af V. og Ø. Flakkebjerg H.).
 1800: Korsør Amt (noget af V. og Ø. Flakkebjerg H.).
 1801: Kalundborg Amt (Arts og noget af Skippinge H.).
 1802 A: Dragsholms Amt (Ods H.).
 1803 A: Sæbygaards Amt (Løve H.).
 1804: Samsø.
 1805: Holbæk Amt (Merløse H. Dat. $12/9$ 1666).
 1805: Holbæk Amt (Tudse H. Dat. $17/12$ 1673).
 1806: Tryggevælde Amt (Stevns, Fakse og Bjæverskov H.).
 1807: Vordingborg Amt (Baarse, Hammer og Tybjerg H.).
 1808: Møn (Dat. 1670).
 1809: Nyborg Amt (Dat. 1665; omfatter Vinding H., Salling H., Sunds H. med Taasinge, Gudme H. med Hindsholm).
 1810: Odensegaards Amt (Bjerre, Skam, Lunde, Odense og Aasum H.).
 1811: Rugaards Amt (Dat. $24/2$ 1665, omf. Skovby H. I Rigsarkivet og i Landsarkivet for Fyn findes en Matrikel over det samme, dat. $7/3$ 1664).
 1813 A: Hindsgavl Amt (Vends H.).
 1813 C: Ekstrakt af samme Bog, dat. 1665.
 1814: Tranekær Amt (Dat. $29/3$ 1665. Omfatter Langelands N. og S. Herred, benævnes Copi-Matrikel).
 1815: Nykøbings Amt (omf. Falster, herunder Bogø).
 1816: Halsted Klosters Amt (Lollands N. og S. Herred).
 1817: Aalholm Amt (Musse Herred).
 1817 B: Aalholm Amt (Fuglse Herred).
 1818 C: Riberhus Amt. (Omfatter Møgeltønder Birk, Højers, Lø og Hvidding H., Lustrup Birk, Manø, Sønderho, Fanø, Ribe og Varde Byer, Kalvslund, Frost, Gørding, Malt og Skads Herreder, Vester Herred med Kærgaards Birk.)
 1819: Koldinghus Amt. (Brusk, Anst, Holmans, Jerlev, Elbo, Tørrild, Nørvangs og Slavs Herreder, udat., men med Tilskrift af $13/12$ 1664.)
 1821: Bøvling Amt (Skodborg, Vandfuld, Ulfborg og Hind H.).
 1822 A: Havreballegaards Amt (Ning, Vester Lisbjerg og Hasle H.).
 1823: Stjernholms Amt (Dat. $10/12$ 1663, omf. Hatting, Bjerre og Nim Herreder).
 1824 A: Kalø Amt (Nørre H., Sønder H., Sønderhald, Mols, Øster Lisbjerg Herreder).
 1825 B: Skanderborg Amt (Voer, Tørsting, Hjelmlev, Sabro, Framlev og Gjern Herreder, Skanderborg og Rye Birk).
 (1825 A er en Ekstrakt, maaske fra 1680.)
 1829: Silkeborg Amt (Dat. $3/3$ 1665, omf. Hids, Vrads, Lysgaard og Gjern Herreder).

1831—32: Hald og Skivehus Amts Matrikel (omf. Middelsom, Fjends, Rinds, Nørrelyng, Nørre, Harre, Rødding og Hindborg Herreder).

1833: Aalborghus, Aastrup, Børglum og Sejlstrup Amter (omfatter Fleskum, Hellum, Hindsted, Slet, Aars, Hornum, Kjær, Jerslev, Børglum, Hvetbo, Ø. og V. Han, Vennebjerg og Horns Herreder).

1836: Dueholm, Ørum og Vestervig Amter (Sønder, Nørre, Hillerslev, Hundborg, Hassing og Revs Herreder).

Dette Materiale i Matrikelsarkivet suppleres, som anført, i nogen Grad af det, som er bevaret i Landsarkiverne. I Landsarkivet for Sjælland findes saaledes Frederiksborg Amt (omf. Lyng—Frederiksborg og Strø Herreder), dat. $1\frac{1}{2}$ 1664. Der mangler et Blad i Begyndelsen. — Da denne Protokol mangler i Matrikelsarkivet, er det heldigt, at vi finder den her. Her findes endvidere Matriklen over Halsted Klosters Amt af 1664, men den findes ogsaa i Matrikelsarkivet.

I Landsarkivet for Fyn findes:

Matrikel over Rugaards Amt, $\frac{7}{8}$ 1664.

Matrikel over Assens Amt, $\frac{1}{8}$ 1665.

Matrikel over Hindsgavls Amt, udateret.

Af disse er Matriklen over Assens Amt af særlig Interesse, fordi den mangler i Matrikelsarkivets Række; de to andre findes.

I Landsarkivet for Nørrejylland findes:

Matrikel over Himmersyssel og Vendsyssel 1664.

Matrikel over Himmersyssel 1664.

Matrikel over Dueholm, Ørum og Vestervig Amter 1664.

Matrikel over Kalø Amt 1665.

Matrikel over Dronningborg, Silkeborg og Mariager Amter 1664.

Matrikel over Koldinghus Amt 1664.

Matrikel over Riberhus Amt 1664.

Alle disse jyske Matrikler findes imidlertid bevarede i Matrikelsarkivet med Undtagelse af Dronningborg og Mariager Amter (Sønderlyng, Nørrehald, Onsild, Gerlev, Støvring, Galten, Hovlbjerg, Rugsø og Gislum Herreder). Af disse to Amter findes der ganske vist i Matrikelsarkivet en udateret Ekstrakt (Nr. 1827 og 1828), men denne er rimeligvis fra Aar 1680; i Tilføjelser i Ekstrakten henvises udtrykkelig til Originalmatriklen. Det jyske Materiale udfylder saaledes paa den smukkeste Maade Matrikelsarkivets Samling.

Der mangler dog endnu enkelte Protokoller, (Københavns Amt, Hirschholm Amt, Kronborg Amt, Lundenæs Amt, Ginding Herred (i Bøvling Amt), Aakær Amt samt Læsø), og de maa vel anses for at være tabte, om ikke uventede Fund skulde bringe dem for Dagen.

Vi skal nu se lidt paa, hvilke Oplysninger vi kan faa gennem Matriklerne 1662—64.

For det første har vi her noget af en Topografi over Danmark med økonomisk-statistiske Oplysninger af forskellig Art. Vi lærer at kende Ejerne af Danmarks Jord paa dette Tidspunkt, og desuden ogsaa Brugerne. Selve Befolkningens Navne er her for en stor Del bevarede og stedfæstede, og selv om det ikke altid er af direkte historisk Værdi at have denne Mængde af Navne, som ikke ellers er kendte, saa har mange af disse Navne med deres Tilnavne en saadan Form, at de faar selvstændig kulturhistorisk Værdi. En Række Navne som Søren Krog, Rasmus Bak, Niels Skræder, Kristen Bødker, Jens Rytter, Niels Soldmand, Jens Skomager, Lag Anders, Rasmus Skræder, Inger Fiskers, Kristen Skaaning og Peder Tinning, alle Husmandsfolk i Fjellerup, Djursland, giver et livligt Billede af Landsbyens Indbyggere og oplyser i Grunden slet ikke saa lidt.

De topografiske Oplysninger, vi faar om Landsbyernes Forhold, er meget værdifulde. Vi ser, hvor mange Gaarde der findes, disses indbyrdes Størrelse ($\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ Gaard o. s. v.), vi faar Oplysning om, hvor mange Huse med og uden Jord der findes; tit tales der om Smedehus, som ligger paa Byens Fortov og tilhører alle Bymændene. En Degnestavn kan ogsaa undertiden træffes; blandt Husmændene vil ofte findes Personer med Tilnavnet Degn. Møller gøres der udmærket Rede for; mest er det endnu de gamle Vandmøller, der dog efterhaanden gaar i Forfald.

Vi finder ofte Hyrdehuse: Noch Itt Gadhuus som er biuget paa Grandernis Som de haffuer enn Fæ Hjørde wdj (Ulbjerg, Rinds H.), og undertiden, især i Sydsjælland, finder vi en Gildestavn el. Gildeshus i Landsbyen. Men det ses ellers, at Husmændene ofte var ret faatallige i Sammenligning med Gaardmændene. Ifølge hele Fællesskabets Indretning var Husmændene delvis udelukkede fra at faa Del i Landsbyens Fællesjord; de allerfleste Huse er derfor jordløse. Enkelte har nok fundet et Hjørne udyrket Jord et eller andet Sted, og andre har

ved Overenskomst med en Gaardmand faaet overladt en Ager eller to af hans Part mod at arbejde for det (»Ett Gadhus som gjør Wgdaug thill Bundèn« f. Eks. i Ulbjerg S., Rinds H., en meget hyppig Bemærkning at træffe). Paa Herregaardens Grund laa ogsaa i Regelen en Række Huse, som gjorde Ugedag til Gaarden.

Mange Gaarde nøjes ikke med deres Andel i Fællesjorden, men har Særjorder, af hvilke de betaler Særafgifter, og for dette gøres der altid Rede i Matriklen. Mange Byer har Skov, af hvilke de betaler Afgift i Fællesskab. Det ses af Matr. 1664, at disse Skove ofte er blevet stærkt forhuggede under Svenskekrigen, og de mange øde og forarmede Gaarde, der anføres i Matriklen, maa ogsaa for en stor Del betragtes som Krigens Spor.

Ved hver Gaard opføres dens Landgilde. Disse gamle Afgifter, som svarede til Godsejerne af Fæstebønderne, har været ydet i Naturalier, og vi finder i ældste Matrikel allevegne disse Produkter opført. Et Par Eksempler skal anføres: Peder Pedersen i Aastrup S., Salling, gav af en hel Gaard: 2 Td. Rug, 2 Td. Byg, 1 Pd. (= $\frac{1}{20}$ Td.) Smør, 1 Lam, 2 Gæs, 4 Høns, 1 Svin, 1 Skovvogn (d. v. s. en Kørsel med Brænde), 1 Fødenød, 4 Snese Aal, 1 Læs Lyng og 1 Mk., 5 Sk. 1 Album Gæsteri, ialt vurderet til 6 Td. 6 Skp. 1 Fjerdingk. $2\frac{3}{5}$ Album Hartkorn. — En Mand i Bendslev ved Ringsted er ansat til 1 Pd. Rug (= 6 Td.), 1 Pd. Byg, 2 Td. Havre, $13\frac{1}{2}$ Mark Penge, 1 Fødenød, 1 Lam, 1 Gaas og 4 Høns, ialt 9 Td. 4 Skp. og 1 Otting Hartkorn.

Hartkornet udfindes ved en simpel Omregning af disse Naturalieydelse efter en bestemt Takst, der gerne er anført i Matrikelsprotokollerne.

Her skal anføres *Taksten* for Antvorskov Amts Matrikel:

2 Mark Landgildepenge, 1 Td. Rug, Byg eller Mel i Landgilde; 2 Td. Havre; 2 Td. Mel i Vandmølleskyld, hvert = 1 Td. HK.
1 Td. Smør = 12 Td. HK.
1 Boelstud = 4 Td. HK.

1 Boelgalt = 3 Td. HK.

1 Okse at fodre, 1 Boelsvin, hver lig med 1 Td. HK.

1 Side Flæsk, 1 Fodernød, 1 Par Hjul, hver lig 3 Skp. HK.

1 Faar, 1 Skp. Boghvedegryn, hver lig 2 Skp. HK.

1 Læs Hø, 1 Skp. Ærter, hver lig med 1½ Skp. HK.

1 Lam, 1 Ol Æg, 3 Skp. Rug eller Byg saæt, 6 Skp. Havre saæt, 4 Læs Engbund, 2 Gæs, 2 Par Høns, hver lig med 1 Skp. HK.

1 Læs Græs, 8 Mark Lysegarn, hver lig med 3 Fjerdingkar HK.

1 Lødemark = 3½ Mk. Landgildepeng.

1 Skilling Grot = 12 Sk. Landgildepeng.

Taksterne er som Regel altid opført i Matrikelsbøgerne paa første eller sidste Blad, og de varierer meget i Indholdet. Men morsomt er det at have bevaret en Fortegnelse over de gamle Landgildeydelse for næsten hele Danmark, og vi bliver deraf i Stand til at se, hvad man her har avlet og frembragt paa de enkelte Egne af Landet, da Landgildeydelseerne naturligvis oprindeligt har bestaaet i stedlige Frembringelser. Vi lærer her igennem om Kornsorternes Fordeling Landet over, træffer stedvis stor Avl af Ærter, Hvede og Boghvede; Humleavl og Biavl træffes ogsaa mange Steder. Husfliden har mange Steder været stor; vi finder som Afgifter Vogne, Hjul, Kurve, Riskoste, flettet Lysegarn, spundet Garn, Vadmel o. lign., og det viser sig, at Bønderne i stor Udstrækning har drevet Fiskeri; mange Steder langs Kysterne og endog ved Indsøer sættes de i Afgift af Aal eller anden Slags Fisk, som vi ovenfor saa med Manden fra Salling. Fiskere betaler udelukkende Afgift i Fisk af forskellig Slags, Sild, Torsk, Hvilling eller Aal; paa Anholt er Afgiften af en lidt anden Art: »Ellers aarligen wed Kyndelmis thider wed Stranden aff Landfolchet, da slaes wnge Sielle, huor aff hans Kongl. May. thilkommer dend halffve part och bønderne dend anden halffve part,« her er ikke Tale om fast Landgilde, men om Halvparten af Sælfangsten. Lignende primitive Forhold træffes med Hensyn til Kirketiende: Præsten i Oksby (Aal S.,

Ribe Vester H.) har ingen Accidenser »wden huis Ringe hand Nyder aff fische Schibe och baade, for huilchet hand medeler tid fischendet paa staar predicker for denem paa Sanden Wed Haffuet.« — Denne »Prædiken for Fisk« virker nærmest som et Minde om Tiggermunkenes Tid — og det er muligt ogsaa en gammel katolsk Velsignelse af Fangsten, som har levet videre under denne Form. Men højst interessante er ofte den Slags smaa tilfældige Bemærkninger.

Ejendommeligt er det at se, at mange Bønder, for Eksempel i Æbeltoftegnen, sættes i Afgift af Salt. Her er aabenbart Tale om en stedlig Saltudvinding ved Forbrænding af Tang eller Kogning af Saltvand, noget, som tidligere har været meget almindeligt, efter hvad Ingeniør Clément har oplyst (»Sort Salt« Danske Studier 1914). Men først gennem Landgildeafgifterne er vi i Stand til at vise, hvor Saltudvindingen særlig er foregaaet.

Det vil let indses, at vi ikke kan komme uden om den ældste Matrikel, naar vi vil have et paalideligt Billede af Danmarks hele økonomiske Tilstand ved Aar 1660, og de Oplysninger, vi der faar om Landbruget og dets Bierhverv, er saa meget mere værdifulde, som de for en stor Del afspejler endnu ældre Kulturforhold. Det tør betragtes som givet, at mange af Landgildeafgifterne allerede paa den Tid ydedes under anden Form, Korn eller Penge, og vi træffer blandt Landgildeydelseerne mange Levninger af rent middelalderlige Skatter, som Gæsteri, Ledingsskat, Sommerskat (Mithsumærsgjald), Høsteskat, Stød eller Kongestød (stuth).

Det var let nok at sætte Bøndergodset i Hartkorn, idet man opskrev de gamle Ydelser og omregnede dem efter den gældende Takst. Anderledes stillede det sig med kongelige og adelige Gaarde, hvor der maatte en virkelig Taksering til. Saaledes blev Antvorskov Slots Ladegaard d. 9. Febr. 1663 takseret af 4 uvildige Mænd. De regnede ud, at der kunde saas 652 Td. Rug og Byg, og da 3 Skp. saaet regnedes til 1 Skp. Hartkorn, vilde dette blive 217 Td. 2 Skp. (idet 1 Td. = 6 Skp.). Der var 988 Læs Eng; 4 Læs Engbund regnedes til 1 Skæppe, og det blev da 41 Td. 1

Skp. Skovene regnedes til Svins Olden; 24 Svins Olden blev regnet lig 1 Td. HK. Saaledes blev Ladegaardens Marker og Skovene tilsammen takserede til 309 $\frac{1}{2}$ Td. og 3 Fjerdingkar Hartkorn. Som det vil ses, er det en helt anden Maalestok, som her benyttes ved Hovedgaardene, men da der ikke fandtes nogen Landgilde for disse, var det nødvendigt at søge en anden Beregningsmaade.

Det var ikke noget helt nyt at takserer adelige Hovedgaarde i Hartkorn. Uagtet man hidtil ikke havde benyttet Hartkornet som Skattegrundlag for Adelen, saa var det dog ikke saa sjælden sket, at man ved Mageskifter havde benyttet det som Vurderingsgrundlag. Ved Handel om Godser var det bekvemt at kunne takserer det hele, Bøndergods og Hovedgaardsjord, under ét i Hartkorn. Og Arent Berntsen giver ogsaa i »Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed« nærmere Regler herfor; Takseringen skal foregaa efter Udsæd, Høslet og Olden som vi ovenfor har set, men naar man har sammenlagt, hvor mange Td. Sæd, der kan saas i en Hovedgaards forskellige Marker, maa der fra drages en Trediedel, idet hver Mark skal hvile hvert tredie Aar. Dette ses ogsaa at være sket ved Hovedgaardstakseringen i Matr. 1664, f. Eks. ved Kalundborg Ladegaard. — Naar Hovedgaardstakseringen her omtales lidt udførligt, er det fordi tidligere Forfattere har udtalt, at man egentlig ikke ved, hvorledes den er sket (saal. Rothe, Beretning om den i Aaret 1844 for Kongeriget indførte Jordskyldsætnings Væsen og Historie, Side 12).

Spørges der nu, om Hovedgaardene ved denne Taksation blev skyldsæt lige saa haardt som Bøndergodset, saa maa Svaret lyde benægtende. Vi har mange Beviser for det. I mange af Matrikelsprotokollerne fra 1664 anføres foruden Bøndergaardenes Landgilde ogsaa, hvor meget de kan saa. (Saadanne Udsædsangivelser fra Kalundborg A., Samsø, Holbæk A., Nyborg A., Lolland-Falster, Koldinghus A., Dueholms A., i Matr. 1662 anføres Udsæden altid.) Og det viser sig altid, at hvis man vilde beregne Gaardens Hartkorn efter Udsæden, altsaa efter Hovedgaardenes Beregningsmaade, vilde den faa langt ringere Hartkorn, end naar Landgilden omsættes. Et Eksempel skal

tages. Rasmus Lauridsen Kobbernafl i Stubberup, Tingsted S., Falster, kan saa 16 Skp. Rug, 16 Skp. Byg, 4 Skp. Havre og avle 5 Læs Hø. Det bliver efter Taksten 2 Td. $\frac{7}{12}$ Skp. HK., men regnes rundt til 2 Td. 1 Skp. I Landgilde svarer samme Mand 4 Skp. Rug, 4 Td. Byg, 2 Td. Havre, 1 Lam, 1 Gaas og 2 Høns, tilsammen omsat til 6 Td. HK., altsaa omtrent tre Gange saa meget, som han skulde have svaret efter sin Udsæd. Vi kan derfor ikke sige, at Matriklen 1664 tilvejebragte et retfærdigt Beskatningsforhold. For Bøndergodsets Vedkommende blev det desuden langtfra ensartet, da Landgildeafgifterne var meget forskellige Landet over, og det er derfor let at forstaa, at man snart blev klar over Manglerne og søgte at tilvejebringe et retfærdigere Grundlag, hvad man ogsaa naaede i Matriklen 1688.

Her kunde man passende spørge, hvad Nytte det overhovedet var til at skyldsætte Hovedgaardene, for vi ved jo alle, at de ikke betalte Hartkornsskat alligevel. Det havde imidlertid været Regeringens Hensigt i Enevældens første Tid, at der ogsaa skulde betales af Hovedgaardenes Hartkorn, men den Ordning blev allerede 1670 indført, at Hovedgaardshartkornet blev skattefrit, mod at Ejeren indestod for alle hans Bønders Skatter og Afgifter, ogsaa af Ødegaardene, og dette kunde til Tider være en tung Byrde. Hovedgaardenes Hartkorn kaldtes paa Grund af Skattefriheden privilegeret Hartkorn, medens Bondehartkornet kaldtes kontrlbuerende eller uprivilegeret Hartkorn.

Landmaalings-Matriklen 1688.

Ligesaa hurtig Matriklen 1664 var færdig, var man klar over, at den ikke kunde kaldes et retfærdigt Skattegrundlag, og man gav sig til at overveje, hvorledes Manglerne kunde afhjælpes, saa at Skattebyrderne kunde blive mere ligeligt fordelte.

Først omkring ved 1680 var imidlertid Planerne til den ny Matrikel modne, og de skal (ifølge Mandix, Landvæsensret 2. Udg. I, 355) til Dels skyldes den geniale Astronom og Matematiker Ole Rømer, der nu lige var vendt tilbage fra sit Pariser-

ophold og nu paa mange Maader stillede sit videnskabelige Geni til det praktiske Livs Tjeneste. Han blev sammen med Professor Jørgen Dinesen Oxendorph stillet i Spidsen for Matrikuleringsarbejdet, men man vil forgæves søge hans Navn blandt de praktiske Udøvere af Arbejdet — der har han hele Tiden staaet i Baggrunden, og Professor Dinesen har været den ledende. Ret nærliggende kunde det være at antage, at Ole Rømer er Op-havsmanden til denne kæmpemæssige Plan, Landets fuldstændige Opmaaling og Jordens Bonitering. Og i den Kraft og Planmæssighed, hvormed det hele sattes i Værk — alt forløb programmæssigt, Øerne opmaaltes 1682 og Jylland 1683, sporer vi en overlegen Administrationsevne, netop som vi kender den hos Rømer fra hans Virksomhed som Politimester i København. Ogsaa E. Holm (Danm. Norges ind. Hist. I, 110) anser Ole Rømer for at have været Sjælen i Matrikulararbejdet, men Spørgsmaalet er tvivlsomt, fordi vi ikke finder noget om det i Arkivsagerne.

Selv om en Landsopmaaling som denne i sit Omfang er noget enestaaende, saa synes den ikke at have været uden Forbillede. Som Indlæg i en Ansøgning fra Landmaaler J. F. von Dylow til Rentemester Peter Brandt af $17\frac{1}{2}$ 1681 findes en Beretning om en Kommission, hvori v. Dylow tidligere har været ansat: »Extract offuer den schaansche Joerd Rebning som ved den Christianstadsche Commiss. offuer Gierdtz Herredt bleffu för Rettet som effter følger och aff mig och borgemester Suan udy Carels haffuen Inquirert som effter følger.« Det ses af denne lange Beretning, at der ved denne Kommission var ansat 2 Kommissarier, 8 Konduktører og 5 Skrivere, — hver 2 Konduktører ledsages af 1 Skriver. Før Rebningen var Matriklen revideret, og Kommissarierne skulde være tilstede ved Rebningen for at paase, at Jorden var indskrevet i Matriklen. Ved Rebningen førtes fuldstændig Bog over Byens, Vangens, Agerens Navn og i hvilken Solretning den løb; Jorden blev takseret til Byg-, Havrejord el. lign. og dens Hvile opnoteret. Samtidig foregik en Art Kreatur- og Folketælling. Og dette er interessant, da J. F. von Dylow blev ansat ved den danske Landmaaling.

Da dette Arbejde jo i høj Grad minder om visse Hoved-

principper, som fulgtes i den danske Matrikulering, vilde det være af Betydning at faa oplyst noget mere om det skaanske Arbejde, dets Udstrækning, Tid m. m., men Stoffet dertil findes ikke her i Landet. Kun denne Antydning af en Forbindelse foreligger mig bekendt og er at finde i Rigsarkivet, Pakken Dokumenter ang. Landmaalingen 1681—84, V. A. II, 33. Men der findes i Sverige flere samlede Kortbøger fra 17. Aarh., f. Eks. fra Upsala Len 1640, Halland 1687—89, saa Sverige har nok været Foregangsland paa Opmaalingsomraadet. (Svensk Lantmåteri-Tidsskrift 1914, 243.) Man begyndte i Gustav Adolfs Tid at optage Kort over Sverige ved tilforordnede Landmaalere (Hildebrand m. fl., Sveriges Historia 1. Udg. IV, 95).

Som Forarbejde for Landmaalingsmatriklen maa betragtes en Serie Ekstrakter af Matr. 1664, som blev indsendt til Rentekammeret ifølge Skrivelse af ¹⁰/₇ 1680. Af disse foreligger en Del bevarede endnu. I Rigsarkivet findes nogle af dem (V. A. II, 32), i Matrikelsarkivet andre, saaledes: Roskildegaaards Amt, Abrahamstrup Amt, Antvorskov Amt, Kalundborg Amt, Nyborg Amt, Kalø Amt, Riberhus Amt. Desuden to udaterede Ekstrakter, der sandsynligvis ogsaa maa henføres til denne Serie: Skanderborg Amt, Dronningborg og Mariager Klosters Amt. — I Landsarkivet for Nørrejylland opgives at være Matrikler 1680 fra Havreballegaards Amt og Riberhus Amt, og de hører jo rimeligvis hertil.

Vi skal kortelig se paa, hvorledes Arbejdet udførtes. I 1681 udnævntes der 7 Kommissioner til at opmaale Sjællands og Fyns Stifter, men de fik kun nogle faa Landmaalere tildelt, og man indskrænkede sig til Forsøg og Prøvemaaling; paa Fyn opmaalttes saaledes nogle Sogne fuldstændigt, og Opmaalingen findes blandt Markbøgerne i Matrikelsarkivet.

Næste Aar, 1682, tages der fat for fuld Kraft. Hver Kommission bestod af tre Kommissarier, der skulde forestaa Takseringen, 1 Ingeniør, der skulde lede Maalingen, 26 Konduktører, 26 Takseringsmænd og 26 Skrivere; desuden 8 Takseringsmænd til at taksere Eng og Skov. Konduktører og Skrivere var gennemgaaende Militærpersoner; Takseringsmændene var Bønder.

Som anført blev dette Arbejde programmæssigt tilendebragt, og ved Aarets Udgang var Sjælland, Fyn og Øerne (dog ikke Bornholm) opmaalte og takserede.

Næste Aar, 1683, udnævntes 7 Kommissioner for Jylland, og en lignende Stab af Medhjælpere blev dem tilforordnet, og Opmaalingen gennemførtes til Punkt og Prikke som anordnet.

Arbejdets Enkeltheder lader sig med Lethed følge efter de Instruktioner, som udstedtes, og Regnskabet over det, der findes i Rigsarkivet (V. A. II, 33), og i Kgl. Bibl., Ulldall, Fol. 32, og gennem Professor Dinesens Beretning i Forord til Matricul Regning, 1687. Vi skal her se lidt paa Resultaterne.

Al Agerjord blev opmaalt. Man tog hver Aas eller Samling af Agre for sig, og maalte de enkelte Agre i den. Marknavnene opførtes omhyggeligt, og det beskrives, fra hvilken Ende af Stykket Opmaalingen begynder. Dernæst maales de enkelte Agre med 1 Længde og 2 Bredder, og Brugerens Navn føjes til. Dette vil forekomme os at være en lovlig flygtig Fremgangsmaade, naar det betænkes, at Agrene har haft alle mulige, ofte krumme Former, og det ses da ogsaa, at Prof. Dinesen ved Prøvemaalingerne har givet Eksempler paa en nøjagtigere Maaling med Hensyntagen til Agrenes Figurer. Men af Bekvemmelighedshensyn har man ladet sig nøje med en tilnærmelsesvis rigtig Maaling.

Ved Arealberegningen fastslog man 14000 □ Al. som Normalareal for Besaaning med 1 Tønde Korn, og dette kaldtes en Tønde Land. Samtidig med Maalingen foregik Takseringen. Jorden paa Sjælland og Øerne deltes i fire Klasser.

1) God eller middel Byg-, Rug- og Ærtejord, 2 Td. L. til 1 Td. HK.

2) Ond, skarp og ringe Jord, som dog var tjenlig til Rug-, Byg-, Blandkorn- og Boghvedesæd, 3 Td. L. til 1 Td. HK.

3) God Havrejord, 4 Td. L. til 1 Td. HK.

4) Middel og ond Havrejord, 6 Td. L. til 1 Td. HK.

Før Beregningen til Hartkorn foretoges, fradroges den Jord, som aarlig laa hen i Hvile. Beregningen af Hvilejorden var

let at gennemføre paa Egne, hvor Jorden regelmæssigt hvilede hvert tredje Aar eller muligt aldrig hvilede (Alsædsjord), men værre blev det paa de magre Egne, hvor Dyrkningen i det hele var meget uregelmæssig, hvor en Ager hvilede mange Aar for hver Gang den dyrkedes. Man valgte derfor i Jylland ved en Omtaksering i 1686 en anden Beregningsmaade med lavere Takster uden Hensyn til Hvilen og med 6 Klasser Jord.

1) Allerbedst	2	Td.	Ld.	til 1	Td.	HK.
2) God	4	—				—
3) Middelmaadig	6	—				—
4) Skarp	9	—				—
5) Ond	12	—				—
6) Allerværst	16	—				—

Disse Ansættelser angik kun selve Agerjorden, som maalttes. Enge takseredes efter Høveders Græsning, eller efter Høafgrøde; det samme gjaldt Heder og Mosestrækninger, som nok kunde sættes til lidt Græsning eller Høslet. Skove takseredes til Svins Olden, efter Omstændighederne ogsaa til Græsning; ganske ubrugbare Jorder beregnedes ikke. Efter gammel Skik laa der Hartkorn paa Møller, men i Matr. 1688 finder vi dem ofte kun opført for gammelt Hartkorn; først efter Matriklens Afslutning blev Mølleskylden færdigreguleret; det nærmere herom kan søges i Møllebogen i Matrikelsarkivet (Nr. 1850). Tienderne forblev ogsaa ved det gamle Hartkorn. Afgifter af Fiskeri, Færgeløb og Broer salttes ogsaa i Hartkorn efter gammel Skik.

Det mægtige Opmaalings- og Beregningsmateriale, som herved fremkom, er bevaret i Matrikelsarkivet. Det bestaar af flere Rækker.

Først *Opmaalingsprotokollerne*. De er optaget paa Stedet ved Maalingerne og behandler hver By for sig; til hver By ligger tre eller flere Vange eller Bymarker, og hver behandles særskilt. Inden for hver Vang maales de enkelte Aase, og disses enkelte Ager anføres med Navn paa den Mand, som har dem i Brug, Agerens Maal og Jordens Taksering.

Af disse Opmaalingsprotokoller uddrog Skriverne *Ekstrakt-*

opmaalingsprotokoller, hvor alle de forskellige Agre samles for hver Gaard, og anden Herlighed til Gaarden anføres, f. Eks. Højbjergning, Græsning, Ildebrændsel og Fiskeri, og her gives lejlighedsvis ogsaa andre specielle Oplysninger. Gennem denne Sammendragning bliver det først muligt at udfinde Gaardens dyrkede Areal.

Disse to Rækker, der i Matrikelsarkivet staar som indbundne Protokoller, og benævnes *Markbøaer*. er dog ikke fuldstændig bevarede. Ganske vist findes der en Protokol for hvert Sogn, men den indeholder undertiden Opmaalingsprotokollen, undertiden Ekstrakten og ikke sjældent begge. Det beror derfor paa en Misforstaaelse, naar Henrik Pedersen skriver, at den første Række ikke mere findes (Hist. Tidssk. 8 R. I., 103). I en Registratur over hele Materialet, der findes i Matrikelsarkivet, gøres der udførligt Rede for dette Forhold, og man kan tydeligt se, om det er Opmaalingsbøger eller Ekstrakter, man har for sig (Nr. 1863 A).

For hvert Herred findes en *Skov-, Eng- og Græsnings-taksationsprotokol*, omfattende de Fællesjorder, som ikke var under Kultur. (Denne Række er ikke helt fuldstændig.)

Selve Hartkornsansættelsen sker i *Modelbøgerne* eller Beregningsprotokollerne, en for hvert Herred. Heri beregnes de enkelte Gaardes Areal i Kvadratalen og sættes i Hartkorn, og Højbjergning, Græsning o. lign. beregnes og lægges sammen med Agerlandets Hartkorn. (Modelbøgerne er alle bevarede.)

Den sidste Række Protokoller er de egentlige *Matrikelsprotokoller*, en for hvert Amt, hvor hver Gaard staar opført med Nummer, Ejer- og Brugernavne, gammelt og nyt Hartkorn. Af disse Protokoller findes egentlig to Rækker, en foreløbig Udarbejdelse ca. 1685, af hvilken der findes en Række Bind bevaret saavel i Matrikelsarkivet som i Rigsarkivet, se V. A. II. 33—34, og den officielle Udfærdigelse 1688—90, som findes i Matrikelsarkivet, flere af Bindene endda dobbelt. Et Eksemplar af denne Matrikel udsendtes til alle Amtsstuer, og fra deres Arkiver er der indkommet mange af disse Matrikelsprotokoller til Landsarkiverne i Danmark; i Viborg findes saaledes 27 af denne

Slags Protokoller, dog delvis i senere Afskrifter. Da Rækken i Matrikelsarkivet er fuldstændig, skal jeg ikke her komme nærmere ind paa det Stof, som kan findes i Landsarkiverne, men for de Historikere, som har lettere ved at benytte Odense- og Viborgarkiverne, kan det være godt at være opmærksom paa det.

Selve Matrikelsværket i Matrikelsarkivet udgør 1850 Protokoller; Nr. 1—1691 er Markbøger og Skov- og Engtakseringer; Nr. 1692—1792 er Modelbøger, 1793—1837 er Matrikler, 1838—49 er Kammerkollegie-Decisioner vedr. Matrikuleringen, og 1850 er Forandringer i Matriklen. En Registratur er 1702 forfattet af Niels Hegelund, som deltog i Opmaalingen som Konduktør og siden ordnede Arkivet; i hans Indledning til Registraturen gives en Del gode Oplysninger om dette store Landmaalingsarbejde, der ialt kostede den kongelige Kasse 200,000 Rdl. En senere Registratur Nr. 1863 A, er mere udførlig.

Hvis man vil benytte de Maal, der findes i Markbøgerne, maa det erindres, at Opmaalingen er foretaget med den gamle sjællandske Alen. I Aaret 1683, da den Rømerske Maal- og Vægtreform blev indført, fik vi ogsaa en ny Alen, lig 2 rindlandske Fod. Den nye Alen, som har været i Brug lige til vor Tid og nu er afløst af Meteren, er noget kortere end den gamle sjællandske; Forholdet er det, at 1000 gl. sjæll. Alen er lig 1007 nye Alen, eller at en gammel Alen er lig 1,007 ny Alen. Da Opmaalingen var begyndt før den nye Alen indførtes, fortsattes den paa samme Maade med den gamle sjællandske Alen, for at ikke Materialet skulde blive uensartet.

Vi skal se lidt paa, hvilke Oplysninger, der kan hentes fra disse Samlinger. Først og fremmest gives der de samme Oplysninger som i Matr. 1664 om Gaarde og Huse i hver By, deres Ejere og Brugere. Og i Matrikelsprotokollerne staar ofte baade den nuværende og forrige Bruger af hver Gaard, f. Eks.: Jens Sørensen, tilforn Ole Nielsen. Paa denne Maade blev det i Regelen let at identificere Gaardene fra Matr. 1664 til Matr. 1688, og en anden endnu bedre Rettesnor har man i Hartkornet; Matr. 1688 opfører ogsaa »Gammelt Hartkorn«.

Gaar man til Markbøgerne, vil man der finde det rigeste topografiske Stof. Alle de gamle Marknavne, som staar anført her, har i sig selv stor historisk Betydning. Naar man betænkter, at der ikke sjælden findes 100—200 forskellige Navne opført for hver Landsbys Jorder, vil det kunne skønnes, hvilken umaadelig Mængde af den vi har bevaret her. Som Prøve skal jeg nævne nogle af Marknavnene fra Landsgrav ved Slagelse: Byens Jorder deles som sædvanligt i 3 Vange: Hvilehøjs Vang, Lille Vang og Hjortehøjs Vang. Af Marknavnene: Svinevraa — Kildeholm — Grudager — Flintepil — Sandager — Gavlag — Kejsteens Ager — Gaardager — Kongevraa — Usehøj — Stisager — Espemose — Griseholm — Rævsager — Rødkilde — Avleager — Veiremoseager — Gieremose — Hullebjerg — Granskifte — Snecken Aas — Machetofte — Tusteens Ager — Snagholm — Fire Skaar Aas — Fem Skaar Ager — Ølledal — Tyreholm — Hovmands Ager — Rejes Aas — Bagerne Ager — Stivelshøj — Gaaseland — Lyngaas — Bønneland — Kreholm — Guldager.

Mange af den Slags Navne er dunkle, men bliver maaske forstaaelige ved et nøje Kendskab til Stedets Dialekt og Naturforhold. Men tages de tilsammen, vil de ofte give kærkomne Bidrag til Lokalhistorien i snævrere Forstand, de afspejler et Kulturlag, der nu er næsten overgroet ved det sidste Hundreaars Vækst. For Sprogmanden vil mange af disse Navne bringe Minder om gamle, uddøde Ord, og den opmærksomme Historiker vil ved at lytte til dem kunne leve sig ind i Bondens Tankegang og Forestillingskreds og faa et levende Billede af Landsbykulturen i ældre Tid.

Gennem Markbøgerne lader Marknavnene sig ikke nøjagtigt stedfæste; vi ser kun, i hvilken af Byens tre el. flere Vange vedkommende Navn hører hjemme, men enkelte af dem vil i Regelen leve endnu og huskes af ældre Folk, og for mange Landsbyers Vedkommende findes ogsaa Marknavnene optaget paa de ældste Kort, og en Stedfæstelse er derfor mulig. Ved Markbøgenes Affattelse blev der lagt stor Vægt paa at faa de rigtige Marknavne optegnet, og Præsterne skulde derfor give

Laandmaalerne Fortegnelse over dem, for det hændte, at Bønderne var vrangvillige overfor Landmaalerne og nægtede at give Oplysninger eller søgte at give forkerte Oplysninger. Naar man sammenligner de Navne, som findes i Markbøgerne, med de godt 100 Aar yngre Navne paa Kortene, ser vi derfor, at Forskellen ikke er stor, men der kan være Fejl begge Steder, fordi Landmaalerne ofte har villet omsætte Bøndernes Dialektudtryk i bedre Dansk og har fejlet. Uheldigvis var en Del af Landmaalerne tyskfødte Militærpersoner, hvad der naturligvis ogsaa har medført en Del Fejl.

Marknavnene er nu ved at opleve en Renæssance, idet mange Landboere genoptager dem som Gaardnavne. Og intet er smukkere og naturligere. Derved bliver jo de gamle Ord sat i Stand til at fortsætte Tilværelsen under nye Forhold, og samtidig faar Gaarden et smukt og ægte dansk Navn. Da et Blad i København i Efteraaret 1916 udskrev en Konkurrence om Villanavne, sejrede Dr. Ussing, Sorø, ved at indsende ca. 100 forskellige Marknavne fra de gamle Markbøger — et Tidens Tegn, selv om man ikke tillægger Bladkonkurrencer større Værdi. Det maa derfor anbefales enhver, der tænker paa Navnegivning af et Hus eller en Gaard, at ty til Markbogen og der opsøge de gamle Benævnelser.

Som økonomisk-statistisk Materiale er Markbøgerne af en enestaaende Betydning, fordi de giver os et Helhedsbillede af Landets Tilstand paa en Tid, da Jordfællesskabet raadede, og som Kilde til Landbrugets Historie bliver de derfor af uvurderlig Betydning. Paa Grundlag af dette Stof har Kontorchef Henrik Pedersen givet os fortrinlige Studier over gamle Landboforhold, men Stoffet er paa ingen Maade udtømt med disse Studier, der behandler Æmner som »Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster«, »Ødegaarde i 1680'erne« og »Nogle Træk til Belysning af Hovedgaardsbedriften i sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede«, alle i Hist. Tidsskr. (8 R. I Bd. S. 101; IV Bd. Till., S. 188; VI Bd. S. 1). Endnu vil der kunne blive Stof til mange sammenfattende Afhandlinger om landøkonomiske Spørgsmaal, fast underbyggede med rigeligt Talmateriale.

Men Lokalhistorikeren, som studerer enkelte Egenes eller Byers Historie, vil desuden af de mange Oplysninger af mere tilfældig Art kunne uddybe Helhedsbilledet ved en dybere Indtrængen i Enkelthederne, og kan overhovedet ikke gaa uden om Matrikelsmateriale, hvis han ønsker at skildre en særlig Egenes Historie gennem Tiderne.

Med Rette anser vi Landmaalingsmatriklen 1688 for et Størværk. Det var med en vis Selvfølelse, at Prof. J. Dinesen i sit Forord til Matricul-Regning, 1687, lovprieste Chr. V, som havde skænket Danmark mange gode Ting, en dansk Lovbog, fuldkommen Maal og Vægt og en fuldkommen Matrikel. »En fuldkommen Landmaaling«, skriver Prof. Dinesen, »hvor Retfærdigheds Øje med skiftende Kjæde og skjærende Vinkel uden mindste at give og ringeste at tage har afmaalt, synet og sigtet Cereres Frugthave (Vangene), Orphei Urtebed (Engene), Dianæ Lystgange (Skovene), Neptuni Forgaard (Forstrandene), for hver Gaard og hver By, hver Sogn og hver Herret, hver Insul og hver Land over gandske Dannemarks Riige, og haver antegnet hver Agers Alenmaal, hver Falds Materie, hver Vangs Brug og Hvile og alting indskrevet i Tidens og Evigheds Protokol, for Barnet i Vuggen og dets Efterkommere, en skreven Erindring, en gyldene Rulle, og aldrig forglemmelig Memorial, og nu de paafølgende en vellignet Matricul, hvor Retfærdigheds Haand med Ziffer og Nummer efter hver Mands Ejendom beregner hver Mand til Skat, som alle er Kongen skyldig.«

Vi kan fuldtud underskrive Professor Dinesens Ord. »Den gyldne Rulle« er et Størværk, et mægtigt Fremskridt i Retfærdighedens Sag. Den fordeler Skattebyrderne paa et retfærdigt Grundlag, som har staaet sin Prøve gennem Tiderne og blev godkendt paany ved Matriklen 1844, der i Princippet ikke adskiller sig fra Christian den Femtes Matrikel, men kun er en af Udviklingen krævet Revision og finere Udførelse.

Statskassen drog ikke Fordel af Matriklen 1688 — havde man ventet det, blev det en Skuffelse.

Da den ny Matrikel 1688 blev sammentalt, saa viste det sig, at den havde en langt ringere Sum af Hartkorn end den

gamle Matrikel fra 1664 (362085 Td. mod 443834 Td.) og alt-saa betød et stort Minus i Statens Indtægter, og det uagtet man bag efter havde set sig nødsaget til at forhøje Hartkornet noget (i Jylland med $\frac{1}{16}$, paa Fyn med $\frac{1}{12}$). Det var Bønderne, der fik deres Afgifter mere retfærdigt fordelt.

Det maa ganske vist indrømmes, at Landmaalingen ikke tilfredsstillende Krav, der nu stilles til Opmaaling, og dette er senere af dygtige Landmaalere blevet sagt paa en stærkt ned-sættende Maade (Morville, C. Rothe, H. Nyholm). Ganske vist blev J. Dinesens Prøvemaalinger i 1681 foretaget under fuld-stændig Hensyntagen til Agerens Figur, men praktiske Grunde har bevirket, at man har valgt det overkommelige og gennem-førlige. Det vilde ogsaa have været umuligt at skaffe saa mæg-tig en Flok af uddannede Landmaalere; der maatte bruges en Form, som mindre øvede Folk kunde magte.

Og et blandet Selskab var denne Flok af Landmaalere ogsaa; Thestrup giver i sin Krigsarmatur 418 disse Folk et for-holdsvis daarligt Skudsmaal: aftakkede Officerer, der førte et vildt Liv og mødte beskænkede i Marken hver Dag og ved Maalingen i høj Grad begunstigede de Proprietærer, som forstod at skænke godt for dem; deres Maalekunst har ikke været stort bevendt, de maalte Vinkler med en Snor, som de holdt i Mun-den og drejede efter visse Mærker paa deres Hatteskygge. Prof. Nyholm (Tidssk. f. Opmaal. og Matrikelsvæsen 2, 179) siger derfor, at det kun ganske uegentlig fortjener Navn af Opmaaling.

Virker Arbejdet saaledes ikke med fint behandlede Detaljer, saa imponerer det desto stærkere ved sin kolossale Storhed. Det er et smukt Minde om, med hvilken Fasthed og Sikker-hed den nyskabte Enevælde kunde tumle med mægtige Op-gaver.

Købstadtaksering.

Under den ældste Matrikulering gik Arbejdet med Land og By jævnsides hele Tiden; dette er ogsaa Tilfældet under den store Landmaalingsmatrikulering.

Fra 1682 er bevaret Grundtakster for Købstæderne i Sjæl-

land og en Del Kommissionsforretninger i samme Anledning, helt fuldstændigt er Materialet ikke. (Rigsarkivet, V. A. II, 110—11); fra Fyn og Laaland-Falster sammesteds (V. A. II, 126), Aalborg og Viborg Stifter m. m. sammesteds (V. A. II, 145). Herhen hører ogsaa en i Matrikelsarkivet bevaret Protokol, Nr. 1822 B, en Taksering af Købstadgrunde efter Ordre af ²⁸/₁ 1682, omfattende Aarhus, Horsens, Randers, Æbeltoft, Grenaa, Mariager og Skanderborg, dat. ¹⁸/₇ 1682.

Disse Takseringer indeholder ofte fuldstændig Beskrivelse af alle Bygningerne i Byen og er derfor meget værdifulde; en Mængde Oplysninger om, i hvilken Gade den og den Mand bor, vil tit være kærkomne for Lokalhistorikerne, dog er desværre ikke altid Takseringerne anførte gadevis. Morsomme er undertiden de Tilnavne, Købstadfolkene bærer; jeg noterer fra Randers: Peder Lassen Hæng-i, Jens Ingenskæg, Maren Brændevins, Kristen Jensen Kaalskaal og Maren paa Knæerne.

Matrikelopmaalingen 1768 ff.

I Aaret 1768 (⁷/₅) blev det Rentekammeret befalet at overveje Indførelsen af en ny Matrikel, da den fra 1688 allerede begyndte at vise sig forældet. Aarsagerne var flere. Det maa huskes, at kun Agerjorden var maalt i 1682—83, og siden den Tid var en Del ny Jord kommet i Kultur; den var skattefri. Ved Delinger af Ejendomme havde man ikke husket at dele Hartkornet — denne Byrde blev ofte ved at hvile der, hvor den altid havde ligget, selv om aldrig saa megen Jord blev fraskilt; først 1786 blev det forbudt at fraskille Jord fra matrikulerede Ejendomme uden Deling af Hartkornet — men det var for sent. Forholdene var allerede ved at blive utaalelige.

Resultatet af Overvejelserne 1768 bliver, at det overdrages Professor Thomas Bugge at lade foretage en fuldstændig Opmaaling og Kortlægning af Danmark i stor Maalestok (1:4000). Denne Opmaaling skulde foretages meget nøjagtigt med Maalebord, og synes at være foretaget omtrent paa samme Maade som anvendtes ved Opmaalingen ned til vore Dage. Man begyndte med at opmaale Ryttergodserne Antvorskov og Vording-

borg, og herfra haves en prægtig Samling omhyggeligt udførte Kort i Matrikelsarkivet; en Del dertil hørende Maalebøger findes ogsaa sammesteds; andre Opmaalingsberetninger fra disse Opmaalinger findes, saavidt det kan ses, i Landsarkivet for Sjælland.

Professor Bugge arbejdede nogle Aar med en Stab af 12 Landinspektører og Assistenten — en Protokol, som meddeler Regnskab og Enkeltheder ved dette Arbejde, findes i Matrikelsarkivet, — men der var kun Tale om Kortlægning, ikke om Jordbonitering og Fastsættelse af nyt Hartkorn. Men ved Regeringsforandringen i 1772 standsedes dette Arbejde; den nye guldbergske Regering var konservativ og yndede ikke Reformen, og saa laa det stille lige til 1806.

Ser vi paa det Kortmateriale, der foreligger efter denne Opmaaling, maa vi indrømme, at det er overordentlig smukt. Og det giver et Billede af Landet, som det saa ud før Udskiftningen begyndte, Bymarkerne inddelte i Aase med Navne ved, og inden for disse de talrige Agre optrukne med punkterede Linier. Den urørte Tilstand, hvori disse Kort er bevaret, giver dem en særlig historisk Værdi.

Danmarks Udskiftning.

Der er ingen Reform, som i den Grad har ændret Landboforholdene i Danmark som Udskiftningen, Og det mærkelige ved den er, at den trods alt er gaaet saa forunderlig stille af. Efter at den er blevet tilendebragt, falder den saa naturligt, at Nutidens Folk tænker sig, at det alle Dage har været saaledes som nu. Naar en Mand siger: Min Slægt har boet paa denne Gaard i 200 Aar, saa falder det ham maaske ikke altid ind, at Gaarden med dens nuværende Tilliggende kun har eksisteret i sin nuværende Skikkelse i godt 100 Aar, — før den Tid var Markerne i Fællesdrift. Sammenhængen ligger da kun i Gaardens Bygninger og deres Plads. Men er der Tale om en Udflyttergaard, saa bliver der et Brud i dens Historie, baade for Jordens og Bygningernes Vedkommende.

I Frederik den 5tes Tid begyndte man at faa Øjnene op

for, at Fællesskabet var en Hæmsko for Landbrugets Udvikling, og der nedsattes en Landvæsenskommission til at forberede en Udskiftning. Følgen blev nogle Forordninger (²⁹/₁₂ 1758 o. fl.), hvori det tillodes Enkeltmand at indhegne sin Jord paa egen Bekostning, for saa vidt den var isoleret beliggende. Men Vanskelighederne var store, og kun faa vovede Forsøget.

Udskiftningsspørgsmaalet toges nu op til fornyet Behandling. ²⁸/₇ 1769 kom en Forordning om Udskiftning, der tillod enhver Lodsejer, der laa i Fællig med andre, paa egen Bekostning at lade sin Andel af Jorden udfinde og indhegne. Overdrev befaledes udskiftede inden 4 Aar, og var det saadan, at de fleste Jordejere i en By vilde have Bymarkerne udskiftede, skulde alle deltage i Bekostningen.

¹³/₅ 1776 bestemtes det, at om kun én Lodsejer i en By vilde have udskiftet, maatte alle de øvrige deltage i Bekostningen; og i 1781, ²³/₄ kom den store, sammenfattende Forordning om Udskiftningen, som blev Grundlaget for den følgende Tids Virksomhed.

Udskiftningens Formaal var at samle den Jord, som Jordbrugerne hidtil havde haft splittet, at give dem lige saa megen samlet Jord, som de før havde haft i Smaastykker. Med hvilken Ret de hidtil besad deres mange Stykker Jord, var Udskiftningen uvedkommende; det maatte afgøres eventuelt for Domstolene. Hvor der er Tale om Fæstegods, har dog Jordejeren Lov til at gøre sine Fæstere lige i Hartkorn, og vi ser derfor, at mange Byer efter Udskiftningen faar Gaarde af nøjagtig samme Størrelse hvad Hartkornet angaar. Jorddrotten fik ogsaa Lov til ved Udskiftningen at oprette ny Gaarde, men denne Ret bortfaldt allerede ⁸/₆ 1787.

Der skulde ogsaa tages Hensyn til Kvaliteten af Byens Jord, og Udskiftningsforretningen falder derfor i 3 Dele: Opmaaling, Taksation og Deling.

Hele Byen og dens Marker opmaaltes, og der optoges et Kort over det. Dette skete i Regelen ved kongeligt beskikkede Landmaalere, og for deres Arbejde var fastsat en bestemt Takst.

Før Opmaalingens Begyndelse fastsloges først Bymarkernes Grænser, og var disse meget uregelmæssige, og Jordstrimler skød sig ind paa Nabobyens Marker, skulde man først søge at faa Skellene rettede ud ved Magelæg. Først derefter foretoges Opmaalingen, hvorved hver Gaards Areal bestemtes ved Sammenlægning af de talrige Smaaarealer, og Opmaalingen danner sammen med Takseringen Grundlaget for Udskiftningen.

Derefter skulde der lægges en Plan til hele Byens Udskiftning — selv om kun en enkelt Mand ønskede at udtræde af Fællesskabet — det forudsaaes, at de øvrige snart vilde følge efter, og af praktiske Hensyn var det derfor bedst at faa Planen lagt straks. Delingsplanen lagdes af Amtmanden, Landvæsens-Kommissarierne og Landmaaleren. Af Landvæsens-Kommissarier var der i Regelen udnævnt to i hvert Amt, fornuende og kyndige Mænd; for at faa saadanne Folk til at paatage sig dette Arbejde, blev de benaadet med Kammerraads Rang eller endnu højere Rang, om de i Forvejen var Rangs-personer. For at de ikke skulde melde sig alene for at faa Rangen og derefter trække sig tilbage fra Arbejdet, bestemtes det, at de først fik Lov til at tage den med sig, naar de havde arbejdet i 6 Aar i Landvæsens-Kommissionen.

Taksationen blev udført af 2 à 4 uvildige Mænd under Ledelse af Landmaaleren. Det var almindeligt, at den bedste Jord ved Byen ansattes til 1, eller 8 Skæpper, og den ringere Jord i Forhold dertil ansattes til et større Antal Skæpper, 9, 12, 20, 64 Skæpper; det er altsaa en forholdsmaæssig Taksering, og naar vi f. Eks. alm. paa et Udskiftningskort kan finde Taksationer paaført med et Tal som f. Eks. $\frac{24}{8}$, betyder det, at der for hver Td. Ld. af Byens bedste Jord skal udlægges 3 Td. Ld. af den, som er takseret til $\frac{24}{8}$.

Paa de kongelige Godser brugte man allerede i Udskiftningstiden at taksere efter 24 som Mønsterjord, og derfra nedad, en mere almen Vurdering, som strakte sig ud over den enkelte Bys Grænser, og det var den, som optoges ved den nye Matrikulering.

Derefter kan Delingen foretages. Denne kan ske efter Brug

(tidligere Areal) eller efter Hartkorn (boniteret Jord); det sidste var vist hyppigst. Hertil maa i Regelen Amtmanden og Landvæsens-Kommissarierne medvirke. Veje og Stier (dog ikke Hovedlandeveje) lægges om, saa de falder i Lodskellene. For at faa en god Udskiftning er det ofte nødvendigt, at nogle Gaarde udflyttes, og til Udflytning af Gaarde bevilgedes i Udskiftningens tidligere Aar store Beløb af den kongelige Kasse; ofte paa-lignedes der de tilbageblivende Bymænd Bidrag til Udflytterne, om ikke paa anden Maade, saa i Form af Kørsler og Arbejde. Man var nemlig klar over, at Udskiftning i Stjerneform ikke var heldig, da det vilde give Lodderne en altfor stor Længde og ringe Bredde, men alligevel ser man ofte denne Form bragt i Anvendelse (Faardrup, V. Flakkebj. H., Ørslev, Baarse H.).

Naar Bønderne havde erklæret sig fornøjede sig med Udskiftningen — og før dette var sket, maatte de ikke tage deres Lodder i Brug eller indhegne dem — afsættes Lodderne med Pæle i Marken, og Kortet tegnes færdigt, forsynes med Paa-tegning af Loddernes Numre og Besiddernes Navne samt Maalet; dette Originalkort afleveres til den største Lodsejer, og et Kopikort overgives Amtmanden, som sender det ind til Rentekammeret. Landvæsens-Kommissarierne og Amtmanden fører Protokol over Forhandlingerne ved Udskiftningen; et Eksemplar af denne Beretning tildeles Lodsejerne, og et andet indsendes til Rentekammeret.

Naar vi nu søger Oplysning om Udskiftningerne af enkelte Byer, har vi for det første det store Kortmateriale i Matrikelsarkivet, alle de gamle, til Rentekammeret indsendte Kort. Her findes de fleste i Serien »*Originalkort Nr. I*«, men da de i senere Tid har været ført à jour med nyere Udstykninger og Forandringer, er det ofte vanskeligt at skelne de oprindelige Linier fra de senere tilføjede. Omkring i Landsbyerne findes mange af Originalkortene endnu bevarede, og de er uden senere Tilføjelser; mange af disse er iøvrigt senere afkopierede af Matrikelsarkivet i Serien »*Udskiftningskort*«. I denne Serie findes ogsaa en Del gamle Udskiftningskort i urørt Stand. — Desværre er vel nok de fleste af de Kort, som oprindeligt tilfaldt Lods-

ejerne, i Tidens Løb blevet ødelagte ved daarlig Opbevaring. Enkelte vil man finde paa Musæerne i Provinsbyerne. Men hvad der er igen af dem, bør bevares, for disse gamle Originalkort har som Regel medtaget alle Byens Marknavne, hvilket ikke nær altid er Tilfældet med Kopierne af dem, saa det er af meget stor Betydning at faa dem reddet; Kortene er jo vort eneste Middel til at stedfæste den Mængde Marknavne, vi har bevaret gennem de tidligere omtalte Markbøger. Men disse Kort har ogsaa stor juridisk Betydning som Hjemmelskort, og det er ogsaa derfor af Betydning at gemme dem.

Særlig vigtig for Historikeren er en tredie Kortserie, som ogsaa findes i Matrikelsarkivet, nemlig »*Ældste Originalkort*«. I disse, herredsvis ordnede, Ruller findes alle de gamle Kort, som paa Grund af Maalefejl blev kasserede; de er derfor ikke overtegnede med senere Tilføjelser, og meget gammelt Kortmateriale af mere tilfældig Karakter findes her; f. Eks. Kort fra Enkeltudskiftninger — saaledes forlangte Præsten i Bringstrup, Sejer Malling Beyer, kendt som topografisk Forfatter, sin Gaard udskiftet paa Trods af Bymændene, og Kortet findes i denne Serie.

De omtalte Udskiftningsforretninger findes i stort Antal i Matrikelsarkivet, men de særlige, af Amtmændene førte Protokoller maa nærmest søges i Provinsarkiverne, der jo har modtaget Amtsarkiverne, eller i selve Amtskontorerne. En Mængde herhen hørende Sager vil findes i Rigsarkivet (Vejledende Arkivregistraturer II, 201 ff, især 211—13).

Matriklen 1844.

Efter den stillestaaende Periode under Guldbergs Regering fulgte en Reformtid. I 1786 blev den store Landbokommission nedsat, og Sjælen i den var C. D. Reventlow. Stavnbaandets Ophævelse var en af de første Frugter af Reformarbejdet, og Danmarks Udskiftning tog nu Fart. Dette tillige med mange andre nødvendige Reformere stillede Opgaver nok, og den nye Matrikulering kom derfor til at vente til sidst.

I 1802 var Finansernes Tilstand saa slet, at man maatte

skride til Udskrivning af betydelige nye Skatter. Man vovede ikke at paaligne dem efter den bestaaende Matrikel, da Ejendommene nu efter den delvis tilendebragt Udskiftning havde undergaaet meget store Forandringer, saa Forholdene nu stillede sig langt værre end i 1768, da man allerede begyndte at anse den gamle Matrikel for uretfærdig. Der blev derfor i Hast foretaget en Vurdering i Penge af alle Landets Ejendomme, og efter denne Ejendomsskyld oprævedes Skatten i den følgende Tid. Denne Vurdering blev tilendebragt paa ca. 2 Aar, men trods al anvendt Umage blev den dog kun maadelig. Det blev derfor bestemt, at en ny Matrikel skulde udarbejdes, og $\frac{8}{5}$ 1804 foreligger Rentekammerets Plan til en saadan.

Skønt man indsaa, at Forholdene var værst i Norge og Sønderjylland, valgte man dog at begynde med det egentlige Danmark, da man her hurtigst vilde kunne faa Arbejdet tilendebragt paa Grundlag af det store, enestaaende Kortmateriale, der var fremkommet ved Udskiftningen.

En Mængde Kopier af Udskiftningskort var ifl. kgl. Befaling indsendte til Rentekammeret, og disse lagdes først og fremmest til Grund. Andre Kort over allerede udskiftede Byer blev laant hos Lodsejerne og afkopierede, og alt dette blev prøvet ved Eftermaaling i Marken; hvis der fandtes en Disproportion paa over $\frac{1}{2}$ %, blev Kortene om muligt rettede, ellers kasserede, og ny Opmaaling foretaget. For at faa Kortsamlingen fuldstændig maatte dog en Del ny Kort optages.

Naar Kortmaterialet var i Orden, skulde Boniteringen foregaa; den skulde foretages af en Kommission paa 3 Mand for hvert Amt; af disse skulde den ene være Landinspektør. Jorden skulde boniteres saaledes, at Landets bedste Jord sattes til 24, og den ringere Jord i Forhold dertil. Der var ogsaa Tale om at vurdere Jorden i Penge, men det bortfaldt.

En Prøvebonitering foretoges i Københavns Amt, og man fastslog som Normaljord til Takst 24 den Jord, som fandtes paa Karlslunde Mark, paa Selvejer Nilaus Nielsens Tofte sønden for den østre Ende af hans Stuelænge; denne Jord blev der udtaget Prøver af, og den blev kemisk undersøgt.

Da der som tidligere omtalt ved Udskiftningen var foretaget en Bonitering i Forhold til 8 af de udskiftede Bys Jorder, lagde man ogsaa denne til Grund ved den nye Bonitering, idet man blot takserede den bedste Jord (8-Jorden) i Forhold til Normaljorden (24) og omregnede de øvrige Jordstykker herefter. Kun hvor det skønnedes, at Udskiftningsboniteringen var i nogen Grad forfejlet, blev der afvejet fra den.

I 1804 blev det befalet Amtmændene at indhente Efterretninger fra Jordejerne om de forskellige Ejendommens Hartkorn og deres Brugere — dette Materiale blev indført i Concept-Beskrivelsesprotokoller, som Landinspektørerne fik overladt som Grundlag for den nye Matrikulering.

Disse Concept-Beskrivelsesprotokoller findes i Matrikelsarkivet. De har den Betydning, at de oprindelige Ejer- og Brugernavne fra 1804 er førte à jour til ca. 1837, de kan derfor blive Bindeled, naar man ved de historiske Specialundersøgelser vælger at gaa ud fra Personens Navn — en Fremgangsmaade, som vist i Regelen lønner sig, naar der er Tale om at søge at holde Rede paa Jordejendomme Udskiftningstiden igennem.

Concept-Beskrivelsesprotokollerne har altid Ejendommene opførte i samme Orden som i den senere Matrikel, idet man indenfor hvert Ejerlav først opfører Hovedgaarde med tilliggende Jorder, Parcelgaarde og Huse, dernæst Præstegaarde og Skolejorder, og endelig Ejerlavets Gaarde og Huse, til sidst mulige Fællesjorder, Gadepladser, Grusgrave o. lign. De Numre, som disse Ejendomme i fortløbende Rækker fik tildelte, er de nuværende Matrikelsnumre, oprindelig hele Tal, men nu i Regelen paa Grund af de senere Udstykninger efterfulgt af Bogstaver.

Matrikelsnumre i denne udstrakte Grad, Numre paa hver Jordpart i Landet, kendes ikke i Matriklen 1688, men ogsaa i denne staar Gaardene opførte med Nummer, og dette Matrikelsnummer vil man ofte finde benyttet i ældre Dokumenter; havde vi haft en Sammenstilling af disse ældre Matrikelsnumre med de nye, vilde Lokalhistorikeren være langt bedre stillet ved Specialundersøgelser. Nu maa Broen bygges fra Concept-Beskriv-

velsesprotokollerne gennem Udskiftningskortene med deres Navne paa Gaardenes Brugere og til ældre Hartkornsindberetninger, Skattelister, Fæsteprotokoller o. lign.

Under Arbejdet med at prøve Kort og bonitere Jorden omkring i Landet førtes Journaler; disse Protokoller, et Bind for hvert Herred, findes i Matrikelsarkivet. De indeholder mange Oplysninger af lokalhistorisk Værdi, og er meget lette at benytte, da der i hvert Bind findes alfabetisk Register.

Efter Kortprøven og Boniteringen udførtes Beregningen. I de saakaldte Beregningsprotokoller (nu alm. kaldet Sogneprotokoller) opførtes under hver Ejendom dens forskellige Jordstykker med deres Areal i Kvadratalen; dette Areal blev udfundet ved Maalinger paa Kortet. Dernæst anførtes Jordstykkets Takst, og man udregnede derefter Arealet i boniteret Jord efter Takst 24, altsaa vil f. Eks. 3000 □ Al. Jord til Takst 8 svare til 1000 □ Al. boniteret Jord. Man beregnede dog ikke nogen Jord til mere end 20, selv om den var takseret til mere. Naar man havde udfundet Arealet af boniteret Jord i □ Al., blev dette Tal divideret med 72000, og man fik saa Hartkornet udregnet. Det havde været Forudsætningen, at Matrikuleringen skulde give samme Mængde Hartkorn for hele Landet, som der fandtes efter den gamle Matrikel, og man havde regnet ud, at naar man regnede 72000 □ Al. boniteret Jord til 1 Td. HK., vilde man faa omtrent samlede Mængde; Resultatet blev dog, at man fik godt 8000 Td. HK. mere end tilforn.

Disse Sogneprotokoller giver noget af et Billede af Danmarks Udseende i den nærmeste Tid efter Udskiftningens Tilendebringelse. Foruden Navne paa Ejere og Brugere af Ejendommene og det store Beregningsmateriale indeholder de ogsaa i Anmærkningerne mange værdifulde Oplysninger af mere speciel Art; man sporer her trods Udskiftningen adskillige Rester af Fællesskabet navnlig med Hensyn til Græsgange, Tyrejord o. lign., den Form hvorunder Fællesskabet har levet længst og endnu findes hist og her. Nu er jo hele Landet, paa Fano nær, udskiftet.

Matrikelsprotokollerne 1844 er et Uddrag af Beregningsproto-

kollerne; de opfører kun Ejer- og Brugernavne, nyt Matr. Nr., gammelt og nyt Hartkorn, privilegeret og uprivilegeret, samt Skov-skyld; formelt svarer de ganske til Matrikelsprotokollerne fra 1688.

Matrikelsprotokollerne er dog et Par Gange senere blevet skrevet om, da de mange Udstykninger og Delinger af Numre og Hartkorn gjorde det ønskeligt. Alle Udstykninger findes behandlede i særlige Journalsager, der i stor Mængde opbevares i Matrikels- og Rigsarkivet, og som foruden den praktiske Betydning, de til enhver Tid vil have ved Afgørelse af Ejendomstrætter, tillige med Tiden vil faa stor historisk Betydning, og Materialet er fuldstændigt bevaret og omfatter Tiden fra sidste Matrikulering til vore Dage. Matrikelskortene og Matriklerne føres stadig å jour og er til enhver Tid i Stand til at vise, hvor stærkt Jorden er udstykket. Matrikelskortene omtegnes helt, naar Slid og Tilføjelser efterhaanden nødvendiggør det, og opbevares derefter blandt Originalkortene (de første Matrikelskort i Serien Originalkort Nr. 1). I de senere Aar er Nymaalinger til Matrikelskort i større Maalestok (1:800) over Stationsbyer o. lign. oftere foretaget.

Men det Billede af Jordens Fordeling, vi faar ved Betragtning af et moderne Matrikelskort, vil dog ikke helt svare til Virkeligheden. Det kan jo godt lade sig gøre at oprette en Gaard ved Sammenkøbning af flere mindre Jordstykker med forskellige Matrikelsnumre, men saadanne Bevægelser viser Kortene ikke, de viser Udstykninger, men ikke Sammenlægninger.

Hartkornet er som bekendt nu afskaffet som Grundlag for direkte Skatter til Staten, og afløst af Ejendomsskyld; ved kommunal Beskatning gælder det til 1925, men afløses gradvis af Ejendomsskylden; enkelte særlige Ydelser, som Pligtkørsel o. lign. paahviler dog stadig Hartkornet, men det vil vel ogsaa snart være forbi, og Hartkornet kan da nærmest sige at tilhøre Historien. Matrikelskontoret, som hidtil har set sin Hovedopgave i at holde Skattegrundlaget paa Højde med Tiden, vil fremtidig være det Centralsted, hvor der søres Regnskab med Besiddelsen af Danmarks Jord paa en saadan Maade, at der ikke kan finde ulovlig Skelflytning Sted.

Bornholm.

Med Hensyn til Matrikuleringen er Bornholm noget for sig, men det har sin historiske Forklaring. Ved Roskildefreden 1658 maatte Danmark afstaa Bornholm til Sverige, men under den følgende Krig med Karl Gustav gjorde Bornholmerne Opstand og fordrev Svenskerne fra Øen og udraabte Frederik III til deres Arveherre; da saa Danmark ved Freden 1660 fik Bornholm tilbage, skulde de kongetro Bornholmere belønnes. Dette skete paa den Maade, at Bornholm sattes lempeligere i Skat end de øvrige Dele af Danmark. Bornholm kom kun til at betale 2 Mark af hver Td. Hartkorn, og herved blev det i det væsentlige lige til Matrikel 1844 indførtes, medens Skatten i det øvrige Danmark blev fastsat til 4 Mark og efterhaanden steg til 1 Rd. 3 Mk.: flere senere tilkommende Skatter blev Bornholm helt eller delvis fri for.

Det maa ogsaa være paa Grund af denne Særstilling, at Bornholm ikke er blevet matrikuleret hverken i 1664 eller 1688; man har indskrænket sig til at modtage Hartkornsskatten efter de gamle Jordebøger.

Th. Aabye (Jord-Eiendommens Skyldsætning, Kbh. 1816, p. 49) omtaler, at der var foregaaet en Hartkornsberegning allerede 1624, og at det for Bornholms Vedkommende blev ved denne Takst. Hermed menes aabenbart kun, at Jordebogen fra den Tid stadig har været Skattegrundlag, for Hartkorn beskattes jo først senere. Og det er højst sandsynligt, at dette er rigtigt. Vi finder nemlig intet om, at der i 1662 er udnævnt nogen Kommission til Matrikulering af Bornholm. ²⁶/₃ 1663 udgik der intet Brev til Amtmanden over Bornholm om at lade skrive ny Matrikel, saaledes som de øvrige Amtmænd fik Befaling til, og i 1688 er det sikkert, at Bornholm ikke blev medtaget, og gamle Matrikler 1664 og 1688 findes derfor heller ikke for Bornholm.

Vi har derimod noget Jordebogsmateriale bevaret. I Rigsarkivet findes fuldstændige Jordebøger fra 1624—25. Den første turde være den af Th. Aabye omtalte. Fra 1662 findes i Landsarkivet for Sjælland en Jordebog, som kaldes en rigtig Kopi af

den originale Jordebog, som Peder Jensen forrige Skriver har indleveret i Skattekommeret under egen Haand. Den er efter Rentemester Gabels Befaling underskrevet 18. Juli 1662 af Peder Jensen Randers og Peder Madsen. Jordebogen er afgivet af Bornholms Amtskontor for ikke lang Tid siden. Den er aabenbart kun en Afskrift af de ældre Jordebøger; Landgildeafgifterne er anført in specie og der er ingen Hartkornsberegning foretaget; de Udsædsangivelser, som findes i de samtidige Kommissionsmatrikler, findes heller ikke her.

I Rigsarkivet findes en Jordebog af 28. Juni 1664, imellem de til Matriklens Indrettelse indsendte Jordebøger. Den er udfærdiget af Hans Schröder og Hans Christensen, og dateret Hammershus. Den savner ligesom de tidligere Jordebøger en Udregning af Hartkorn.

Af andre ældre Jordebøger findes der mange, som er vedlagte som Indtægtsbilag ved Lensregnskabet for Hammershus, den ældste bevarede vistnok fra 1596, men Jordebøger af denne Art affattedes hvert Aar, noget, som iøvrigt gælder hele Danmark; fra alle Lenene findes Rækker af Regnskabsjordebøger. Men for Bornholms Vedkommende er disse Jordebøger særlig gode, fordi praktisk talt alt Godset var Krongods og derfor altsammen opført i Jordebogen.

I 1671 nedsattes en Kommission paa et Par Medlemmer til Ordning af Skatteforhold, og til Brug for dem er aabenbart affattet en lille Bog, som bærer Tittlen: »Extract till Matriculens Indrettelse offuer Bordingholmb, Sognnewiis Anno 1671 wed Jenns Søffrensøn Borman.« Saa vidt det kan skønnes, er dette en Hartkornsberegning, foretaget efter de gamle Jordebøger, med Benyttelse af en i Bogen anført Takst. (V. A. II. 104.) Dette turde være den første bornholmske Hartkornsberegning. Efter alt er det klart, at Bornholm ikke i 1664 fik en Matrikel i Lighed med det øvrige Danmark, ingen Skattebog, som var affattet ved Samarbejde mellem Amtmand og Bønder og underskrevet og beseglet af begge Parter.

Noget misvisende bliver det derfor, naar det i mange moderne Fremstillinger hedder, at det for Bornholms Vedkom-

mende forblev ved Matriklen 1664 — saaledes i Traps Danmark — for Sagen er jo netop, at vi ikke kan paavise nogen Matrikel 1664.

Heller ikke i 1688 blev Bornholm opmaalt og skyldsæt efter Jordens Godhed, men først i 1844 fik det ny Matrikel. Det bestemtes da, at for Bornholm skulde det gamle Hartkornsbeløb bevares, og der gik derfor kun 49600 □ Al. boniteret Jord paa 1 Td. HK, medens der i det øvrige Danmark, hvor man iøvrigt ogsaa søgte at bevare den gamle Hartkornsmængde, gik 72000 □ Al. boniteret Jord paa 1 Td. HK. Var Bornholm blevet matrikuleret i 1688, havde der ikke fremkommet saa stor en Forskel, for i 1688 blev jo Hartkornsmængden betydelig formindsket over hele Landet. Men iøvrigt var der ogsaa Tale om at opmaale og skyldsætte Bornholm ligesom det øvrige Land efter 1688, men det blev opgivet, da man indsaa, at det vilde blive til stor Skade for den kongelige Kasse!

Uagtet Bornholm som anført blev lempeligt behandlet med Skatterne, stod det dog klart for alle, at Hartkornsansættelsen efterhaanden som Tiden skred frem, blev mere og mere urimelig. Ganske interessant fortæller Grønbech (Noget om Landbruget paa Bornholm, 1815, 2), at en af de allerringeste Gaarde i hans Sogn var ansat til 9 Td. HK., medens en af de største kun var ansat til 3 Td. Og Matriklen 1844 bidrog derfor i høj Grad til at skabe et mere retfærdigt Grundlag end de gamle Jordebogsafgifter, der maaske gik tilbage til den Tid, da Ærkebisperne i Lund herskede over Bornholm.

De, som sysler med bornholmske Jordebøger, vil hurtig opdage, at her findes et gammelt Nummersystem, Gaardene er nummererede i to Rækker, Selvejrgaarde og Vornedgaarde. At denne Inddeling er meget gammel, ses deraf, at Gaardenes Rækkefølge aabenbart er den samme i alle bevarede Jordebøger, lige fra 1596 af. Numrene findes bl. a. i Jordebog 1664, men for de ældste Jordebøgers Vedkommende fastslaar vi en Gaards Identitet derved, at f. Eks. Manden i Gaard Nr. 3 hedder Hans Gudmansøn (Rø, 1625), og Gaarden i Matr. 1844 kaldes Gudmingegaard; Rasmus Hillebrand (Nylars 1596): Hylkebrands-

gaard; Lauritz Gallind (V. Marie 1625): Gallingegaard; af denne Slags Overensstemmelser findes mange. (Jfr. Danske Studier 1917, 95.

De to Klasser af Gaarde, Selvejergaarde og Vornedgaarde, holdes saaledes adskilte lige til vore Dage, uagtet Vornedgaardene i 1744 var blevet Selveje; dog betalte saavel de som de ældre Selvejergaarde stadig Landgilde til den kgl. Kasse, kun enkelte Proprietærgaarde var fri.

Sønderjylland.

I Sønderjylland har der ikke været foretaget Matrikulering som i det øvrige Danmark hverken i 1664, 1688 eller 1844. Skattegrundlaget var nogle ældgamle Plovtakster, af hvilke nogle af de ældste bevarede er udgivet af F. Falkenstjerne og Anna Hude i Sønderjydske Skatte- og Jordebøger; en Del yngre Materiale findes i Rigsarkivet, men meget af dette Materiale maa antagelig findes i slesvigske og holstenske Arkiver. Naar dette Spørgsmaal har Interesse for denne Undersøgelse, saa er det fordi Ærø og Nørre Tyrstrup (Kolding) Herred eller de saakaldte otte Sogne tidligere laa til Sønderjylland, og lokalhistorisk Stof fra disse Egne derfor maa søges i de sønderjydske Arkivalia. Efter Freden 1864 blev disse Steder opmaalte og matrikulerede, og Papirerne vedrørende dem findes i Matrikelsarkivet. Men Kortene, som optoges, mangler ganske Marknavne. For Ærøs Vedkommende findes dog i Rigsarkivet nogle mere end 100 Aar gamle Kort, som har Marknavnene optaget.

I saavel de ældre Matrikler (1662—64, 1688) som den nye af 1844 findes Matrikulering af de kongerigske Dele af de blandede Distrikter i Ribe Amt, derunder en hel Del Steder, som nu hører til Sønderjylland.

Efterskrift.

Naar jeg har indladt mig paa en Redegørelse for Matrikelsmaterialet, er det fordi jeg ved mit Arbejde som Sekretær i Stednavneudvalget har haft Lejlighed til at beskæftige mig en Del med det. Stednavneudvalget har nemlig som Grundlag for sin topografiske Navnesamling taget Stednavnenes Skriveformer

i de tre Hovedmatrikler: 1664, 1688 og 1844. Arbejdet med Udskrivningen af Stednavne vakte Interesse for Stoffets historiske Værdi, og da jeg tit ved min Virksomhed har savnet en Oversigt over det og Redegørelse for dets Sammenhæng¹⁾, har jeg derfor til Brug for andre villet give en saadan, da jeg selv føler, hvor nyttig den vil kunne være for de mange, som søger Oplysninger i Matrikelsstoffet. Matrikelsarkivet, der ifølge sin Indretning er et ministerielt Kontorarkiv, bruges alligevel af en stadig voksende Skare af Historikere, og det er navnlig til Vejledning for dem denne Afhandling skulde tjene, saa at de paa Forhaand kan vide lidt om Arkivets Omfang og Ordning og hvad de kan vente at finde deri; der er jo hidtil ikke udgivet nogen Registratur over dets Indhold.

¹⁾ C. Christiansen: Bidrag til Dansk Statshush. Hist. 1661—75, 283 giver gode Oplysninger om ældste Matrikulering (1660 ff.).

LENSREGNSKABERNE OG DERES BENYTTELSE SOM HISTORISK KILDE.

Af THOMAS B. BANG.

SIDEN Pontoppidan for halvandet Aarhundrede siden udgav sin Danske Atlas, er der herhjemme fremvokset en saa frodig topografisk Litteratur, som næppe i noget andet Land. Købstads-, Herreds- og Sognebeskrivelser er skudt frem i Snesetal, og endda er deres Tal mange Gange overgaaet af de endnu speciellere topografiske Monografier i vore Tidsskrifter og Amtsaarbøger. At der ved denne mægtige Litteratur er indvundet meget nyt Land for Studiet af vor indre Historie er sikkert, og ikke faa af vore topografiske Værker er ogsaa hvert paa sit Omraade Førsterangsarbejder¹⁾. Fremfor alt ligger dog hele denne Litteraturs Betydning i, at den, engang registreret, vil frembyde en uvurderlig Materialsamling til Studiet af hidtil næsten udyrkede Sider af vor indre Historie, f. E. den økonomiske.

Den, der som Forfatteren af disse Linjer ved en systematisk Gennemgang vil skaffe sig Klarhed over Indholdet og Betydningen af vor topografiske Litteratur, vil dog snart gøre den Erfaring, at Flertallet af vore Lokalhistorikere uforholdsmæssig meget benytter en enkelt Art Kilder, medens en anden formentlig betydelig interessantere og i hvert Fald langt mere lærerig

¹⁾ Med Fare for at fremhæve enkelte Værker paa andre jævnbyrdige Arbejders Bekostning bør saaledes nævnes: Kinch: Ribe Bys Beskrivelse. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld og Lütken: Langeland.

Klasse, kun spiller en forsvindende Rolle som Kilde. Der tænkes her paa Tingbøger og Lensregnskaber, for hvilke sidste jeg gerne vilde lægge et godt Ord ind. Det skal villigt indrømmes, at Tingbøgerne er en fristende Kilde med deres ofte livfulde Skildringer af dramatiske Begivenheder, men det Stof, de meddeler os, er ifølge Sagens Natur af en saa egenartet Beskaffenhed, at de næsten udelukkende viser os Skyggesiderne af Livet; at de giver os Bidrag til Sædernes Historie, er i Virkeligheden kun rigtigt, naar vi taler om de daarlige Sæder, og dette kan vel være godt til at vise os, hvor langt vi nu er naaet frem, men noget sandt historisk Billede faar vi ikke derved¹⁾.

Derimod er Lensregnskaberne kun i meget ringe Grad inddraget i vore topografiske Undersøgelser. Aarsagen er vel nærmest den, at deres blotte Navn virker afskrækkende. Regnskaber er i Almindelighed ikke morsomme, og saa tilmed gamle Regnskaber for kongelige Len, er det andet end tørre Rækker af Navne og Tal, gennem hvilke ingen formaar at trænge ind til Fortidens Liv? Intet er sikkert mere forfejlet end dette, og det følgende vil forhaabentlig vise, paa hvor forskelligartede Omraader man i dem kan hente Oplysninger om vor indre Historie. Det skal dog i Forvejen nævnes, at jeg langtfra har naaet at gennemgaa de mange Hundrede Bind blot nogenlunde fuldstændigt; at gøre dette vilde langt overskride, hvad et enkelt Menneske kan paatage sig. Derfor vil der sikkert kunne læses endnu mere ud af Regnskaberne, end det nedenfor nævnte, men allerede dette haaber jeg dog maa give vore Lokalhistorikere større Mod til at benytte disse Kilder, der tilmed næsten alle er overskueligt førte og let læselige.

De enkelte Regnskaber bestaar i Almindelighed af to Dele, Jordebogen og det egentlige Regnskab, hvortil der undertiden slutter sig en Del Bilag og Regnskaber over særlige Indtægts- og Udgiftsposter. I Jordebogen findes opregnet Kronens Fæstere

¹⁾ Et fristende historisk Eksperiment vilde det være at give en Skildring af f. Eks. Københavns Historie i det sidste Aarhundrede, med stadig Benyttelse af Politiets Protokoller, og saa se, hvorledes den vilde forholde sig til andre Fremstillinger af Hovedstadens Historie i det samme Tidsrum.

i Lenet ordnede herreds- og sognevis, og, hvor Sognene bestaar af flere Byer, da ogsaa byvis. Ved hver Bonde er angivet hans Navn og en Liste over alle hans ordinære Ydelser til Kronen, samt eventuelle Afgifter for Enge, øde Jorder eller lignende, han har i Leje. Undertiden sammen med Fæsterne og undertiden for sig selv er opregnet de jordegne Bønder (Selvejere) og deres Afgifter. Efter hvert Herred findes en »Summa paa Indtægt af forskrevne Herred« og bagest i Jordebogen er dennes samlede Indtægt angivet. Ofte slutter sig hertil en Angivelse af de Forandringer, der er sket i det forløbne Aar, hvilke Fæstere der har faaet deres Landgilde forhøjet eller formindsket, hvilke Gaarde, der er frakommet eller erhvervet og lign. Undertiden er Jordebogen endnu udførligere, idet det angives, om Fæsterne tidligere har hørt under andre Len eller inddragne Klostre. Saaledes deler Skanderborg Lens Jordebog for 1573 Bønderne i forskellige Grupper: Selvejere, Fæstere, der tidligere har hørt under Aarhusgaard, Ring Klosters Tjenere, Øm Klosters Tjenere, Vor Klosters Tjenere, Bønder, der yder Kapitlet i Aarhus deres Landgilde osv. Undertiden er ogsaa det inddragne Bispegods holdt ude fra Lenets øvrige Fæstere, som oftest er dog alle Landgildeyderne nævnt under et.

Vender vi os til det egentlige Regnskab over Lensmandens Indtægter og Udgifter, da er det af noget mere forskelligartet Beskaffenhed. Først nævnes alle Indtægter og derefter Udgifterne, hvorefter det slutter med en Opgørelse: Lignet og lagt forskrevne Indtægt mod forskrevne Udgift, bliver NN (Lensmanden) Kongl. Majt. skyldig hvorefter følger en Opregning af, hvad Lensmanden skal betale Kongen eller lade gaa over til næste Aars Beholdning af Penge og Naturalier. Imidlertid adskiller Regnskaberne sig paa et væsentligt Punkt fra dem, vi nu til Dags er vant til at se og føre. Naturalhusholdningen var endnu i det 16. og 17. Aarhundrede saa fremherskende, at man ved Regnskabsopstillingen ikke blot holdt sig til det rent pengemæssige; under Rubrikerne Indtægt og Udgift opførtes alt, hvad der gik ind i og ud af Beholdningen ogsaa af Naturalier og Industriprodukter. Derved vil

de samme Værdier omsat i forskellige Varer kunne optræde mange Steder i Regnskabet, saa det bliver overordentlig vanskeligt at afgøre, med hvor stort et Beløb dette balancerer. Et Eksempel vil bedst vise, hvor indviklet det kan blive. I Roskildegaard's Lr. 1556—57 findes opført forskellige Naturalafgifter som *Indtægt*; en Del af disse blev solgt og optræder derfor ogsaa som *Udgift*, medens de Penge, man fik for dem, findes paa *Indtægtssiden* og tillige paa *Udgiftssiden*, idet de blev betalt for indkøbte Varer, bl. a. Jern. Dette findes ogsaa baade under *Indtægt* og *Udgift*, første Sted, da det er købt, og andet Sted, da det blev givet til Smeden at forarbejde. Saaledes optræder i Virkeligheden det samme Beløb paa ikke mindre end 6 forskellige Steder i Regnskabet. Hvis man vil undersøge Lenets sande Indtægt og Udgift, bliver det derfor nødvendigt at bortskære alle disse Meddelelser om Køb og Salg, lettest gøres det ved at sammentælle alle de oprindelige Indtægter og saa gaa ud fra, at Udgifterne og Overskudet har været af samme Størrelse, noget, der i Betragtning af den omhyggelige Revision, der fandt Sted, kan betragtes som givet, hvis Rentekammeret har godkendt Lensmandens Regnskabsaflæggelse.

De forskellige Arter af Indtægter var af højst ulige Størrelse og Beskaffenhed. Vigtigst var Landgilden, der kunde bestaa i saa forskelligartede Afgifter som Penge, Korn, Kvæg, Svin, Høns, Æg, Hør, Sække, Lysegarn, Jern (Jernkloder forekommer hyppigt i jyske Lensregnskaber). Dertil kom et Utal af andre Indtægtskilder, saasom Indfæstning (hyppigst Penge og Okser), Husbondhold, Forlov, Gæsteriafgifter, Sommer- og Vinterskat, Penge »som Bøndersønner skal give, for de har købt dem af Godset« (forekommer indenfor Vornedskabets Omraade), Oldengæld af Svin, Penge for solgt Brænde, Leje af Græsgang, Sagefald, forbrudt Gods, Udbyttet af Ladegaarden samt en Mængde andre Indtægter, som kun optræder i enkelte Regnskaber.

Var Indtægterne mangeartede, saa var Udgifterne det i endnu højere Grad. Overalt finder vi dog Løn og Kost til Lensmanden og hans Folk og de Udgifter, der var nødvendige

til Slottets Vedligeholdelse og mulige Forbedring, men dertil kommer et Utaal af Poster skiftende fra Aar til Aar og Len til Len. Snart er det Udgift til grønne Urter, Æg, Olje, Rosiner og andet Spidseri, da Kongen og hans Hofsinder var paa Gaarden, snart er der købt 18 Hatte à 10 Sk., snart er der uddelt Understøttelser efter Kongens Befaling, ja Rækken vilde blive uendelig, skulde man nævne det altsammen.

Desværre er det langtfra alle Lensregnskaberne, der er bevarede. Fra Kristian IV's Tid er Rækkerne som oftest saa nogenlunde fuldstændige, men hvad der haves fra ældre Tider, er kun spredte Rester. Fra det 15. Aarhundrede findes vistnok kun et enkelt bevaret og det endda kun Jordebogen, nemlig for Lundenæs Len 1498¹). Ved Aarhundredskiftet begynder det dog at lysne, og fra de sidste 13 Aar af Kong Hans' Regering findes endnu følgende, fuldstændige eller i Brudstykker:

Vordinborg (1513), Nykøbing Falster (1509), Engelborg (1510), Næsbyhoved (1502—03, 1505, 1509, 1510, Regnskab), Tranekær (1500—1502, 1503, 1510), Bygholm (1511), Aastrup (o. 1500).

Fra Kristian II's Tid findes Regnskaber fra følgende Len:

Krogen (1517), København (1519, Brudstykke af Regnskab), Amager (1518—20, Jordebog), Nyborg (1519, Brudstykke af Regnskab), Koldinghus (1517—21), Aalborg (1519—20, Regnskab, 1520—21 Regnskab og Jordebog).

Fra Frederik I's Tid er kun meget lidt bevaret nemlig følgende:

Halmstadherred (1524, Jordebog), Aaahus (1533, Jordebog), København (uden Aar), Hindsgavl (uden Aar, Brudstykke af Regnskab), Vandfuld Herred (uden Aar, Fortegnelse over »Bøndergodset« ∴ Selvejernes Gaarde), Skodborg Len (1524 ell. 1525, Jordebog), Lysgaard og Hids Herreder (1525, Jordebog), Aalborghus (1524—25).

Fra Kristian III's Tid er Lensregnskaberne bevaret i langt større Antal, selv om Materialet endnu er meget brudstykkeagtigt. De er ogsaa nu bedre førte og som oftest pynteligt nedskrevne i Folioprotokoller. Der findes følgende:

Malmøhus (1541—42, Regnskab, 1546—47, Regnskab og Jordebog), Halmstadherred (uden Aar, Jordebog), Helsingborg (uden Aar, Jorde-

¹) Udgivet i Harsyssels Diplomatarium S. 82—92.

bog), Roskildegaard (1555—56, 1556—57), Stegehus (1543—44, Brudstykke), Nykøbing Falster (1546—47, Regnskab), Nyborg (uden Aar, Jordebog), Næsbyhoved (uden Aar, Jordebog), Koldinghus (1544—45), Riberhus (1537—38, delvis ført paa Tysk), Hald (1541, 1542, 1544, 1545, 1546¹⁾), Aarhusgaard (1545—46, Brudstykke), Vitskøl Kloster (1552, Jordebog), Emkloster (1554, Jordebog)²).

Fra Frederik II's Tid er Materialet endnu fuldstændigere bevaret, og det er kun faa Len, fra hvilke der ikke findes i det mindste et fuldstændigt Regnskab (med Jordebog) ført under hans Regering. Og hvad angaar Tiden fra 1588 til 1660 (da Lenene omdannedes til Amter), da er Rækkerne vel ikke fuldstændige, men gennemgaaende er Hullerne ikke store.

Efter disse indledende Bemærkninger om Lensregnskabernes Kvalitet og Kvantitet skal vi gaa over til at se, hvor meget vi kan lære af dem. Paa Forhaand bør det dog bemærkes, at der ikke i det følgende er tilstræbt at give nye Oplysninger om de indre Forhold i ældre Tid; Maalet har kun været at vise, hvor alsidig en historisk Kilde Regnskaberne er, en fuldstændig Udnyttelse af blot enkelte Sider af Materialet vilde ganske sprænge dette Tidsskrifts Rammer og maa overlades til senere Undersøgelser. Dog er der meddelt flere Enkeltheder, hvis Formaal er nærmere at understrege de mere teoretiske Betragtninger.

Om Landboforholdene giver Regnskaberne os utallige Oplysninger. Vi lærer at kende de enkelte Bønders Afgifter og kan herved trænge ind i Spørgsmaalet om, hvilke Kornsorter, der dyrkedes i de forskellige Dele af Landet, et Spørgsmaal, der i høj Grad trænger til nærmere Undersøgelse. Tillige viser de os, om Gaardene i de enkelte Landsbyer var lige store, og

¹⁾ Disse Regnskaber, der ogsaa omfatter det inddragne Bispegods i Viborg Stift, er maaske de interessanteste og mest oplysende fra Kristian III's Tid, men deres Ordning er saa indviklet, at det næsten er umuligt at finde sig til Rette i dem.

²⁾ Ovenstaaende Liste, der for største Delen er udarbejdet paa Grundlag af Rigsarkivets Registranter, gør ikke Krav paa andet end at give en Antydning af, hvad der er bevaret.

i hvor høj Grad Enkeltbebyggelsen var raadende. Om Bondestandens økonomiske Stilling viser de os ganske vist ikke meget direkte, men et herhen hørende Spørgsmaal kan dog delvis løses gennem dem, nemlig det om de øde Gaardes Antal. Saaledes er det ikke uden Interesse at se, at i 1582 var der i hele Frederiksborg-Kronborg Len (det nuværende Frederiksborg Amt minus Horns Herred) omtr. 50 øde Jorder og Gaarde af i alt henved 2000 Jordbrug og Huse (Frederiksborg—Kronborg Lr. 1582—83). I det hele har dette Regnskab en særlig Interesse, thi da Kronen var Eneejer af alt Jordegods i Lenet, giver Jordebogen i Virkeligheden en Fortegnelse over hele den bosiddende Landbefolkning der, et Forhold, der ogsaa gælder en Del Regnskaber fra andre Len. Om Husdyrholdet lærer vi ogsaa meget; store Tanker faar man saaledes om Fjerkræholdet i Nordsjælland, naar man hører, at der ifølge ovennævnte Lr. betales i Landgilde 1198¹/₂ Gæs, 3947 Høns og 139 Ol Æg. De 1198 Lam, der betales, viser ogsaa, hvilken Udbredelse Faareavlen har haft. Om Svineholdet faar vi særlig interessante Oplysninger gennem Registrerne over Oldengæld. Bønderne skulde nemlig for Tilladelsen til at drive deres Svin paa Olden i Kronens Skove betale en vis Afgift, oftest en fast Sum for hvert Svin eller en Kvotapart af dem, og Regnskaberne giver os derved ikke blot Oplysninger om Svineholdets Størrelse, men ogsaa om, hvormange der gik paa Olden i de forskellige Skove og derved en Antydning af disses forholdsvise Størrelse. Saaledes nævner Oldengældsregistret for Aalborghus 1606—07 følgende Skove i Lenet og Antallet af Svin, der gik paa Olden i hver af dem, og hvoraf Kronen fik Oldengæld:

Skjørpinge Skov	299	Svin
Sønder-Aardtz Skov udi Hellum.....	98	—
Fur og Segelstrup Skove	174	—
Rebildt Skov	90	—
Thermdrupp Skov.....	520	—
Ardenn —	80	—
Fregelund, Thorup og Hellum Skov.....	105	—
Hindstedt Herrets Kiellstrup Skov.....	224	—

Roldte og Hesselholtt Skove.....	2540	Svin
Vester Hasing Skov.....	83	—
Søndergaard Skov udi Hellum.....	12	—
Resse Skov.....	17	—
Brøndbjerg Norskov.....	6	—
ialt...		4248 Svin

Ogsaa de andre Erhverv, der dreves paa Landet, faar vi forskellige gode Underretninger om. Mølleriet spillede en stor Rolle, men skal dettes yderst interessante Historie en Gang skrives, kan det næppe gøres tilstrækkelig grundigt uden ved en Undersøgelse af Møllernes Afgifter og hele Forhold til Kronen, saaledes som det oplyses i Lensregnskaberne. Disse giver ogsaa interessante Bidrag til Fiskeriets Historie. Eksempelvis turde det give en Forestilling om Fiskeriet i et enkelt Leje, naar man i det ovennævnte Regnskab fra Nordsjælland ser, at der 1582 i Søborg Sogn var 134 Landgildeydere (foruden 2 Møller og 19 »Haugerum« i Søborg), men at af disse 134 var de 70 bosatte i Gilleleje og gav hver mellem $1\frac{1}{2}$ og 1 Td. Torsk i Afgift. Ogsaa andre Lensregnskaber (især for Aalborghus) giver, da de medtager Toldregnskaber fra Fiskelejerne, interessante Oplysninger i saa Henseende.

At vi faar ypperlige Oplysninger om vore Landboforhold, er imidlertid saa selvindlysende, at det næppe behøver nærmere at paapeges. Nok saa interessant er det vel, at vi ogsaa faar en Mængde Bidrag til vore Købstæders Historie. Stod disse end ikke direkte under Lensmanden, var der dog stor Forbindelse, og dette genspejler sig ofte i Regnskaberne. Saaledes indeholder de ofte »Leje af Jorde og Bygninger« i Købstæderne, hvorved vi lærer en Del Borgeres Navne og Bopæle at kende, ligesom ogsaa Navnene paa flere Lokalteter i Byerne derved er bevaret. Handelen belæres vi ligeledes om, saaledes optræder følgende Poster i Roskildegaaards Lr. 1556—57: »Penge, oppebaaret til Told af Funders Bro 1556, som Per Nielsen Gaardsfoged optog, $2\frac{1}{2}$ Mk. 6 Alb; do. paa Funders i Paaske Marked 1557, som Hans Nyborg optog, $2\frac{1}{2}$ Mk. 4 Sk.«. Men

samtidig kunde Lensmanden af »Told og Bodestade i Øms Marked« opkræve 36 Mk. 4 Sk.¹⁾.

For den, der en Gang vil tage Vareprisernes Historie op til fornyet Studium, vil Lensregnskaberne blive en uvurderlig Kilde; de mange Tusinde Oplysninger om Salg af Lenets Produkter og Køb af Varer til Brug paa Slottene vil her yde et Materiale bedre end noget andet bevaret. Som et Kuriosum antegner man sig, at der paa Roskildegaard i 1556 blev købt 18 Hatte à 10 Sk., men i Regnskabet for 1583—84 er Landgildeindkomsterne ikke blot opregnet i Naturalier, men ogsaa i de til disse svarende Penge. Om muligt af endnu større Betydning er det, at man ved en simpel Efterregning kan bestemme, hvilke Betegnelser for de forskellige Slags Vægt og Kornmaal, man har anvendt i de enkelte Dele af Landet i det 16. Aarhundrede, altsaa over et halvt Aarhundrede før Arent Berntsens Tid; en ypperlig Kilde for den, der — det ske snart — vil samle en Haandbog over vore Mønt-, Maal og Vægtbetegnelser gennem Tiderne²⁾.

At vi ogsaa faar gode Oplysninger om vore Stednavne i ældre Tid, behøver kun at nævnes i Forbigaaende, da Stednavneudvalget allerede har sin Opmærksomhed henvendt derpaa. Derimod er der Grund til at berøre et Spørgsmaal, der fortjener nærmere Undersøgelse, end det hidtil er sket, nemlig Befolkningens Navneskik i de forskellige Egne; ikke blot med Hensyn til de folkelige Tilnavne, men ogsaa hvilke alminde-

¹⁾ Om Markedet i Øm se Kanc. Brevb. ^{17/7} 1551, ^{4/9} 1559.

²⁾ Undersøgelsen lettes ved, at Regnskaberne ofte indledes med en Angivelse af, hvilke Maal og Vægtbetegnelser, der er brugt. Saaledes findes foran i Kallundborg Lens Jordebog (1598) følgende Opgivelse:

5 Skpr. Byg er 1 Td., 48 Tdr. paa Læsten; 6 Skpr. Byg er 1 Td., 48 Tdr. paa Læsten; 6 Skpr. Havre er 1 Td.; 20 Skpr. Rug, 24 Skpr. Byg, 40 Skpr. Havre er 1 Pd. og 12 Pd. er 1 Læst; 5 Skpr. »opmaallt« Gryn er 1 Td og 12 Tdr paa Læsten; 5 Skp. Mel regnes til 1 Td. Brød; $4\frac{1}{2}$ Skp. Rug regnes til 1 Td. Brød, 16 Skaalpund Smør er 1 Lispund, 16 Lispund er 1 Td.

Man ser, at Opgivelserne ikke overalt stemmer med de af Arent Berntsen (4 Bog S. 488 ff.) angivne Tal.

lige Fornavne man brugte i de enkelte Landsdele, og hvorvidt de Navne, der en Gang var blevet almindelige, holdt sig som saadanne; maaske kan vi ad denne Vej vinde nyt Land for Opfattelsen af den folkelige Dyrkelse af Helgenerne. At saaledes Drengenavnet Bodil (Budolfus) endnu er ret almindeligt i Aalborgs Omegn, er vel kendt, men en Undersøgelse værd var det vel at se, om ikke Forholdet var betydelig mere udpræget i 16. Aarhundrede. Hvor længe har Drengenavnet Rasmus været særlig almindeligt paa Fyn? Hvor optræder Navnet Knud hyppigst, mon ikke i Ringstedes Omegn?

Ikke mindst de kirkelige Forhold belyses paa mange Omraader gennem Lensregnskaberne. Ved Statsomvæltningen 1536 blev som bekendt Bispe- og Klostergodset inddraget under Kronen og i den følgende Menneskealder blev denne uhyre Godsmængde helt eller delvis indordnet under Lensvæsenet. Paa mange Punkter træder dette frem gennem Regnskaberne, og det faar en særlig Interesse ved, at vi ad denne Vej kan komme tilbage til Tiden før Reformationen og lære kirkelige Forhold at kende, som de var i den katolske Kirkes sidste Tid. Saaledes omtaler man ofte Klostrenes store Godsrigdom i den senere Middelalder, men skal man nærmere bestemme, hvor store de var for de enkelte Klosters Vedkommende, maa man for det meste nøjes med Vendinger, holdt i al Almindelighed. Ved Lensregnskaberne kan vi imidlertid komme et godt Stykke videre i vort Kendskab hertil, hvad et Eksempel klart vil vise. De midtjyske Klostre Ring, Øm og Vor blev inddraget under Kronen 1536, men opretholdtes som selvstændige Len indtil de 1571, 1561 og kort før 1568 lagdes til Skanderborg. I dettes Jordebog fra 1573 er de tre Klosters Gods holdt ude fra det øvrige af Lenets Jordegods, og vi faar derved en Fortegnelse over de »Tjenere«, der laa til de tre Klostre:

Ring Kloster: Sabro Herred 2, Framlev H. 10, Hjlemslev H. 64 (dertil 5 Møller, 5 Huse og nogle Stykker Jord), Gjern H. 1, Vrads H. 3, Vor H. 68 (dertil 2 Møller og 1 Hus), Lisbjerg H. 5 (dertil 1 Aalegaard), Hovlbjerg H. 2, Hasle H. 10, Ning H. 5, Hads H. 26, Nim H. 5, Hatting H. 8, Aars H. 3, i alt 212, 7 Møller, 3 Huse, 1 Aalegaard.

Øm Kloster: Framlev Herred 40 (deraf 30 »Sandgravs Tjenere«),

Hjelmslev H. 60 (dertil 1 Smedie, 1 Gadehus), Gjern H. 42, Vrads H. 18 (dertil 32 Gaardsædemænd til Ry), Vor H. 26 (dertil 2 Gadehuse), Lisbjerg H. 28 (dertil 1 Gadehus), Rosmus Birk i Sønderherred 52, Rosmus Birk i Nørreherred 16 (deraf nogle Gadehuse, dertil 3 Møller), i alt omtr. 242, 3 Møller, 1 Smedie, over 4 Gadehuse, 32 Gaardsædemænd til Ry.

Vor Kloster: Tyrsting Herred 51 (dertil 2 Møller), Vor H. 67 (dertil 2 Møller, 1 Gadehus), ialt 118, 4 Møller, 1 Gadehus.

At der i de 37 Aar, der var forløbet siden 1536, er bortskiftet enkelte Gaarde, der havde hørt under Klostrene, er vel ikke umuligt, mange kan det dog ikke have drejet sig om, og ovenstaaende Optælling giver derfor et troværdigt Billede af, hvilke mægtige Godsmængder enkelte af Klostrene havde samlet sig, og tillige, hvor spredt det kunde ligge, som Ring Klosters Gods, der laa i 14 forskellige Herreder.

Men ikke blot Klostergodset, ogsaa Bispegodserne blev inddraget under Lensvæsenet, og om disse finder vi mangfoldige Steder Oplysninger i de bevarede Regnskaber. Lange Lister over »Stigtens Tjenere« giver et overvældende Indtryk af Bispernes Godsrigdom, men desværre er disse Lister i det fyldigste Regnskab, der medtager dem, nemlig Halds fra 1546, der tillige omfatter Viborghispens Jordegods, paa en saa forvirrende Maade blandet sammen med Lister over Selvejrbønder og Kronens Fæstere, at man næppe gennem dem er i Stand til at klare Bispestolens økonomiske Forhold paa Reformationstiden. Derimod er i andre Regnskaber, f. E. Aalborghus', Stiftens Indkomst opført i særlige Registre, som kunde give interessante Oplysninger, om man vilde undersøge dem nøjere. De bispeelige Indtægter, som Kongen inddrog, bestod dog ikke blot i Landgildeydelse, ogsaa andre Afgifter som Gæsteri af Kirker og Præster og Tiender optræder i Regnskaberne. I Koldinghus Lr. 1610—11 findes saaledes Herred for Herred og Sogn for Sogn nævnt, hvad Kirkerne og Præsterne gav i Gæsteri, og hvad Kirkerne gav »for Regnskab at høre«. Korntienderne var som oftest bortfæstede, og over Afgifterne førtes omhyggeligt Regnskab, ligesom over de Tiender, der direkte gled ind i

Lenenes Kornbeholdning¹⁾. Hvad Kvægtienden angaar, var den sjældent bortfæstet, men blev betalt direkte til Lensmandens Foged, og om denne interessante, men hidtil ikke undersøgte Art af Bøndernes kirkelige Afgifter findes et Utal af Oplysninger. Oftest bestod den i Penge og Lam; for at nævne et Eksempel blandt mange findes som Bilag til Aalborghus' Lr. 1606—07 et »Register paa Quegtiende, som ieg Pouell Jespersen haffuer oppebored udi Slettherredt och Woxløff Sogn udi Huornomherredt, saa och aff Nibe Bye nu til S. Hans Dag Aō 1606«. Ifølge dette var den af Slet Herreds 11 Sogne: Næsborg, 5 Lam, 2 Mk., Salling 4 Lam, 1 Mk., Ovdrup 4 Lam, 17 Sk., Vilsted 6 Lam, 2½ Mk., 4 Sk., Vindblæs 7 Lam, 1 Mk., Gundersted 5 Lam, 12 Sk., Lundby 4 Lam 1½ Mk., Løgsted 4 Lam, 3 Mk. 2 Sk., Hornum 3 Lam, 1 Mk., Farstrup 7 Lam, 2½ Mk. 2 Sk.; af Vokslev var den 11 Lam, 4½ Mk. 2 Sk., og dertil kom 3 Mk. i Tiende af Nibe By.

Ogsaa de, der vil søge mere specielle historiske Oplysninger i Lensregnskaberne kan ofte gøre Regning paa godt Udbytte, ikke mindst i personalhistorisk Henseende. Præsterækkerne, som hos Wiberg er yderst mangelfulde, hvad Tiden før 1660 angaar, kan saaledes paa mangfoldige Punkter suppleres herigennem; Listerne over Præstegæsteriet nævner nemlig oftest Præstenavnene og fylder derved store Huller. Eksempelvis anføres efter Aalborghus' Jordebog 1597—98, at Præsterne i Aars og Hornum Herreder da var: Søren Sørensen i Aars, Pier i Skivum, Laurits i V. Hornum, Thames i Blære, Niels i Smorup; Hr. Anders Nielsen i Juelstrup og Hr. Villum Pedersen i Buderup, Chresten i Ellidhøj, Niels Eskesen i Ø. Hornum, Anders Gied i Kirketorp, Søren i Dalsgaard, Peder Moritsen i Sonderup. Næsten alle disse Navne tjener til at supplere vor Viden paa dette Omraade. Ogsaa om Herredsfogederne, som det ofte kan være af Betydning at kunne identificere, naar vi træffer dem i Dokumenter og lignende Steder, faar vi Oplysninger. Som oftest var de nemlig helt eller delvis fritaget for Afgifter til Kronen, og i Regnskaberne finder vi da udfor deres Navne en Bemærkning som: »kvit, da han

¹⁾ Maaske er det disse Regnskaber, Christensen (Hørsholm) hentyder til i Agrarhistoriske Studier I S. XVI Note¹⁾.

er Herredsfoged i N. Herred«, eller de opregnes i Afkortningsregistre, der er vedføjet Jordebogen. At de mange Navne paa Dele-, Lade- og Ridefogeder, der nævnes, kan have sin Betydning for Personalhistorikeren, er indlysende, men nok saa betydningsfuldt er det dog, at vi ved en grundig Benyttelse af Jordebøgerne kan skaffe Oplysninger om en Række Bondeslægter gennem Tiderne. Lettest sker dette selvfølgelig, naar Slægten har et fast Tilnavn, men selv uden det kan man ofte komme langt, navnlig med Hensyn til de Slægter, der havde jordegent Bondegods, og hvor Søn efter Fader kunde have den samme Gaard mange Led igennem. For Fæsternes Vedkommende staar vi paa mere usikker Grund, men træffer vi f. Eks. i en Jordebog en Fæstebonde ved Navn Byrial Jepsen og et Par Aar efter i den samme Gaard¹⁾ en ved Navn Jep Byrial-sen, er der dog al Grund til at antage dem for Fader og Søn. Det var nemlig meget almindeligt, at Fæstegaardene bortgaves til Søn efter Fader, noget der fremgaar tydeligt af Registerne over Stedsmaal eller Indfæstning, som skulde betales ved Fæstets Tiltrædelse. Her optræder nemlig atter og atter Poster som: »Stedsmaal, som NN betalte, for han fæstede sin Faders Gaard«. En saadan Bemærkning giver os i Virkeligheden en Stump af en Stamtavle, og kan saadanne Stumper sættes sammen og føres ned til den Tid, da Kirkebøger og Skifteprotokoller begynder, er Forbindelsen med Nutiden knyttet.

Den, der studerer Bygningshistorie, vil ogsaa undertiden kunne gøre Fund i Lensregnskaberne. Slottens Vedligeholdelse skulde Lensmanden sørge for, og de dermed forbundne Omkostninger førtes omhyggeligt til Udgift, saa vi hyppigt træffer Oplysninger om Nybygninger og Udbedringer af det alt bestaaende. Dog kan vi ogsaa paa Indtægtssiden finde Meddelelser, der har Interesse i saa Henseende, thi rev man en Bygning eller Del deraf ned, blev de derved indvundne Materialer ført til Indtægt. Som et Eksempel blandt mange nævnes en Passus i Koldinghus Lr. 1610—11, der giver en ganske vist

¹⁾ Gaardene kan i Almindelighed kendes paa deres Landgildepræstationer.

ubetydelig, men formentlig hidtil ukendt Oplysning om Slottets Udseende for over 300 Aar siden:

»Err annamit, som err udbrott och nedertagidt aff the thuendde gamle Vindeltrapper her paa Sloted, som efter Kong. Maytts Befalning ere nederbrott, som vore offuer tagt medt Scheffuersteen, och igien ere opmurit aff Mursten och gottlandsche Steen :

Stangjern 1½ Schippd. 3 Lispd.

Blye 1½ Schippd. 4 Lispd.

Retsvæsenets Tilstand i ældre Tid har vore Lokalhistorikere næsten udelukkende studeret paa Grundlag af Tingbøgerne, der paa dette Omraade utvivlsomt ogsaa er den bedste Kilde. Men oftest, for ikke at sige altid, glemmer man, at heller ikke paa dette Omraade svigter Lensregnskaberne os, og desuden gaar de som oftest længere tilbage i Tiden. For mindre Forseelser var Straffen som Regel Bøder, der opkrævedes af Fogederne og indbetaltes til Lensmanden, som saa førte nøjagtig Bog derover (i Sagefaldsregistrene) og ved hver Post angav, hvorfor Bøden var erlagt¹). Oftest drejede det sig om Forseelser mod det sjette Bud, men ellers er det væsentlig Vold, der nævnes: »for han huggede Øret af NN« eller lignende. I Koldinghus Lr. 1610—11 optræder en ejendommelig Gruppe af Bøder i Sagefaldslisterne.

Brusk Herred: Af efterskrevne Mænd, for de har været overhørige at harve til Koldinghus (37 Mænd gav hver 1½ Mk.).

Efterskrevne har været overhørige at age Møg af Ladegaarden (13 Mænd gav hver 1 Mk.).

Efterskr. sad overhørige med at arbejde til Slottet (7 Mænd gav hver 1 Mk.).

Holmann's Herred: Efterskr. sad overhørige at høste til Ladegaarden 8. August 1610 (39 Mænd gav hver ½ Mk.).

Efterskr. sad overhørige at age Korn (8 Mænd gav hver 1 Mk.).

Efterskr. sad overhørige at hjælpe med at binde Korn (12 Mænd gav hver 1 Mk.).

Efterskr. sad overhørige at tage Korn sammen (15 Mænd gav hver ½ Mk.).

¹) Blev Forbrydere dømt til Døden, hjemfaldt deres Gods oftest til Kronen, og over saadant forbrudt Gods findes der ofte specificerede Fortegnelser, hvorpaa et Eksempel senere vil blive nævnt.

Efterskr. sad overhørigे at hugge Tømmer til Slottets Mølle liggende nedenfor Slottet (11 Mænd gav hver 1 Mk.).

Efterskr. sad overhørigे at »tjene Murmænd« (34 Mænd gav hver 2 Mk.).

Jerlev Herred: Efterskr. Mænd sad overhørigे at skibe Sten ved Koldingbro (9 Mænd gav hver 1 Mk.).

Andst Herred: Efterskr. Mænd sad overhørigे at age Dronningens Fadebur fra Kolding til Haderslev (21 Mænd gav hver 2 Mk.).

Efterskr. sad overhørigे at age Kongens Fadebur fra Kolding til Haderslev (21 Mænd gav hver 2 Mk.).

Elbo Herred: Efterskr. Mænd sad overhørigे at age Møg af Koldinghus Ladegaard (31 Mænd gav hver 1 Mk. dansk).

Noget tilsvarende har jeg ikke truffet i andre Lensregnskaber, og Forholdet synes nærmest at have været det, at Bønderne ved en samlet Optræden har forsøgt at tiltvinge sig Lempelser i deres Hoveri, hvorefter Lensmanden har sat haardt mod haardt og ved Massebøder hævdet Kronens og sin Ret¹⁾.

Hvad man vel mindst af alt skulde vente at finde i Regnskaberne, er Meddelelser om Kulturforhold, og dog vil man heller ikke i den Henseende lede forgæves. Hvor og hvorledes man skal finde dem, er det dog umuligt at sige; Kulturhistorie er noget saa alsidigt, at hver vil søge paa sin Maade og finde sit. Kun skal jeg nævne et Par Eksempler, der hver for sig er saa oplysende, at de forhaabentlig vil give dem, der trods alt det foregaaende, maaske endnu kan frygte Regnskabernes Tørhed, Mod til at give sig i Lag med dem. I Aalborghus Lr. 1606—07 findes under Rubriken »Rømnings Gods« følgende Post:

Annamit for en gamle Kramkurffue aff Halm, som en Løb Kremer drucknede fraa for Løgstør nu 3 Aar siden forleden, och fandes inthed ther udi udentagen 35 thom Kniffscheder, nogen Mallier, nogett Peber og lidett Ingeferr udi en liden Lerreds Pung, huilckedt altsammen vor aff Vondt forderffuett och forrodnett, och icke kunde gielde mere end Penge 2¹/₂ Mk.

Hvilket malende Kulturbillede giver ikke de faa Ord. Den fattige Løbekræmmer, der drukner (vel i Limfjorden), og hvis Legeme vel sagtens har fundet en ensom Grav paa Løgsted

¹⁾ Maaske vil næste Bind af Kancelliets Brevbøger, der bl. a. kommer til at omfatte Aar 1610, bringe yderligere Oplysninger om denne mærkelige Sag.

Kirkegaard, medens hans Kurv med dens brogede Indhold som herreløst Gods hjemfalder til Kronen. Det andet Eksempel er hentet fra Roskildegaaards Lr. 1556—57, hvor der under Rubriken »Pendinge, Korn, Kvæg og andet Boskab oppebaaret af forbrudt Gods og af Rømnings Gods i dette Aar« findes følgende Post:

Aff Kiisthine Torberns Goedts, som boede ij ett Gade Huss y Huolssøe och bleff brend for Trøldom.

En gamell sort Klede Kobe, bleff ved och sold for 6 Mark. Enn gammell rød och blaa Klede Kiortel, bleff ved och sold for 3 Mark. En liden Søloff Knap och 2 smaa halffue Knappe voge 1½ Quintin, sold for 9 β. ½ Td. Honig vog 11 Lispd. 2 Køør. 1 Øeg. 1 Føell. 1 liden Puedell. 1 Øxe. Noget af en barcket Hud. 1 Lee. 1 gammel liden Ørck. 1 Vogn gammel mz ingen Fielle. Noget lidett Hør och Garn. 1 graa Senge Dyne, gammell.

2 graa Hoffuet Dyne, gamell.

2 gule Hiunde.

1 Par groffue slidne Hørgars Lagen.

1 gamelt Blaagars Lagen.

1 rød Hue.

1 hengle Klede.

2 knyde Klæder.

2 Halssklæde.

2 leen Hatte.

3 Fods Klæde.

1 Hand Klæde.

3 Sereke.

} ij Fadeburet

} Dette bleff antuortet Oluff Schr[iver] Byfogden att gifffue fattige och husarme Folk i Guds Naffn.

Hvor meget kan Kulturhistorikeren ikke læse ud af dette ene Eksempel. For det første meddeler det om en hidtil ukendt Trøldomsproces kun 20 Aar efter Reformationen, tilmed ude paa Landet, men dernæst giver det os et Blik ind i en Gadehusmands Kones tarvelige Bolig. Hvad hendes Indtægtskilder (foruden Trølddommen) har været, viser de 11 Lispond Honning og de 2 Køer, men den gamle Vogn uden Fjæl tyder unægtelig paa Fattigdom. Hendes Klædedragt har aabenbart været hendes Stolthed, Kaabe, Kjortel, Hue, Linhatte, Særke, »Klæder« i Mængde tyder derpaa, selv om de maaske ligesom Sengeklæderne var gamle og slidte. Interessantest er det dog at se Indholdet af hendes Seng, her optræder ikke mindre end

3 Lagner, hvad der viser, at man allerede i Midten af det 16. Aarhundrede kendte og brugte dem hos Almuen paa Landet. Den almindelige Opfattelse er ellers, at denne Skik først langt senere trængte ind hos Bondestanden og endnu ved Aar 1600 kun var i Brug hos Adelen og andre fornemme Personer¹⁾.

Til Lensregnskaberne slutter sig de saakaldte *Skattemandtal* eller Registre over Indtægten af de ekstraordinære Skatter, der næsten aarligt paalagdes. I disse Mandtal finder vi By for By en Fortegnelse over de enkelte Bønder og andre paa Landet bosiddende skattepligtige Personer: Møllere, Haandværkere, Tjenestedrenge osv. De findes i næsten fuldstændige Rækker fra Tiden omkring 1610²⁾, men tillige findes en Del ældre fra Tiden baade før og efter Reformationen, af hvilke navnlig det fra Kronborg Len 1546 er værd at bemærke, da det giver yderst interessante Oplysninger om Selvejerbønderne i Nordsjælland. Ifølge dette fandtes der i Holbo Herred 64, i Try Herred 2 og paa Hveen 47 jordegne Bønder (af de sidste sad 14 paa hele og 33 paa halve Gaarde); da der et halvt Aarhundrede senere ikke fandtes en eneste, maa Kronen i Mellemtiden have tilkøbt sig Ejendomsretten til deres Gaarde.

Gennemgaaende er Materialet for det 16. Aarhundredes Vedkommende dog i høj Grad brudstykkeagtigt, for Tiden 1610—1650 er det derimod som ovenfor nævnt, næsten fuldstændigt bevaret og, engang udnyttet, vil det i høj Grad kunne udfylde vort Kendskab til Landboforholdene. I tabellarisk Form meddeles her Indholdet af et enkelt Mandtal, valgt i Flæng ud af de mange Hundrede, nemlig det fra Nyborg Len 1611.

Enhver af Rubrikerne i omstaaende Tabel giver Stof til historiske Betragtninger, af hvilke dog blot et Par enkelte skal fremføres her for at vise, hvor meget de tørre Tal kan lære os. Af jordegne Bønder findes der kun 28 paa Taasinge. Allerede i 1831 oplyste P. V. Jacobsen³⁾, at det var meget alminde-

¹⁾ Jfr. Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden, 2. Udg. S. 128.

²⁾ Jfr. Fridericia i Historisk Tidsskrift 6. R. II S. 533.

³⁾ Juridisk Tidsskrift XVIII, S. 226 ff.

	Vinding Herr.	Gudme Herr.	Sunds Herr.	Salling Herr.	Hindsholm	Taa- sing	Lyø	De a. Smia- øer	i alt
Jordegne Bønder	55	75 ^{1/2}	57 ^{1/2}	15	1	28	—	—	232
Fæstebønder	418	223 ^{1/2}	212	504	101 ^{1/2}	126 ^{1/2}	24	55	1664 ^{1/2}
Ugedagsm. til Nyborg .	20	—	—	—	—	—	—	—	20
Husmænd og Indester.	124	100	77	144	20	24	5	39	533
Møllere med Avl	5	2	3	4	—	—	—	—	14
— uden Avl	2	3	1	8	—	—	—	—	14
Embedsfolk ¹⁾ med Avl	—	—	—	—	1	—	—	—	1
— uden Avl	14	6	2	20	2	5	—	—	49
Tjenestedrenge paa fuld Løn	279	123	116	320	80	57	13	39	1027
— paa halv Løn	118	70	75	65	41	31	9	14	429
Teglbrændere	—	3	—	—	—	—	—	—	3
Pebersvende	—	—	—	1	1	—	—	—	2

ligt, at Kronen ved Mageskifte med en Adelsmand overdrog denne sin Rettighed i jordegent Bøndergods og samtidig gav ham Tilladelse til at tilkøbe sig Ejendomsretten, og han knyttede hertil den Bemærkning, at Følgen vistnok i Almindelighed blev den, at Adelsmanden afkøbte Bonden Gaarden og gjorde ham til sin Fæster. Herpaa har vi her et yderst oplysende Eksempel, idet Frederik II i 1573 overdrog Erik Rosenkrans sin og Kronens Rettighed i 198 jordegne Bøndergaarde med den ovennævnte Tilladelse²⁾; naar der nu, ikke 40 Aar senere, kun fandtes 28 Selvejere paa Øen, viser dette, i hvor høj Grad Tilladelsen er blevet benyttet. At det er gaaet bedre i andre Tilfælde, er næppe tænkeligt, men kun en Gennemgang af Skatte- mandtallene sammenholdt med Overdragelsesdokumenterne vilde kunne vise dette i Enkeltheder.

Interessant er det store Antal af Gadehusmænd og Indestmænd, der viser, hvorledes der ved Siden af og udenfor de egentlige Bønder har været et meget stort helt eller næsten

¹⁾ ∅: Haandværkere.

²⁾ Kronens Skøder I, S. 138.

jordløst Landproletariat, i Antal omkring en Fjerdedel af Jordbrugerne. Er Forholdet et lignende i det øvrige Danmark, vil det sige, at Husenes Antal har været omkring 20 000, som maaske har rummet en Befolkning af henved 100 000 Mennesker, hvortil endda maa lægges »Embedsfolk«, Pebersvende m. fl. og deres Familjer. Ogsaa Tjenestedrengenes Antal virker overraskende stort. Det synes at vise, at man næsten paa hver Gaard har holdt mandligt Tyende. Hvorledes dette Forhold har udviklet sig gennem Tiderne, var vel en Undersøgelse værd; ikke mindst vor Opfattelse af Hoveriet maa paavirkes af, om Bonden ved Hoveriarbejdet kunde sende sit Tyende og selv blive hjemme ved Bedriften¹⁾.

Vender vi os fra disse Bemærkninger over et enkelt Skatte-
mandtal til en Betragtning af dem i Almindelighed, kan der nævnes flere Spørgsmaal, der ved deres Hjælp kan klares. Om Studiet af Stednavne, gammel Navneskik, Personalhistorie og Selvejernes Antal er tidligere talt, og paa disse Omraader kan Mandtallene ofte støtte vore Undersøgelser; i enkelte andre Henseender giver de os bedre Oplysninger end Lensregnskaberne, hvad vi har set ved det ovennævnte Eksempel. Ogsaa Landhaandværket oplyses herigennem, idet »Embedsmanden« ofte kun kaldes ved sit Fornavn og karakteriseres ved et efterhængt Navn, der angiver hans Stilling (Jep Skræder, Peder Skomager)²⁾. Om Gaardenes Antal og Skatteevne og Antallet af de øde Gaarde bringer Mandtallene nye og interessante Oplysninger³⁾, men i Almindelighed frembyder de dog langtfra et saa afvekslende og rigt Stof som de egentlige Lensregnskaber.

Da Lenene ved Enevældens Indførelse afløstes af Amter, blev Lensregnskaberne erstattede af Amtsregnskaber af en noget lignende Karakter. Ogsaa disse er selvsagt en Førsterangs Kilde til vor indre Historie, men deres Værdi formindskes noget ved,

¹⁾ En Del af Tjenestedrengene kaldes »Præstesvende« og maa vel nærmest opfattes som Bestyrere af Præstegaardens Jordbrug.

²⁾ Man maa dog erindre, at et saadant Navn kan betegne en tidligere Stilling eller være et Slægtsnavn.

³⁾ Jfr. herom Fridericia i Historisk Tidsskrift 6. R. II.

at der fra deres Tid findes en Mængde andre ypperlige Kilder; man behøver blot at nævne Kirkebøger og Matrikler. Men for Tiden før 1660, til hvilken vort Kendskab ellers ofte er saa brudstykkeagtigt, frembyder Lenenes Jordebøger, Regnskaber og Skatteemandtal et saa rigt Stof, at man maa haabe, vore Lokalhistorikere i langt højere Grad end hidtil vil inddrage dem i Undersøgelserne.

OM AMTSREGNSKABERNE SOM HISTORISK KILDE.

Ved Arkivsekretær Carl Christiansen.

Den historiske Forskning har hidtil ikke været tilstrækkelig klar over, hvilken udmærket Kilde til paalidelige Oplysninger de forskellige Slags Regnskaber ofte er, eller den har i hvert Tilfælde ikke benyttet dem tilstrækkeligt, hvilket vel sagtens skyldes deres tilsyneladende Tørhed og den Taalmodighed og Tid, som en grundig Undersøgelse af dem udfordrer. Og dog kan man gennem et Regnskab og dets Bilag faa Oplysning om næsten alt, hvad der er sket inden for det Omraade, det omfatter. Forskeren maa endelig ikke overse Bilagene. Selve Regnskabet spiller ofte kun Rolle som en Art Register eller Indholdsfortegnelse til den brogede Billedbog, som Bilagene er for den, der har Øjet aabent for deres Hemmeligheder. Det kan derfor være en stor Fejl, naar Arkivmyndighederne, som det ofte er sket, har bevaret Regnskaberne, men kasseret Bilagene, fordi disse tog for megen Plads op.

Indtil Enevældens Indførelse 1660 havde de adelige Lensmænd hævet og aflagt Regnskab for Statens Indtægter af Krongodset, og om Benyttelsen af disse Regnskaber, de saakaldte Lensregnskaber, som historisk Kilde, er der tidligere skrevet i nærværende Tidsskrift I, 141 ff. af Thomas Bang, hvortil henvises.

Den nye Styrelse indførte efterhaanden en stor Forandring i Lenene og deres Administration, idet allerede i 1661 Halvdelen af de daværende c. 50 Len blev frataget deres Indhavere og enten udlagt til Kronens Fordringshavere eller paa anden Maade omordnet. Bestyrelsen af de Højhedsrettigheder (Skatter, Vrag etc.), som Kongen altid forbeholdt sig ved Afhændelsen af Krongods,

overlodes som Regel ikke til de daværende Indhavere af Lenene, men til nye Mænd, som gerne forenede flere af de gamle Lensdistrikters Bestyrelse under sig. Samtidig indtraadte de Forandringer i Lønninger og Vilkaar, som betegner Forskellen mellem Adelstidens Lensmand og den enevældige Konges Amtmand, og d. 19. Februar 1662 udgik en Befaling til Skatkammeret, hvorved Benævnelsen Amt indførtes i Stedet for Len, og Lensmanden kaldtes Befalingsmand, hvilket Navn siden efterhaanden afløstes af Amtmand. Imidlertid fortsattes Forandringen med Amterne, efterhaanden som Krongodset afhændedes, og Amtmændenes Antal blev langt mindre, end Lensmændenes havde været, idet flere af de gamle Len eller Amter, som de nu kaldtes, forenedes til større Amtskredse, saa at disse forholdsvis tidligt kom til at svare omtrent til de nuværende Amter.

Samtidig med denne Forandring af Administrationskredsene skete der en Forandring i selve Administrationen. Medens Lensmanden havde besørget Oppebørselen af de kongelige Indtægter ved sine egne private Tjenere, blev der nu ansat kongelige Amtsskrivere eller Amtsforvaltere, som de siden kaldtes, der administrerede Amterne, men under Amtmandens Tilsyn. Amtsskriveren hævdede de kongelige Indtægter i Amtet og aflagde Regnskab for dem, det saakaldte Amtsregnskab, paa Rentekammeret under eget Ansvar, skønt det fra først af hed sig, at Amtmanden aflagde det. Til Hjælp for Amtsskriveren var der paa de større Amter en Ridefoged, som undertiden indtog en mere selvstændig Stilling, f. Eks. opkrævede de uvisse Indtægter og aflagde Regnskab for dem. Paa disse Amter, der som Regel faldt sammen med de Amter, som vi kan kalde Hofholdningsamterne, fordi de tjente til Hoffets Forsyning med Naturalier, var tillige ansat Slotsfogder, som forestod de der liggende Slotsbygningers indre Administration og førte Inventarieregnskaberne. Saadanne Amter var Københavns og de øvrige nordsjællandske Amter samt Nykøbing Amt paa Falster, saa længe det var Livgedings Amt.

Paa samme Tid som Forandringen af Administrationen foregik der ogsaa en Forandring med selve Regnskaberne. Ved Bortsalget af Krongodset kom Staten til at mangle faste Indtægter,

navnlig til Underholdning af Hær og Flaade. Man saa sig derfor nødsaget til at paalægge en fast aarlig tilbagevendende Skat, den saakaldte Matrikelskat eller Hartkornsskat, senere ogsaa kaldet Maanedsskat, fordi den en Tid lang blev opkrævet maanedlig, da dens Beløb blev betydelig forhøjet. Ved Siden af disse Navne brugtes særlig om denne Skat og de øvrige Hartkornsskatter, som siden paabødes, den latinske eller franske Benævnelse »Contribution« (Bidrag), og der tales herefter om Kontributionsregnskabet i Mod-sætning til Jordebogsregnskabet, som særlig svarede til det gamle Lensregnskab. Benævnelsen Amtsregnskab eller Amtsstueregn-skab, som det maaske var nok saa praktisk at benytte, da Regn-skabet omfatter de Afgifter og Skatter, som betaltes paa Amts-stuernerne, var Fællesnavnet for Jordebogs- og Kontributionsregn-skaberne samt for Regnskaberne for Konsumtions-, Familie- og Folkeskatten og de overordentlige Skatter, som opkrævedes paa Landet. Senere indgik ogsaa nogle af de indirekte Afgifter i Amts-stuekassen, uagtet de ikke erlagdes direkte til Amtsskriveren, der ligeledes modtog samme Slags Afgifter og Ekstraskatter fra Køb-stæderne gennem disses Øvrigheder. Amtsregnskabet var altsaa ikke blot et Grundregnskab, men ogsaa et Opsamler- eller Hoved-regnskab for Distriktets Statsindtægter. Ved Benævnelsen »Amts-regnskab« kan maaske ogsaa forstaas Jordebogsregnskabet alene, som Skikken var i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, hvor dette Regnskab specielt kaldtes »Amtsrechnung«.

For Kongeriget Danmarks Vedkommende fortjente Kontri-butionsregnskabet særlig at kaldes »Amtsregnskab«, da det efter-haanden bliver Hovedregnskabet blandt en Amtsstues aarlige Regnskaber.

Den ny Skat eller Kontribution blev første Gang udskreven den 4. Juli 1662 med 4 Slettemark eller $\frac{2}{3}$ Rdl. aarlig af hver Td. Htk., der ydedes kvartalsvis halvt i Penge og halvt i Varer efter en fastsat Takst. Den udrededes af Hovedgaardene efter deres Hovedgaardstakst, sat ved Arv, Køb eller Pantsættelse, og af Bøn-dernes Landgilde, ansat i Hartkorn, saaledes som det beregnedes ved Arv, Køb og Salg, undtagen Gadehuse og Gæsteri, som ikke blev anslaaet ved Køb og Salg. Gadehusene gik dog ikke derfor

fri for Skat, da det blev paalagt dem, som boede i den Slags Huse, at hjælpe til ved Skattens Betaling. Senere fik de ligefrem en Tilægsskat, den saakaldte Husmandsskat eller Husmandspenge, som første Gang blev udskreven i Henhold til kgl. Resolution af 2. Novbr. 1681. For Skovenes Vedkommende, der fra gammel Tid af vurderedes efter Svins Olden, skulde 48 Svins Olden regnes for en Td. Htk. og af Pengelandsgilde 6 Rigsort til en Td. Htk. Af Mølleskyld skulde skattes 2 Slettemk. af Td. og af Konge- og Kirketiende 1 Mk. Amtmanden skulde paase, at Krongodset udredede Skatten, og enhver Jorddrot skulde sørge for Betalingen af denne for sit Gods, hvad enten han ejede det eller havde det som Pant eller i Benaadning. Der betaltes uden Afgang for øde og forarmet Jordegods. Skatteligningen besørgedes paa Krongodset af Amtmanden efter Regelen, at den ene hjælper den anden, og paa Proprietærgodset af Jorddrotten, der havde Lov til at forlange Hjælp til Skatteydelsen af samtlige Beboere paa Godset. Til Gengæld skulde al Indkvartering, Konsumtion, Accise og Græspenge paa Landet ophøre.

Af denne første Skatteforordning kan maa faa et Indtryk af, hvad Kontributionsregnskabet kan yde en Forsker, for ikke at tale om, hvad der maatte være gaaet forud for Skattens Udskrivning. Grundlaget for dens Optrækning maatte være en Matrikel, indrettet efter Landgildeydelse, og en saadan var virkelig ogsaa bleven optaget Aaret i Forvejen, men den er desværre kun delvis bevaret. Da denne Matrikel viste sig ufyldstgørende, blev der i 1664 optaget en ny Landgildematrikel, som opbevares i Matrikulsarkivet. Disse Matrikler og Forarbejderne til dem er ved Siden af Christian V.s Matrikel de ypperste Kilder til vort Kendskab til Land og Folk i det syttende Aarhundredes sidste Halvdel. Selve Kontributionsregnskabet med dets Bilag yder Forskeren et Supplement til de Oplysninger, han henter gennem de omtalte Matrikler, idet det afspejler de vekslende Forandringer gennem Aarene. Amtsskriverens Berigtigelser af Matriklen og Meddelelser om aarlige Forandringer og andet vedrørende de skatteydendes Forhold, hvormed Regnskabet indledes, giver en Fylde af Oplysninger af forskellig Art for den, som forstaar at benytte dem.

Adskillige af Bevislighederne for Opgivelserne i Regnskabet angaaende Beregningen af dettes Indtægt er af stor Interesse for Forskeren. Saaledes findes der ved nogle Kontributionsregnskabs Bilag Mandtal af forskellig Art, som er af Interesse for Personalhistorikeren. For dem, der søger Oplysning om Jordegodsbesidderne og deres Skatteevne i Slutningen af det 17. Aarhundrede, vil jeg gøre opmærksom paa de Regnskabsjournaler, som i Aarene 1693—98 og undertiden for flere Aar (1689—1703, 1714) er indsendte med Regnskaberne i Henhold til Forordningen om Kontributionernes Oppebørsel af 11. Decbr. 1688 Artikel 7. De er af ret forskellig Værdi efter den Maade, hvorpaa de er førte. For Aarene 1693—95 synes de at være ret summariske, idet Hovedgaardjord, Bøndergods, Skovskyld, Mølleskyld og Tiender opføres i samlede Summer hver for sig, men siden synes hver Hovedgaard og Jordejendomsbesidder at have sin Folio, saa at man kan se, hvad hver ejede, og hvorvidt han var i Stand til at betale. Angaaende Bøndernes Tilstand paa Krongodset — ikke paa de private Godser, da hver Jorddrot skulde svare til sine Bønders Skatter — faar vi Oplysning gennem Restancelister, Restance-regnskaber, Besigtigelser, Regnskaber for øde Gaarde o. l., som ledsager Kontributionsregnskaberne som Bilag; thi efterhaanden maatte man opgive den Tanke, at Kontributionerne skulde indkomme uden Restance, idet den rige betalte for den fattige. Følgen heraf var bleven for Krongodsets Vedkommende, at Bønderne kun udredede meget lidt af deres Jordebogsafgifter, saa at hvad Staten vandt paa den ene Konto, tabte den paa den anden. Som Bilag til Kontributionsregnskabet, der betragtedes som Hovedregnskabet, kan undertiden ligge andre Regnskaber, ikke blot for de Oppebørseler, som foruden den almindelige Pengekontribution plejede at henregnes til Kontributionerne, men ogsaa for Jordebogsafgifter, uvisse Indtægter, Konsumtions-, Familie- og Folkeskat og for ekstraordinære Skatter. Benytteren af Amtsregnskaberne maa derfor passe paa ikke at være for hurtig til at slutte, at et Regnskab ikke findes, naar det ikke forekommer under den Gruppe, hvori det plejer at være. Saaledes aflægges der ikke sjældent Regnskab for et Amts Jordebogsafgifter og uvisse Indtægter

paa Kontributionsregnskabet, naar Amtet kun har lidt Krongods tilbage.

Foruden den egentlige Matrikelskat omfattede Kontributionsregnskabet Okse- og Flæskeskatten og Rytterholdspengeskatten. Okse- og Flæskeskatten begyndte, som Navnet viser, som en Naturalieskat, — dog kunde Flæsket erstattes med Penge — men endte siden som en Pengeskat, der fra Forordningen om Skatternes Paabud i Danmark af 5. Januar 1692 erlagdes med samme aarlige Beløb pr. Td. Htk. Den blev første Gang udskreven 10. Februar 1666, men var fra Begyndelsen en direkte Efterfølger af Fortidens Madskatter, hvilket Navn endnu en sjælden Gang brugtes om den. Rytterholdspengeskatten var opstaaet ved Forordningen af 15. Decbr. 1684, da det blev tilladt Proprietærerne i Stedet for at yde Underholdning og Mundering til de i 1670 ved Reskriptet af 23. Juli og Forordning af 30. Septbr. indførte Sognerytterne at betale et vist Beløb maanedlig pr. Td. Htk. Dette Beløb steg senere, men var fra 5. Januar 1692 uforandret. Disse 3 Skatter, Matrikelskatten, Okse- og Flæskeskatten og Rytterholdspengeskatten blev aarlig udskrevne ved een Forordning, indtil de ved Forordningen af 29. Novbr. 1746 paabødes for Eftertiden; saaledes som de er bleven opkrævede fra 1692 indtil 1813.

Til Kontributionsregnskaberne hører ogsaa Regnskaberne over Kornskat og Kornskatspenge. Denne Skat blev første Gang udskreven den 21. Oktbr. 1662 og svaredes dels i Korn, dels i Penge. Den blev atter udskreven i de følgende Aar, 1665 som en Rugskat og 1666 som en Kornskat sammen med Okse- og Flæskeskatten, der med et Fællesnavn kaldtes Proviantskatten. Denne sidste Skat var bestemt til Søtaten, hvorfor der siden, f. Eks. 1672 og følgende Aar, blev paabudt en særlig Kornskat til Landstatens Magasiner. Denne Magasinkornskat var siden 1682 en aarlig tilbagevendende Skat, der for det meste ydedes in natura. Den blev udskreven forskellig; men maatte ikke overskride en vis Pengeværdi pr. Td. Htk. En Del af Skatten svaredes som Regel i Penge, undertiden det hele. Fra 1726 til 1791 blev den enten helt eller dog for det meste udskreven i Kornvarer; dog kunde den efter nogle af Forordningerne betales med Penge

til de i disse fastsatte Priser. Paa Grund af de mange Ulemper ved Naturalpræstationer (Kørsel, Svind etc.) blev Kornskatten ved Forordningen af 24. Aug. 1791 forandret til en bestemt aarlig Pengeydelse af Hartkornet. Da Kornpriserne imidlertid stadig steg, var Staten ikke tjent med denne Ordning, og ved Forordningen af 23. Septbr. 1803 bestemtes saa, at de til Statens Fornødenhed nødvendige Kornvarer skulde indkøbes, og Omkostningerne aarlig lignes paa Hartkornet. Ved Forordningen af 6. Juni 1811 blev Kornskatten atter til en fast aarlig Skat, men blev kort efter ophævet ved Forordningen af 9. Juli 1813 og indgik sammen med de øvrige nævnte Hartkornsskatter under een med Navnet »gamle Hartkornsskatter« betegnet Afgift i Korn, der betaltes med Penge. Disse saakaldte gamle Hartkornsskatter blev atter ved Forordningen af 15. April 1818 forandrede til en i Penge paabudt Landskat.

Sammen med de ordinære Kornskatter er der som Regel aflagt Regnskab for de ekstraordinære Korn- og Fourageskatter, som i Krigstider, og naar Krig ventedes, blev udskrevne af Hartkornet. Saadanne Skatter af Havre, Hø og Halm (samt Hakkelse) blev udskrevne under den skaanske Krig (1676—79) og den store nordiske Krig (1710, 1713—14, 1716—18), men behøvedes ellers ikke, saa længe man havde Ryttergodset; men efter dettes Afhændelse begynder med Forordningen af 8. Aug. 1769 aarlig tilbagevendende Fouragepaabud. Udskrivningen af Fourage ramte Behoerne af de Amter, som grænsede op til Købstæder, hvori der var indkvarteret Rytteri. Uagtet de fik Vederlag derfor, blev Byrden dog for stor, da Priserne stadig steg, og man gik derfor over til at fordele Byrden — ikke Udskrivningen — paa alt kontribuerende Hartkorn, saa at de, hos hvem Udskrivningen fandt Sted, fik virkelig Erstatning for deres Varer. Fra 1801—13 fandt betydeligere Udskrivninger Sted, men efter Freden traadte den gamle Ordning atter i Kraft (Frdn. 28. Juli 1784 og Rentekammerplakat 27. Oktbr. 1814). Foruden den omtalte Fourage blev fra 12. Novbr. 1784 paabudt Oplagsfourage, som aarlig ombyttedes, saa at der altid kunde være et Forraad af Havre, Hø og Halm til Rytteriets Heste. Ved Forordning af 5. Decbr. 1792 blev dette

til et staaende aarligt Paalæg for de Amter, hvorfra den ordinære Fourage leveredes. Betalingen derfor og Omkostningerne derved lignedes paa samme Maade som ovenfor omtalt.

Af Regnskaberne for alle disse Paabud af Proviant, Korn, Hø og Halm faar man ved Siden af Regnskaberne for Jordebogsafgifterne, hvad enten de leveredes in natura, eller der ydedes Vederlag derfor i Penge, et stærkt Indtryk af, hvad Befolkningen kunde præstere og hvad Priser, der ydedes for Varerne. Thi man udskrev som Regel i hver Egn, hvad der var naturligt for den, og var Høsten slaaet fejl for en eller anden Kornsorts Vedkommende, udskrev man eller modtog af en anden Kornsort i Stedet for. Naar der ydedes Vederlag i Penge, skete det enten til en fast Pris, som allerede berørt, eller ogsaa til vekslende Priser efter Aarets Køb eller efter Kapitelstaksten, som jo netop blev sat efter de gængse Priser. Desuden havde man en fast saakaldet Renteritakst, hvori der var fastsat Priser paa alle Naturalydelser. Denne, der kom 10. Februar 1661, benyttedes især ved Beregningen af Jordebogsafgifternes Værdi. Disses Ydelse in natura bliver efterhaanden sjældnere og sjældnere, da hverken Befolkningen eller Staten var tjent med denne Ydelsesmaade. Svindet blev alt for stort, og der gik alt for meget til Spilde.

I Tidens Løb kom der endnu flere Skatter paa Hartkornet. Den 14. Maj 1768 blev paabudt til Statens Gælds Afbetaling den saakaldte $\frac{1}{4}$ pro Cent Skat af det kontribuerende Hartkorns Værdi. Til Gengæld maatte Hartkornsejerne, hvis de var noget skyldige paa deres Jordegods efter Panteforskrivning, afkorte deres Kreditorer samme $\frac{1}{4}$ pCt. af det, de skyldte bort, i de aarlige Renter; dog var Betingelsen herfor, at de ejede over 20 Td. Htk. Desuden var der andre Lettelser. Denne Skat blev ophævet ved Forordningen af 30. Novbr. 1770, men atter indført ved Forordningen af 17. Juni 1773.

Da $\frac{1}{4}$ pCt. Skatten af udlaante Kapitaler, der samtidig var udskreven, blev ophævet ved Forordningen af 4. Septbr. 1809, ophørte naturligvis Tilladelsen til Afkortning. $\frac{1}{4}$ pCt. Skatten af Hartkornet indgik ved Forordningen af 9. Juli 1813 under den omtalte Skat i Korn og derfra ved Forordningen af 15. April 1818

under Landskatten. Regnskabet for denne Skat er undertiden ved Arkivets Ordning henlagt i Gruppen Ekstraskatter.

Desuden svaredes af Hartkornet Lægdspenge (Munderingskammerleje) efter Plakat af 13. Maj 1785 og Rentekammercirkulære 10. Juli 1792, som i Begyndelsen blev indbetalt til Regimenterne, Soldaterpenge (Soldaterducørskat), paalagt til Landsoldaternes Lønning ved Plakat af 9. Juli 1790 og Forordning 3. Aug. 1791, og Indkvarteringsskat, udskreven ved Forordning 8. April 1808. Ogsaa disse Afgifter indgik i den staaende aarlige Skat 1813.

I Begyndelsen af det 19. Aarhundrede skete der en Skatte-regulering ved nedsatte Kommissioner, hvis efterladte Protokoller med Bilage og Korrespondance samt udarbejdede Oppebørselsregistre er en enestaaende, men kun lidet benyttet Kilde til Oplysning om Ejendomsforhold og Ejendomsbesiddere i alle Landets Egne (jfr. Vejledende Arkivregistratur II, 81 f.). Resultatet af disse Kommissioners Virksomhed blev en Jord-, Tiende- og Bygningsafgift eller Skatten paa Besiddelse, Nytte og Brug af 1. Oktbr. 1802. Den var forskellig for Hovedgaardsjorder, Bondejorder og Præstegaardes og Degneboligers Jorder samt andre privilegerede og beneficerede Jorder paa Landet. Afgiften paa Jorder og Tien-der blev allerede forhøjet med $\frac{1}{4}$ ved Forordningen af 21. Oktbr. 1803, men til Gengæld blev den ved den ovenfor omtalte Forordning af 3. Aug. 1791 som Bidrag til Landsoldaternes Lønning Tjenestekarle, Husmænd og Inderster paalagte personlige Skat ophævet. Den ligeledes omtalte Forordning af 4. Septbr. 1809 forhøjede atter Jord- og Tiendeafgiften, hvorimod den ved Forordningerne af 14. Maj 1768 og 17. Juni 1773 paalagte $\frac{1}{4}$ pCt. Skat af Kapitaler blev ophævet imod en Afgift af 2 pCt. een Gang for alle. Efter adskillige yderligere Forhøjelser indgik Jord- og Tiendeafgiften i den omtalte Landskat af 15. April 1818. Foruden Jord- og Tiendeafgiften var ved Forordningen af 1. Oktbr. 1802 indført en Bygningsafgift, der paa Landet svaredes af Bygninger, indrettede til Lyststeder, eller for Fabrikker, Krohold, Møllebrug og anden fra Jordebrug, Fiskeri og de paa Landet tilladte Haandværk forskellig Næring; Skolebygninger var fritagne for denne Afgift.

Landskatten af 1818, der traadte i Stedet for alle de nævnte Skatter undtagen Bygningsafgiften, udrededes med visse Beløb i Penge af hver Td. Htk. af Jorder og Tiender. Ved Forordningen om denne fritoges tillige de, som efter Forordningen af 12. Juni 1770 var pligtige til at betale Embedsskat, fra samme, for saa vidt den ikke udgjorde mere end den af dem betalte Landskat. Embedsskatten er af Rigsarkivet ved Ordningen af Amtsregnskaberne snart bleven betragtet som en ordinær Skat, snart som en Ekstraskat; her vil den blive behandlet under Ekstraskatteregnskaberne. Foruden den omtalte Fritagelse for Embedsskatten var det efter Forordningen om Landskatten fastsat, at $\frac{5}{6}$ af Renterne af Bankhæftelsen skulde godtgøres Jord- og Tiendeejerne i denne Skat. Bankhæftelsen var indført ved Forordningen af 5. Januar 1813 om Oprettelsen af en Rigsbank, og den var fastsat til 6 pCt. i rede Sølv af hver Ejendoms Værdi. Denne Fordring var fra Bankens Side uopsigelig, men skulde forrentes med $6\frac{1}{2}$ pCt., saa længe den ikke indbetaltes. Efter Landskattens Indførelse kom altsaa kun $\frac{1}{6}$ af Renten Jord- og Tiendeejerne til Byrde, og for denne Sjettedel var de Aktionærer i den samtidig oprettede Nationalbank, der afløste Rigsbanken (jfr. Oktroi for Nationalbanken 4. Juli 1818 § 6). Med Betalingen af de øvrige $\frac{5}{6}$ til Banken og sammes Godtgørelse til Vedkommende af Landskatten skulde efter Oktroien ophøres, naar alle kasserede Rigsbanksedler var inddragne (jfr. kgl. aabent Brev 4. Febr. 1820). De omtalte Bygninger paa Landet, der svarede Bygningsafgift, var ligesom Købstadbygninger ansatte til 6 pCt. rede Sølv af deres Værdi, hvoraf der betaltes $6\frac{1}{2}$ pCt. aarlig Rente, hvorimod de renteydende efter Hæftelsens Beløb ansaas for Aktionærer i Banken.

Landskatten af 1818 var en meget høj Skat, og da Tiderne netop paa det Tidspunkt begyndte at blive daarlige, kunde Ejendomsbesidderne ikke betale deres Skatter, hvorfor Restancer og derpaa følgende Tvangsauktioner hørte til Dagens Orden. Regeringen søgte derfor først at lette Skattebyrden ved at tage Korn i Stedet for Penge og tage det til en højere Pris end den gangbare; men da heller ikke dette hjalp, skred man ved Forordningen af 10. Januar 1823 til en betydelig Nedsættelse paa alle Slags Hart-

korn. Den skulde kun være foreløbig, men blev stadig fornyet, indtil den blev endelig ved Lov af 20. Juni 1850. I Forvejen var der ved Forordningen af 11. Septbr. 1822 givet Gejstligheden Lettelse i Landskatten af deres Embedsjorder og Tiender. Vanskeligheden ved at betale Skatten og de deraf følgende Nedsættelser m. m. gør Kontributionsregnskaberne for disse Aaringer særlig interessante, da det giver Anledning til talrige Oplysninger om Personer og Ejendomsforhold, som ikke vilde være forekomne, naar alt var gaaet glat. De trange Tider førte til, at Staten delvis maatte overtage en hel Række Godser og administrere dem for at faa noget ud af dem, og herved er opstaaet Arkiver, som er af stor Interesse for Lokalforskningen og for Studiet af Landboforhold (jfr. Vejledende Arkivregistratur III, 168 ff.).

Fra Aarhundredets Begyndelse havde man som bekendt arbejdet paa en ny Matrikel til Afløsning af Christian V.s forældede som Ligningsgrundlag for alle fremtidige Skatter, deriblandt ogsaa for Jord- og Tiendeafgiften af 1802; derimod skulde de tidligere bestaaende Skatter forblive liggende paa Hartkornet efter Christian V.s Matrikel. Den ny Matrikel omfattede kun Ager- og Engshartkorn, ikke Tiender eller Skov- og Mølleskyld m. m. Da den nærmede sig sin Fuldendelse, opstod der en Debat om, hvor stor en Del af Landskatten, der skulde lægges over paa den, og hvilken Del der skulde forblive paa den gamle Matrikel. Dette blev bestemt ved Forordningen af 24. Juni 1840, og den Del af Landskatten, som fremdeles kom til at hvile paa Hartkornet efter Christian V.s Matrikel skulde for Fremtiden hvile paa Ejendommene som en fast aarlig Afgift under Navn af Gammelskat. Denne Ordning traadte i Kraft fra 1. Januar 1844.

Desuden omfatter Kontributionsregnskaberne adskillige andre Afgifter, udskrevne til forskellig Tid i forskellige Øjemed, som næsten alle giver Anledning til værdifulde Oplysninger for Forskeren. Som Godtgørelse for den Tid, Landsoldaterne var under Vejs til og fra de aarlige Øvelser, var der ved Plakat af 13. Maj 1785 og Forordning af 20. Juni 1788 tilstaaet dem Marchpenge, der udbetaltes fra Amtsstuerne og lignedes ved Rentekammerplakater paa det uprivilegerede Hartkorn for eet eller flere

Aar. Efter Forordning af 13. Decbr. 1793 svaredes Vejskat, efter Plakat 20. Juli 1816 Afgift til Opretholdelse af Døvstummeinstituttet i København, efter Forordning 20. Septbr. 1780 Kvægsygeskat, naar Kvægsyge indtraf, efter Reskript 10. Marts 1812 og Rentekammercirkulære 18. Septbr. 1813 og 10. Decbr. 1814 Afgift til Veterinærskolen i København, som tillige var en personlig Skat paa Hovedgaardsejere, Præster, Degne og Forpagtere. Paa samme Maade var Afgiften til Distriktslæger, som udrededes af Købstæderne, Hovedgaardene og Embedsmændene samt det upriviligerede Hartkorn, dels en personlig, dels en Hartkornsskat. Denne Afgift var oprindelig delvis opkrævet af vedkommende Læger selv, men fra 1793 (Kancellicirkulære 3. Aug. 1793 og Rentekammercirkulære 31. Maj 1794) indbetaltes den paa Landet i Amtsstuerne, hvorfra Lægerne modtog deres Løn. Endelig var der Tugthusskat (Reskr. 7. Februar 1766 og senere) og Afgift til Dæmpning af Sandflugt i de Amter, hvor saadan fandt Sted. Denne sidste Afgift lignedes paa alt Hartkorn (Kgl. Resolution 28. Novbr. 1806, meddelt i Rentekammerskr. 6. Decbr. næstefter).

Foruden nævnte Paabud var der visse, som udstedtes i Anledning af Forhold, som kunde kræve Udgift eller Forskud af Statskassen. Ogsaa om disse handler Kontributionsregnskaberne.

Hertil hørte Delinkventpenge til Afholdelse af Udgifter ved visse farlige Forbryderes Paagribelse etc. Naar Forbrydelsen var begaaet paa Landet, lignedes Afgiften paa Hartkornet, i Købstaden paa Indbyggerne efter Formue og Næring. Herom er der siden 1734 udstedt en Række Reskripter og Forordninger, men Forholdet blev endelig ordnet ved Plakat af 31. Decbr. 1819, hvorved ogsaa alle andre af Staten opkrævede Kommunalafgifter bragtes i Orden. I Henhold til denne blev der til saadanne Formaal aarlig udskrevet et fast Beløb, men kunde desuden udskrives Ekstrabeløb, naar det behøvedes. Det indkomne blev under Navn af Amtsrepartitionsfonden staaende i Amtsstuekassen. Bropenge til Afholdelse af Omkostningerne ved Vedligeholdelse og Anlæg af Broer paa Amtslandeveje (Nyanlæg af Broer paa de ny Hovedlandeveje afholdtes af Vejskatten: jfr. Forordn. 5. April 1793, 13. Decbr. s. A. og 14. Juli 1819). Fra gammel Tid af var

meddelt Bevillinger paa Brokorns Hævelse af Omegnens Jorddrotter til Vedligeholdelse af Broer. Omtrent paa samme Maade som Delinkvent- og Bropenge paalignedes Hartkornet Penge til Prokuratorers Udgifters Bestridelse i befalede Sager (Forordn. 24. Juli 1789 og 24. Oktbr. 1806), til Omkostninger ved Betleres og Omløberes Paagribelse (Forordn. 18. Marts 1778), til Fængslers Istandsættelse og Vedligeholdelse (Forordn. 5. April 1793), til Bekæmpelse af smitsomme Sygdomme, til Vaccination og til Underholdning og Uddannelse af Jordemødre. Ved Forordningen af 15. September 1832 bortfaldt den særlige Opkrævning af Afgifter til Døvstummeinstituttet, til Embedslægers Lønninger, til Veterinærskolen, Delinkventpenge og Tugthusskat, og det hele fordeltes paa Amtsrepartitionsfonden, hvortil der altsaa maatte opkræves større Beløb end hidtil.

Om de Byrder, som medførte personligt Arbejde og Besvær, giver Kontributionsregnskaberne ingen Oplysning; derimod findes i dem Opgørelse af Vederlag for saadanne Byrder. Hertil hørte det saakaldte Rostjenestehold. Dette stammede fra den gamle Rostjeneste, som ydedes af Adelen. Rostjenesten blev ved Adelen Privilegier af 24. Juni 1661 eftergivet for 10 Aar, men allerede paabudt igen ved Forordningen 9. Juni 1666. Den blev atter udskreven flere Gange under den skaanske Krig, men erstattedes derefter af Rostjenestehold, efter Forordning af 11. Decbr. 1679 1 Sk. af hver Td. Htk. af dem, som var pligtige til at holde Rostjeneste. I Sammenhæng hermed kan omtales Udskrivning af Heste og Kuske, som fandt Sted i Krigstid, og naar Krig truede. Under den skaanske Krig var der flere saadanne Udskrivninger, ligeledes 5. Maj 1683 og 28. Novbr. 1688, da man ventede Krig med Sverige. Den sidste Udskrivning ramte Hovedgaarde, Præstegaarde og Degneboliger. Efter Forordningen 7. Juli 1741 skulde Hovedgaardsejere, Præster, Møllere og Selvejere holde Heste i Beredskab til kgl. Tjeneste. Denne Forpligtelse blev atter ophævet 27. Januar 1744, men ved Forordningen af 14. Septbr. 1774 blev Anskaffelsen af Heste til Landryttere paalagt Hovedgaardsejere og Præster. Denne Hestelevering berører kun Regnskaberne, naar der ydedes Penge i Stedet for.

Endnu staar tilbage at omtale enkelte personlige Paalæg og forskellige andre Indtægter, som findes i Kontributionsregnskaberne. Til disse hørte Afkortning i Lønninger for Stempelpapirs Brug til Kvitteringer, indført ved Forordning af 31. Januar 1691; der kortedes 1. pCt. af Gagen. Afgiften til Anatomitheatret, der svarede af Chirurger, Barberer og Barbersvende. Den indførtes ved Anordning 30. April 1736, udvidet ved Reskript 3. Maj 1743, forandret ved Reskr. 3. Juli 1744 og kgl. Resol. 26. Novbr. 1768 i Rtk. Skr. 22. April 1769. Den bestod dels i en aarlig Afgift, dels i Indtrædelsepenge, Eksamenspenge og Penge ved Drenges Indskrivelse. En anden Statsindtægt, hvorfor der gøres Regnskab, var Indtægten af Renter og Afdrag af de Penge, som Staten havde staaende i bortsolgt Jordegods, navnlig de halve Købesummer, som ved Ryttergodsets Bort salg i Slutningen af Frederik V.s og Begyndelsen af Christian VII.s Regeringstid blev staaende i det. Endvidere Justitskasseindtægter (Forordn. 23. Decbr. 1735 og Sportelreglement 22. Marts 1814 samt Forordn. 11. August 1819), Penge til Justitsfondet (Forordn. 25. Januar 1805 og omtalte Sportelreglement), Pro mille Gebyrer af Retssager (nævnte Sportelreglement), Indtægter af Sigt og Sagefald σ : Bøder for Forseelser, hvoriblandt for Lejermaal, $\frac{1}{3}$ pCt. Afgift af Døds- og Fallitboer til Revisionskontorerne (Forordn. 13. Januar 1792), 4 pCt. Afgift af Arv i Sidelinien efter Forordn. 12. Septbr. 1792, $\frac{1}{2}$ pCt. Afgift af Arv, af faste Ejendomme ved Overdragelse til ny Ejer og af Bøndergaard og Huslodder ved Livs- eller Arvefæste (Forordn. 8. Febr. 1810), Sjette- og Tiendepenge af Arv eller Formue, som udføres af Riget, en i sin Oprindelse ældgammel Afgift, Førlovspenge, ligeledes gammel, betaltes, naar Arv førtes uden Bys eller Husbonds Grund, Arveløse Kapitaler, som tilfaldt Kongen, naar ingen retmæssige Arvinger fandtes, og Arvinger udeblev, Jagtforpagtnings Afgift, Indtægt af Fiskerier (Østersfiskeriet og Fiskeriet i Limfjorden (Afgift af Bundgarns- og Rusestader); herunder omfattes selvfølgelig ikke Indtægter af Fiskedamme paa Domænerne, der hører under Jordebogsregnskabet), Indtægt af Danefæ, under eller over Jorden skjulte Ting, som ingen kan bevise sig at være Ejer af, Indtægt af Vrag og strandet Gods — blev i ældre Tid for-

pagtet ud mod en bestemt aarlig Afgift; men ifølge kgl. Resolution af 20. Januar 1783 finder Bortforpagtning ikke længer Sted, og Indtægten oppebæres af vedkommende Retsbetjent — Afgifter af Krohold og Brændevinskedler paa Landet, Afgift af Grynværker (Rentek. Cirkulære 3. Novbr. 1792 og Kanc. Cirk. 15. Decbr. 1804), Bompeng (efter Vejforordn. 13. Decbr. 1793) og endnu flere Statsindtægter omfattes af Kontributionsregnskaberne, f. Eks. Forstindtægter, Brandhjælps Indtægter og Udgifter, Afgifter af indløste Bevillinger (Forordn. 23. Maj 1800), Afgift af værnepligtige, der var fri for Krigstjeneste, og de talrige beordrede Indtægter af forskellig Slags.

Alle de nævnte Indtægter giver Anledning til, at der i Bilagene med Underbilag findes en Mængde Oplysninger om Personer og Ejendomsforhold, dog af højst forskellig Værdi efter den Maade og den Grad af Udførlighed, hvormed Regnskabsaflægningen er sket. Desværre frembyder Kontributionsregnskaberne fra Tiden 1800—1848 ikke den Fylde af Oplysninger som fra Tiden før, dels fordi de efterhaanden føres mere summarisk, dels fordi der er kasseret en stor Mængde Underbilag, idet man mente, at de enten var uden Interesse, eller at de deri indeholdte Oplysninger kunde findes i andre bevarede Arkivalier eller gaves i selve Regnskabet.

Da Kontributionsregnskabet var Hovedregnskabet, omfatter det som allerede berørt foruden de nævnte tillige en Del Indtægter, hvorfor der blev aflagt Regnskab andensteds,, saaledes Indtægter af Købstæder, af Told, af Stempelpapir, af Post- og Telegrafvæsenet, eller Indtægter, hvorfor der som Regel eller ofte er særligt Regnskab, saaledes af Konsumtions-, Familie- og Folkeskatten, af ekstraordinære Skatter og af Jordebogsafgifterne, idet Jordebogsregnskabet Overskud ofte er ført til Indtægt i Kontributionsregnskabet.

Konsumtionen var en Afgift paa Forbrug af indenlandske Varer, der indførtes som Landeskat ved Forordningen af 18. November 1660; men den var allerede prøvet under Svenskekrigen. Skatten svaredes baade paa Landet og i Byerne. Den var lagt paa Føde- og Drikkevarer, levende Kvæg (Græspenge), Spillekort,

Vognmænd og Bryllupper (Kopulationspenge). Af Drikkevarer, som indførtes fra Udlandet, svaredes først Accise sammen med Tolden ved Indførselen og siden Konsumtion, naar de udtappedes af Vinhandlere og Kromænd. Den Del af denne Skat, som opkrævedes ved Indførsel fra Landet til Byerne (Portkonsumtionen) gav Anledning til talrige Klager og blev derfor allerede ophævet 7. Maj 1661. Resten af Skatten blev forpagtet ud, for at den skulde give større Indtægt, men ved Hartkornsskattens Indførelse i 1662 blev den som omtalt ophævet, dog ikke i København, som ikke fik nogen Matrikelskat. Da Christian V. kom paa Tronen, genoptog man Konsumtionen, der indførtes ved Forordningerne af 22. Novbr. 1671, 1. Febr. og 8. Novbr. 1672, 6. Decbr. 1673 og 7. Decbr. 1674. Konsumtionsforordningen af 1671 medførte dels en Afgift af Forbrug, den egentlige Konsumtion, dels en Skat paa Personer, Folkeholdsskatten, der var en Blanding af en Kop- og Formueskat; Forbrugsafgiften var i alt væsentligt indrettet som tidligere, og Portkonsumtionen opstod paa ny. Personskatten, der ramte alle Slags Tjenere, var gradueret efter vedkommendes Stand o: Indtægt og Formue. Til Tjenere hørte nemlig saa fine Folk som Statens Amtsskrivere, Slots- og Ridefogder og Jorddrotternes Forvaltre, Fogder og Skrivere. Af Bøndernes Tjenestefolk svaredes Folkeskat, hvad enten de var Bøndernes Børn eller andre og var over 15 Aar. Alle, som opholdt sig paa Landet og var dygtige til at overtage Gaard eller Hus, men ingen havde, dannede en Skatteklasse for sig. Ved den næste Forordning føjedes til Folkeholdsskatten under Navn af Konsumtion en Familieskat, hvorefter alle paa Landet skulde svare Skat af hver Person i deres Husholdning, som ikke var under 15 Aar. Senere blev Aldersgrænsen forandret til 12 Aar eller derover, men Grever og Friherrer, Almuen paa Landet og adelige, som boede paa Bøndergaarde, der svarede Matrikelskat, var fri for Familieskatten. Ved Almuen paa Landet forstod man Fæstebønder og jordegne Bønder. Tillige indførtes der Konsumtion af Heste, en vis Afgift for hver Familie, hvad enten den havde een eller flere Heste. Til Brug ved Skattens Opkrævning, der besørgedes af Amtsskriveren, skulde alle de skattepligtige for deres Husstandes Vedkommende og enhver

Præst for sit Sogn indsende Mandtal til Amtmanden, som lod dem sammenarbejde til et Mandtal for hele Amtet. Husbonden betalte sit Tyendes Afgift og kortede den i dets Løn. Under Skatten var ogsaa indbefattet ledige Kvinder, men gamle, svage og vanføre Folk var fri; dog skulde de nævnes i Mandtallene.

Af det anførte vil enhver kunne se, hvilken udmærket Kilde til Oplysning om Landbefolkningen og dens Forhold disse Regnskaber med deres Mandtal frembyder; men desværre var denne Skat meget ofte forpagtet ud, og naar det er Tilfældet, findes ingen Mandtal, men kun en Opgørelse over Forpagtningsafgiftens Indbetaling i Amtsstuen. Forpagtning fandt kun undtagelsesvis Sted for hele Landet under eet; som Regel forpagtedes hvert Amts Konsumtions-, Familie- og Folkeskat ud for sig, men ogsaa for flere Amter under eet. Mandtal findes næsten kun til Aaret 1700. Efter detté Aar er deres Forekomst rent sporadisk.

Ved Forordningen af 31. Decbr. 1700 om Konsumtionens Oppebørsel i Danmark, der var af lignende Indhold som de foregaaende — dog var Husmænd med ringe Jordtilliggende bleven fritagne for Konsumtionen (∴ Familieskatten) — blev Konsumtions-, Familie- og Folkeskatten fastsat saaledes, som den indtil Forordningen af 24. Decbr. 1760 vedblev. Ved denne blev Personskatten forandret til en Hartkornskat. Folkeskatten af Bøndernes Tjenestefolk, som hidtil var oppebaaret af Folkeskatsforpagterne, overlodes til Proprietærerne imod 8 Sk. aarlig à Td. Htk., og i Stedet for Konsumtions- og Folkeskat af Hoved- og Sædegaarde, Sognepræster og Degne svaredes en Hartkornsafgift. Skatten af Haandværkere og Inderster, som boede paa Proprietærs eller Præsters Grund, blev ligesom den omtalte Folkeskat erlagt af disse, hvorimod den stadig opkrævedes af dem, som hørte hjemme paa kongeligt Gods, ved Amts- og Regimentsskriverne. Ved Forordningen af 1. Juli 1746, Punkt 4, var det iøvrigt fastsat, at de, som fæstede Jorder af frie Hovedgaardstakster var fri for at betale Konsumtion for sig, Hustru, Børn og Folk, selv om Jorden udgjorde mere end $\frac{1}{2}$ Td. Htk., som ellers var Normen for fritagne Husmænds Jordtilliggende efter Forordningen af 31. Decbr. 1700. Da Konsumtions-, Familie- og Folkeskatten saale-

des saa godt som udelukkende var bleven en Hartkornsskat, delte den Skæbne med disse, og blev ved Forordningen 9. Juli 1813 inddraget under de gamle til Korn ansatte Hartkornsskatter og efter Forordningen af 15. April 1818 under Landskatten.

Ogsaa for Tiden efter 1760 kan Konsumtionsregnskaberne være af Interesse for Forskningen. For det første sker det, at selve Regnskabet indeholder mere, end man venter, idet saavel Amtets Toldindtægter som Indtægter af Strandingsforpagtninger kan være opførte deri, dernæst yder Bilagene Oplysninger af Værdi. Man faar nemlig ikke alene at vide, af hvor meget Hartkorn Skatten ydes for hvert Gods, Præstegaard og Degnebolig, men ogsaa paa hvilke Gaarde, der holdtes Stutteri, da Karlene ved disse var fritagne for Folkelønsskat, og om al anden Afgang i Skatten. Desuden er der Bilag vedrørende Ejendomshusmænds Folkehold og Inderster samt Attester fra Præsterne vedrørende Kopulationer m. m. Endelig findes der f. Eks. ved Thisted Amts (Dueholm etc.) Konsumtionsregnskaber Bilag vedrørende de ved Vesterhavskysten hjemmehørende Sandskuders Drægtighed, da der af disse svarede Læstepenge i Stedet for Konsumtion. Disse Regnskaber bliver dog ligesom Kontributionsregnskaberne ringere med Hensyn til Oplysninger, jo længere man kommer ned i Tiden. Der er i saa Henseende stor Forskel paa Regnskaberne fra 1761 og 1812. Naar Konsumtionsregnskabet ikke ligger i den ved Rigsarkivets Ordning dannede Regnskabsgruppe af dette Navn, maa man søge det ved Kontributionsregnskabet.

Det samme gælder Regnskaberne over de ekstraordinære Skatter, der ligeledes foreligger ordnede i en Gruppe for sig. Disse Regnskaber, som navnlig er talrige i Tiden 1676—1720, udgør et fortrinlig Supplement til Konsumtionsregnskaberne fra den første Tid med Hensyn til Oplysninger om Personer. De er af forskellig Art, men de bedste i saa Henseende er Kopskatte-regnskaberne, der er ledsagede af udførlige Mandtal. Jeg vil her gennemgaa de forskellige Ekstraskatter i kronologisk Orden, for saa vidt der er aflagt Regnskab for dem ved Amterne, idet jeg som hidtil forbigaar København og Købstæderne, for hvis Statsindtægter Magistraten og Byfogden eller denne alene, hvor der ingen Magistrat var, aflagde Regnskab.

Om den første ekstraordinære Skat efter Arveregeringens Indførelse, Hovedskatten af 5. Novbr. 1660, findes dels Oplysning i Lensregnskaberne, som de dengang endnu hed, dels i de Kommissærers Regnskaber, til hvilke Oppebørselen hos de enkelte Adelsmænd og Lensmænd var betroet. Skatten var paalagt efter Stænder og indenfor Gejstligheden og Borgerstanden atter efter Klasser under Hensyntagen til Rang og Formue. De forskellige Stænder fik Lov til at afdrage den Udgift, de havde haft ved Indkvartering, i Skatten. Dette tillodes endog Bønder. En væsentlig Del af Regnskaberne og Mandtallene vedrørende Skattens Oppebørsel er gaaet tabt. De bevarede af Kommissærregnskaber findes i Rigsarkivet i Gruppen »Militære Regnskaber«.

Den næste Ekstraskat var en Prinsesseskat eller Prinsessestyr, som det hed. Den blev udskrevet 1. Juli 1664 i Anledning af Kong Frederik III.s Datter Prinsesse Anna Sophies Formæling med Kurprins Johan Georg af Sachsen. Det var en blandet Hartkorns-, Gage- og Personskat. Regnskaberne over den, samt det bevarede Hovedregnskab, giver udmærkede Oplysninger om Ejendomsforhold, Embedsmænd og deres Lønningers Størrelse. Amtsbetjente gav $\frac{1}{20}$ af deres Løn i hver af de 4 Skatteterminer — sidste Termin var Fastelavn 1666 — og en Landsbypræst $\frac{1}{2}$ Rigsort af hver Td. Tiende, han havde i Indtægt. For Fogder og andre pæne Folk paa Landet var det i de enkelte Tilfælde fastsat, hvad enhver skulde give. En Kapellan gav 2 Rdl., en Degn 3 Rigsort og ellers alle, som ikke særlig var nævnte i Forordningen, $\frac{1}{20}$ af deres Løn i hver Termin. Af det anførte vil man se, hvilke udmærkede Oplysninger om Personer uden for Bondestanden, et saadant Regnskab kan give. Jeg vil her straks nævne de følgende Prinsessestyrer, da de var paalagte efter samme Regler. De faldt 17. Marts 1668, Juni 1670 og 21. Februar 1680. Over Indtægten af den sidste er intet Hovedregnskab bevaret, men Regnskaber ved Amterne. Endelig var der en Prinsesseskat 4. November 1749 i Anledning af Kong Frederik V.s Søster Prinsesse Louises Ægteskab med Hertug Ernst Frederik Carl af Sachsen. Den blev udskreven af alt Hartkorn, af Gager efter deres Størrelse, af Indtægter pro officio og ex gratia, af nogle, der an-

sattes særlig, nemlig sportellønnede Embedsmænd, Kapellaner, Skolemænd, Klokkere, Forpagtere, Hollændere (s: Mejeriforpagtere); Gæstgivere, Kromænd og Møllere, af Benaadninger, af Rangen og endelig af København og Købstæderne, som ikke vedrører os her. Amternes Prinsessestysregnskaber fra det 17. Aarhundrede giver os Oplysninger om Jordegodsbesidderne og deres Hartkorn, om Præsternes og Degnenes Gaarde og Boliger, om Amtsforvaltere og andre Forvaltere, om Forpagtere, Fogder og Skrivere etc. Gejstligheden har undertiden særlige Prinsessestysregnskaber; og man maa ikke glemme de bevarede Hovedregnskaber for Prinsessestyrene, naar man fuldt ud vil udnytte de Oplysninger, som disse Skatter giver Anledning til. Hvilke Oplysninger, der kan findes i Prinsessestysregnskaberne 1750, fremgaar af den omtalte Forordning af 1749, hvorved Skatten blev udskreven.

Fra det Øjeblik af man begyndte at træffe Forberedelser til Deltagelse i den store europæiske Krig paa Hollands Side imod Sverige og Frankrig, fulgte Ekstraskatterne hurtig efter hinanden foruden andre Paalæg, som allerede er omtalte under Kontributionsregnskaberne; først og fremmest forhøjede man jo nemlig Hartkornsskatterne. Den første Ekstraskat i Anledning af den skaanske Krig, som vi kalder den, var Kobberskatten til Flaaden, som blev udskreven ved Forordningen af 31. Marts 1674 i Tiden 1674—76. Egentlig skulde Skatten, som Navnet lød, ydes i Kobber, men naar man ikke havde Kobber, kunde man betale med Penge, 24 Sk. af hver Td. Htk., eller som Gejstligheden 10 Rdl. for hver Person. Regnskaberne ved Amtene for denne Skat er Pengeregnskaber, men i Rentekammerets Arkiv (Vejl. Arkivregistr. II, 45) findes en Protokol over Kobberskattens Taksering, hvor der undertiden angives, naar nogen har leveret Kobber.

Efter Kobberskatten fulgte en Række Krigstyspaabud og Kopskatter. Den første Krigstys blev udskreven 27. Januar 1676; derefter fulgte en af 28. December for 1677 og 15. Januar og 28. Oktober 1678 og 7. Juni og 20. August 1679 hver Gang en halv Krigstys. De blev alle paalagte paa samme Maade, idet de kontribuerende blev inddelte i Klasser efter Rang og Formue. Krigs-

styren ramte ligesom Kobberskatten alle udenfor den egentlige Bondestand. Foruden Regnskaber med tilhørende Mandtal ved Amtsregnskaberne findes der i Rentekammerarkivet (V. A. II, 45) Dokumenter og Protokoller med Mandtalslister for Krigsstyren af 27. Januar 1676. Medens Krigsstyren kun ramte Folk af Indtægt, Formue og Rang samt Embedsmænd, gik den samtidige Ildsted- og Kvægskat af 14. August 1677 og Kop-, Kvæg- og Rente-pengeskatten af 3. August 1678 ogsaa ud over Bønder, Husmænd og Inderster. Gennem disse Skatter faar vi Oplysning om hele Befolkningen og dens Boliger og Kvægbesætninger samt udestaaende Midler, navnlig er Regnskaberne for Skatten af 1678 en historisk Kilde af stor Rang.

Efter Krigen blev man ingenlunde fri for Ekstraskatter. De begyndte med Landmaalingsskatten af 21. Februar 1682 paa Hartkornet i Sjællands og Fyens Stifter til Afholdelse af Omkostningerne ved den ny Matrikel, forud for hvilken der gik en Opmaaling af hele Landet. Næste Aar den 24. Marts fulgte en lignende Skat paa Hartkornet i Jylland. Imellem disse to Skatter kom en halv Kop- og Kvægskat 11. Novbr. 1682, atter en lignende 14. Septbr. 1683 og en hel 16. Aug. 1684, 11. Decbr. 1685 og 5. Febr. 1687. Derefter fulgte Kop-, Kvæg- og Ildstedskatter 3. Januar 1688, 5. Febr. og 9. Juli 1689, 15. Febr. og 28. Septbr. 1690 og en Kop-, Heste- og Ildstedskat 16. Febr. 1692. Alle disse Skatter lignede dem af samme Navn fra 1678, dog med noget forandrede Bestemmelser og Takst. Ind imellem disse kom Krigshjælpen af 28. Juli 1683, Defensionsstyren af 7. Febr. 1688 og Fortifikationsskatten af 18. April 1691. De sidstnævnte Skatter var af lignende Art som Krigsstyren af 1676.

Som man ser, er der ingen Mangel paa Oplysninger vedrørende Danmarks Befolkning og dens Kvægbesætninger og Ejendomsforhold i Aarene 1676—1692. Svingter eet Regnskab, er der næsten altid et andet at ty til omtrent fra samme Tid. Jeg gør dog opmærksom paa, at Kopskatterne ikke ramte Børn under 10 Aar, saa om disses Antal kan intet erfares uden ad Slutningens Vej. Skatten af 1678 og de følgende omfattede foruden Heste og Køer tillige Faar, Svin, Lam etc. og Bistokke. Efter et Pusterum af

omtrent 7 Aar kom atter 23. Novbr. 1699 en Kop-, Heste- og Stude- samt Hartkorns-, Rentepenge- og Huslejeskat i Stedet for Udskrivning, som lignede de foregaaende. I Forvejen den 24. Januar var kommen en ekstraordinær Hartkorns- og Tjenestekarle- og Drengeskate. Skatten af 23. Novbr. kaldtes Heste- og Studeskate, fordi den kun ramte den Slags Kreaturer, og ved den blev der paalagt en Huslejeskat, som Lejeren skulde betale. Ved Skatten af 24. Januar maatte Tjenestekarle give $\frac{1}{8}$ af deres Løn. Foruden ved Ekstraskatteregnskaberne findes der Oplysning om de nævnte Skatter i Rentekammerets Arkiv og ved Kommissionerne i Raadstuen for Københavns Slot (Fortifikationsskatten). Om nævnte Skat og Rentepengeskatterne 1699—1710, om Krigsskatterne o. a. Ekstrapaabud paa Sjælland af 1677, 83 og 99, Kop-, Heste- og Ildstedskatten af Fyens Stift 1692 og Kop-, Heste- og Studeskatten af Nyborg og Tranekær Amter m. v. 1699 og forskellige Ekstraskatter i Jylland 1668—1691 findes der ligeledes særlige Efterretninger i Rentekammerarkivet (V. A. II, 45, 111, 127 og 146 f.).

I det ny Aarhundrede fortsattes Ekstraskatterne med et Ekstrapaabud til Landmilitens Mundering af 9. Juli 1704. Det strakte sig over Aarene 1704 og 1705, var dels en Hartkornsskat, dels en Skat paa Rentepenge, Gager og perpetueret Gods samt en Kop- og Hesteskate. Bilagene til Regnskaberne for denne Skat er af stor Interesse, navnlig til Oplysning om Præsters og Degnes forskellige Indtægter, hvorfor der gøres Rede.

Krigen med Sverige 1711—1720 medførte en Række Ekstraskatter, saaledes Krigsstyrerne af 25. Marts 1710, 11. Maj 1711, 26. Februar 1712, 20. Januar 1713, 21. April 1714, 23. April 1715, 31. Marts 1716, 1. Febr. 1717, 5. April 1718, 23. Januar 1719, 3. Febr. 1720 og 10. Januar 1721, Kop- og Hesteskatten af 7. Novbr. 1711 og Luksusskatterne paa Karosser, Bærestole, Parykker, Fontæner og Folkeløn 22. Septbr. 1710 og paa Ligkister af Egetræ 30. Novbr. 1717. Endelig 1722 den 17. Februar kom der en Forordning om Krigsstyrens og en Del ekstraordinære Paabuds Ophør. Nu skulde det være slut.

Krigsstyrerne af 1710 og 1711 var lagte paa Formue efter

Taksation, Hartkornet, Rente- og Børnepenge. Den af 1712 hvilede alene paa Hartkornet. Den af 1713 var samtidig en progressiv Rang- og Formueskat og en Hartkornsskat. Skatterne af 1714—16 var lagte paa Formue, Gage og Indtægt, Hartkorn og Børnepenge. Ved de følgende Forordninger blev Krigsstyren uforandret, men sammen med denne fulgte Kopskat efter Klasser, Hesteskate, Karosseskate, Konsumtionsforhøjelse paa Drikkevarer og Skat af Klæder (efter 1717 af Spillekort). Kopskatten af 1711 var som tidligere paalagt efter Rang og Formue; men Bønder, som ikke havde Herligheden til deres Gaarde, Gadehusmænd, Inderster, som ingen Haandværk brugte, og andre fattige var fri. I Stedet for Penge kunde leveres Smør, Oksekød og Flæsk til en nærmere fastsat Pris.

De omtalte Luksusskatter ramte lukkede Vogne, Hyrevogne, Bærestole, Parykker, progressiv efter Rangen, Fontanger eller andre opsatte franske Hovedsætter eller Toppe, som Fruentimmer bruger. Klædeskatten 1717 hørte dertil, da den var paa chamarede og broderede eller gallonerede Klæder. Skatten paa Egeligkister fortsattes til 1721 sammen med Krigsstyren.

Desværre for Forskningen omfatter Kopskatterne ikke mere som tidligere hele Befolkningen; af Almuen paa Landet kan man gennem dem kun faa Oplysning om Selvejere og Bønder og Husmænd, der tillige var Haandværkere. Da heller ikke Konsumtionsregnskaberne, der som omtalt var paa Forpagtning, frembyder nogen Oplysning om denne Klasse af Befolkningen, er man henvist til at søge denne i Kirkebøgerne, naar det drejer sig om privat Jordegods, hvorimod Jordebogsregnskaberne og Rytterdistriktsregnskaberne hjælper over denne døde Tid for Krongodsets Vedkommende.

Ligesom tidligere findes der i Rentekammerarkivet Arkivalier, som supplerer de Oplysninger, man kan hente gennem Regnskaberne. Saaledes fra 1710 Erklæringer om Brugen af Parykker, Fontanger, Karosser etc., Kopskatangivelser for Officerer 1717—21, Taksationsforretninger, Mandtaller, Ligninger og Beregninger over Krigsstyrer og Kopskatter i Sjællands Stift 1710—20 og lignende for Fyen, Langeland og Laaland-Falster samt for de jydskke Stifter (V. A. II, 45, 112, 128 og 147).

Hidindtil har man gennem Ekstraskatteregnskaberne i hvert Tilfælde kunnet faa gode Oplysninger om den bedrestillede Del af Befolkningen og om Embedsmændene; men herefter svigter for et Tidsrum af 40 Aar denne historiske Kilde næsten helt; dog er der enkelte Lyspunkter. Saaledes udkom der 16. Marts 1725 et Paabud til det oktroierede grønlandske Kompagni i Bergen til Støtte for den grønlandske Mission. Alle undtagen Bønder skulde svare Afgift. Ligningen skete ved kommitterede til et bestemt af Kongen approberet Beløb for hvert Stift. Der betaltes i 3 Terminer til Amtsforvalteren, som atter udbetalte det indkomne til Biskoppen, der sendte Beløbet for hele Stiftet videre til det grønlandske Kompagni i Bergen. Et lignende Paalæg udstedtes 15. Maj 1727 til de i Viborg 25. Juni 1726 afbrændte Kirkers og offentlige Huses Opbyggelse. Skatten betaltes i to Terminer, hvoraf den sidste i 1728, og den skulde udredes af alle undtagen Militære, som kun havde deres Gage, og Bønder. Københavns Ildebrand i 1728 gav Anledning til Paabud om en lignende Brandstyr som den viborgske; kun var den 3 Gange større og strakte sig over 3 Aar 1729—31. Forordningen kom 21. Decbr. 1728.

Af Amtsforvaltrens Regnskaber for disse Skatter foreligger den grønlandske og den viborgske kun sjældent; men der er særligt liggende Regnskaber for den grønlandske af Fyen, Langeland og Laaland-Falster og for den viborgske af Fyen og Langeland. Forskeren henvises derfor til Rentekammerets Sager, hvor der findes Beregninger og Breve vedr. den grønlandske Skat for Aalborg og Viborg Stifter og vedrørende den viborgske for hele Jylland (V. A. II, 147). Ligeledes findes der, men for hele Landet, Taksationer, Beregninger, Breve m. v. angaaende den københavnske Brandstyr (V. A. II, 112, 128 og 147).

Medens Ekstraskatteregnskaberne saaledes næsten helt eller til Dels svigter ved nævnte Paabud, yder de atter et fortrinligt Materiale ved de ekstraordinære Skatter af 20. August 1743 og 31. Oktbr. 1757. Paabudet af 1743 var en blandet Formue- og Indtægts-, Kop-, Heste- og Luksusskat. Fritagne for Kopskatten var af Landbefolkningen Bønder, som ikke havde Herligheden til deres Gaarde, samt Gadehusmænd og Inderster m. fl., som in-

gen ordentlig Indtægt havde. Skatten af 1757 var tillige en Hartkornsskat og en Rangskat, som giver Anledning til meget interessante Oplysninger, men stadig ikke om den almindelige Bondestand. Man maa dog ved disse Skatter, særlig den af 1757, tillige raadspørge de blandt Rentekammerets Sager beroende Taksationer, Beregninger, Specifikationer og Ansøgninger m. m. (V. A. II, 112, 128 og 147 f.).

Gennem Ekstrapaabudet af 23. Septbr. 1762, der vedvarede, indtil det ved Forordningen om Ildstedskatten af 6. Maj 1812 blev aldeles ophævet, faas derimod Oplysninger om hele Befolkningen undtagen Børn under 12 Aar (senere 16 Aar). Enhver i nævnte Alder skulde betale en maanedlig Kopskat. I den Anledning optoges der Mandtal, hvorefter Oppebørselsbetjenten (paa Landet Amtsforvalteren og Regimentsskriveren (for Ryttedistrikterne)) forfattede et Generalregister, der holdtes i Orden med Hensyn til Af- og Tilgang. De, som efter Præstens Attest var uformuende til at betale, var fri, men de skulde nævnes paa Mandtallet, og der betaltes for dem ved Ligning paa de formuende. Sognet (∴ Jorddrotten) havde Ansvaret for, at Skatten kom ind. Officerer i Tjenesten optoges ikke i Mandtallene, da det besørgedes ved Land- og Søetatens Kommissariater; men man finder altsaa i dem dimitterede Officerer og Underofficerer samt menige. Til denne Skat knyttedes ved Forordningen af 17. Januar 1764 en Rangskat, progressiv efter Klasserne; fattige Enker var fri for denne, men nævnedes alligevel paa Mandtallene. Ved denne Forordning undtoges tillige alle Børn af og hos Fæstebønder, Husmænd og Inderster paa Landet fra Skatten, og der beordredes en Kommission, bestaaende af Amtmanden m. fl. til at optage Mandtal over de fattige paa hvert Gods og alt Strøgods for sig. Samme Kommission skulde tillige ansætte enhver Jordbesidder, som ingen Rang havde, til at betale noget vist aarlig i Stedet for. Tillige var der ændrede Bestemmelser om, hvorledes der skulde betales for de fattige.

Skatterne af 1743, 1757 og 1762 var paalagte paa Grund af truende Krig; men Regeringen trængte stadig til Penge, hvorfor Skatten af 1762 ikke alene vedblev, men i 1768 formeredes med

tre yderligere Skatter, alle af 14. Maj, nemlig et Paabud om en personel Afgift i Stedet for Told og Konsumtion af fremmed Salt, der betaltes af alle, som var fyldte 12 Aar undtagen virkelig i Tjeneste værende Officerer med Hustruer og hos sig havende Børn, en Embedsskat, der blev paabudt alle Embedsmænd og Folk i tilsvarende Stillinger, f. Eks. Tjenere hos Handelsselskaber o. l., een Gang for alle i to Aar, og den under Kontributionsregnskaberne ligesom Embedsskatten allerede omtalte $\frac{1}{4}$ pCt.s Afgift af det kontribuable Hartkorns Værdi saa og af Kapitaler og andre visse Ejendomme at udrede aarlig indtil videre. Saltskatten blev allerede ophævet igen ved Forordningen af 8. Oktbr. 1770, medens Embeds- eller Gageskatten blev fornyet 12. Juni s. Aar og vedblev til 8. Januar 1845. Om $\frac{1}{4}$ pCt.s Afgiften, se ovenfor. Naar Regnskaberne over disse Skatter ikke findes blandt Ekstraskatte-regnskaberne, maa de søges blandt Bilagene til Kontributionsregnskaberne.

Til Ekstraskatterne hører egentlig ogsaa de ved Forordningerne af 20. Septbr. 1780, 12. Novbr. 1784 og 2. Januar 1788 udstedte Paabud til Dækning af Omkostningerne ved Kvægsygens Hæmmelse. De blev lagte dels paa Hartkornet, dels paa Kvæget. Man kan af disse Skatters Regnskaber se, hvor mange Hoveder der holdtes paa Hovedgaardene, og hvem der ejede eller selv holdt Kvæg i Købstæderne.

For Formueskatten af 11. Marts 1789 i Anledning af en kort Krigstilstand med Sverige findes ingen Regnskaber ved Amterne, men særlige Regnskaber i Ekstraskattereguleringens Arkiv. Derimod er der Regnskaber ved Amterne over den ved Forordningen af 3. Aug. 1791 til Erstatning af Udgift til Landsoldaterne efter Forordning 20. Juni 1788 paabudte Afgift af Tjenestekarle fra 20—36 Aar, som igen blev ophævet 21. Oktbr. 1803. Endelig blev en almindelig Indkomstskat paabudt 8. Febr. 1810, ophævet 2. April 1815, en Ildstedskat 6. Maj 1812, ophævet for Landets Vedkommende 13. Marts 1816, og en Mobilieskat 14. Oktbr. 1813 een Gang for alle. For Tjenestekarleskattens Vedkommende maa fra Aar 1800 Regnskaberne søges ved Kontributionsregnskaberne, da fra dette Aar kun Konsumtionsregnskaberne, og disse ikke en

Gang altid, er udsondrede fra Amtsregnskaberne, som hele Gruppen af Amtsstuerregnskaber kaldes. Ildsted- og Mobilieskatten var for Landets Vedkommende lagt paa Bygningerne efter deres Jordtillæg (Hovedgaardsjord og Præstegaarde) og Hartkorn (Gaarde og Huse med Tillæg af Bondejord), og for den findes der særlige Regnskaber ved Skattereguleringskontoret for Ildsted- og Mobilieskatten, Bankhæftelsen og Bygningsafgiften. Paa samme Maade er der særlige Regnskaber for Indkomstskatten af 1810 ved Kommissionen for Reguleringen af denne (V. A. II, 82—84). Vedrørende Supplement til de Oplysninger, som kan faas gennem de omtalte Ekstraskatteregnskaber fra 1762 ff., henvises ligesom tidligere til de om disse handlende Dokumenter, Reregninger og Mandtaller m. v. i Rentekammerarkivet (V. A. II, 46 f., 112 f., 128 og 148).

Inden vi forlader Skatteregnskaberne, bør det dog bemærkes, at Bornholm, Amager og Hørsholm Distrikt var særlig stillede, hvad Skattesystemet angik. Til Belønning for sin Optræden under Svenskekrigen fik Bornholm en langt skaansommere Behandling end den øvrige Del af Landet. Indtil 1680 var Øen fritaget for Matrikelskat, hvorefter den kun svarede 2 Mk. pr. Td. Htk. og ellers ingen andre Skatter. Ekstraskatten af 23. September 1762 og $\frac{1}{4}$ pCt. Skatten af 1768 og 1773 ramte derimod for en Del Bornholm, hvorfor Indbyggerne klagede. Som Følge deraf blev deres Privilegier taget op til Undersøgelse, og ved Reskriptet af 21. Septbr. 1770 blev det lovet dem, at de med Hensyn til Ekstraskatter og Paabud skulde blive behandlet saa lempeligt som muligt. Og dette Løfte blev holdt, saa at Bornholmerne ved Ordningen 1813 kun kom til at svare $\frac{1}{7}$ i Skat af, hvad de andre Provinser svarede. Til Gengæld var Bornholms Jordebogsafgifter betydelige, og Øen havde en egen Militærordning, som foraarsagede Afgifter og Byrder. De bedste Oplysninger om Øen og dens Beboere faas derfor gennem Jordebogsregnskaberne og de Rentekammerakter, som supplerer disse (V. A. II, 103 f.).

Medens Bornholms Hartkornsskatter var mindre end det øvrige Lands, var det omvendte Tilfældet for Amager. Amagerne svarede i Stedet for Matrikelskat den saakaldte Rosholderskat,

som ved kgl. Resolution af 10. Maj 1717 ansattes ikke saa lidt højere pr. Td. Htk. end Matrikel- og Kornskatten i det øvrige Land. Til Gengæld var Amagerne fri for Udskrivning og andre Skatter, knyttede til Militærordningen, dog ikke Indkvarteringskat. Ved Forordningen af 9. Juli 1813 om de gamle Hartkornskatter og ved Forordn. af 15. April 1818 om Landskatten blev Skatterne for Amager ansatte noget højere for det upriviligerede, men noget mindre for det privilegerede end i det øvrige Land.

Paa Hørsholm Amt bestod Afgivelsen fra det almindelige Skattesystem i, at Beboerne paa det upriviligerede Hartkorn var fri for de aarlige Kornskatudskrivninger, idet de svarede 3 Rdl. i Matrikel- og Kornskat. Ved Forordningen af 23. Septbr. 1803 maatte de dog ligesom Amagerne yde Bidrag til Statskassens Erstatning for de ved Kornvarers Anskaffelse hafte Udgifter. Hertil kom, at der ved Udstedelsen af Arveskøder til Bønderne 1767 var meddelt dem Frihed for Familie- og Folkeskatten. Derfor blev ved Ordningerne 1813 og 1818 Amtets Skatter ansatte noget lavere end for det øvrige Land saavel for det upriviligerede som det privilegerede Hartkorn. Ligesom for Bornholm er Jordebogsregnskaberne for Amager og Hørsholm Amt de bedste Kilder til Oplysning om Egnens og dens Beboeres Historie: men disse betalte i Modsætning til Bornholmerne ogsaa Ekstraskatter, og Beboerne uden for Bondestanden paa Hørsholm Amt selvfølgelig Konsumtions-, Familie- og Folkeskat.

Forinden Forskeren skrider til en Undersøgelse vedrørende Forhold, som han venter at finde Besked om i Amtsregnskaberne, maa han først og fremmest være klar over de enkelte Amter og deres Tilliggende til forskellige Tider, hvorom den af Rigsarkivet ved J. Bloch udgivne Bog om Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark og Island 1660—1848 giver Underretning. Men Amterne var ikke de eneste Forvaltningskredse paa Landet. Fra Aaret 1672 oprettedes dels af privat Jordegods, dels af solgt og hortsænket Krongods en Række Grev- og Friherskaber, hvoraf ethvert udgjorde et særligt Forvaltningsdistrikt, hvor Greven og Friherren eller Baronen, som han oftest kaldtes, traadte i Amtmandens Sted, og Amtsskriverens Hverv udførtes af den greve-

lige eller friherrelige Forvalter. Denne oppebar Skatterne og aflagde Regnskab for dem for Rentekammeret. Greverne og Baronerne var fra først af ikke meget ivrige efter at aflægge Regnskab i rette Tid, men det hjalp, da de blev truede med, at Hvervet vilde blive overdraget til Amtsskriverne, hvis der ikke kom Orden i Sagerne. Grev- og Frihereskabernes Antal og Størrelse var forskellig til forskellige Tider; men om deres Hartkornstilliggende vil der som Regel være Oplysninger i Amternes Kontributionsregnskaber, hvor der som omtalt i Indledningen gøres Rede for Hartkornet i Amtet. I Tidsrummet 1672—1681 oprettedes i Kongeriget Danmark 6 Grevskaber (Friisenborg, Langeland (Tranekær), Wedelsborg, Løvenholm, Schackenborg og Samsø) og 14 Baronier (Brahetrolleborg, Friisenvold, Holckenhavn, Ryssensten, Juellinge, Villhelmsborg, Vintersborg, Einsiedelsborg, Kjørup, Fuiendal, Marselisborg, Schelenborg, Høgholm og Lindenberg). De skulde hver have henholdsvis 2200 og 1000 Td. Htk., men de naaede langt fra alle den foreskrevne Hartkornsmængde. Regnskaberne for de Grevskaber og Baronier, hvis Indehavere selv aflagde Regnskab, hører til Rækken af Amtsregnskaber, men indeholder selvfølgelig ikke Jordebogsregnskaber, da Indtægterne af Jordebogsafgifterne og det uvisse var Jordegodsejerens Privatindtægter, ej heller er de altid delte i de sædvanlige Rækker: Kontributionsregnskaber, Konsumtionsregnskaber og Ekstraskatteregnskaber, men samtlige Regnskaber ligger under eet. Af de nævnte Grevskaber og Baronier findes der særlige Regnskaber for Statsindtægterne af Grevskaberne Friisenborg, Langeland, Løvenholm, Samsø, Schackenborg og Wedelsborg samt af de senere oprettede Grevskaber Bregentved, Christiansholm, Frederiksholm (Bavelse), Gyldensten og Knuthenborg, og af Baronierne Holckenhavn og Schelenborg samt af det senere oprettede Adelsborg. Regnskaberne for Skatterne af det en kort Tid eksisterende Antvorskov Grevskab er ordnede i Sammenhæng med Regnskaberne for Antvorskov og Korsør Amter.

Ved den grundlæggende Forordning om Skatternes Ydelse af Proprietærgods af 19. Decbr. 1722 blev det paabudt, at alle Skatter og Kontributioner skulde enhver Godsejer indbetale i den

Amtsstue, hvorunder Godset hørte, hvad Privilegier vedkommende end havde, som hermed var ophævede. Herfra var undtagne de Grev- og Friherskaber, som efter deres Jordebøger og Privilegierne (sc. Grevernes og Friherrernes) aflagde Regnskab til Kammeret, og det Proprietærgods, som var henlagt til Rytterdistrikterne og svarede til Krigskassen efter Krigsjordebøgerne. De omtalte Rytterdistrikter, hvis Regnskaber vi i denne Sammenhæng ikke kan forbigaa, skyldte Hensynet til Militærordningen deres Oprindelse. Ryttergodset, der oprettedes i Begyndelsen af seksten Hundrede og halvfjerdsene, tjente til Underholdning af Rytteriet. Fra først af var det Rytterbonden selv eller hans Søn eller Karl, der red for Gaarden, men efter den skaanske Krig gik man over til hvervede Ryttere, som underholdtes paa Ryttergodset. Man foretog Forandringen dels paa Grund af Mistillid til den danske Landbefolknings krigeriske Evner, dels af Hensyn til Landbruget, der ikke maatte berøves dets Arbejdskraft. Ryttergodset omfattede fra Begyndelsen af c. 30 000 Td. Htk., — omtrent en lignende Hartkornsmængde laa under Grevskaber og Baronier — og under det blev efterhaanden lagt ikke blot Statens, men i det hele taget Landets bedste Gaarde, idet der stadig blev foretaget Forandringer med det, og Regeringen ved Godskøb og mere eller mindre frivillige Mageskifter med private søgte at afrunde og forbedre det. At gaa nærmere ind paa disse Forandringer af Ryttergodset er ikke muligt her, og jeg vil kun gøre opmærksom paa, at ved Midten af seksten Hundrede og halvfemserne var man naaet til en Afslutning, og der eksisterede da 10 Ryttergodsdistrikter, nemlig 3 sjællandske, 2 fynske og 5 jyske. De udgjorde 32 145 Td. Htk., hvoraf 16 534 Td. paa Øerne og 15 611 Td. i Jylland. De var fordelte omtrent saaledes over Landet: 1. sjællandske Regiments Ryttergods laa i Holbæk, Ringsted og Kalundborg Amter, 2. sjællandske i Roskilde, Ringsted, Sorø, Tryggvælde, Vordingborg, Antvorskov og Korsør Amter, 3. sjællandske i Antvorskov, Korsør, Holbæk, Kalundborg og Sæbygaard Amter, 1. fynske i den østlige og 2. fynske i den vestlige Del af Fyen, 1. jyske i den sydlige og vestlige Del af Jylland, strækkende sig mod Nord helt op i Thy, 2. jyske i det sydøstlige Jyl-

land (Koldinghus Amt), 3. jydsk i Vendsyssel, Hanherrederne, Nord-Thy og paa Mors, 4. jydsk i Skanderborg, Silkeborg, Aakær, Koldinghus, Havreballegaard og Stjernholm Amter og 5. jydsk i Aalborghus (syd for Limfjorden), Hald, Dronningborg, Silkeborg, Mariager, Havreballegaard, Kalø og Skanderborg Amter.

Man ser heraf, hvor spredt Ryttergodset laa, og den, som søger Oplysning om en Gaard eller en Bonde, maa derfor, hvis Undersøgelsen skal foretages i Amtets Jordebogsregnskaber eller i Ryttergodsets Regnskaber, passe vel paa, om vedkommende Gaard eller Bonde hørte under Amtet eller under Ryttergodset. Ej heller kan selvfølgelig Oplysninger om Ejendomme og Personers Forhold paa Privatgods søges i nævnte Regnskaber. De maa søges i Amternes Skatteregnskaber, naar det da ikke drejer sig om Grevskaber og Baronier, som var ligestillede med Amter.

Under Kong Frederik IV. foretoges en ny stor Forandring af Ryttergodset, idet man atter afhændede det daarligste, købte nyt eller indløste fra Panthaverne. Ved denne Forandring indrettedes i Aarene 1718—20 udmærkede »Krigs- og Portionsjordebøger«, som danner Udgangspunktet for enhver historisk Undersøgelse af Forhold paa Ryttergodset efter 1720. Ved denne Lejlighed indrettedes tolv omtrent lige store Rytterdistrikter, som benævnedes efter Landsdelen eller Amtet, hvori Hovedmassen af Distriktets Gods laa. Disse Distrikter eksisterede til Slutningen af Frederik V.s og Begyndelsen af Christian VII.s Regering, da Godset for største Delen bortsolgtes; dog opretholdtes de nordsjællandske Distrikter af Navn til 1796. Distrikterne var Københavns, Frederiksborg, Kronborg, Antvorskov, Tryggevælde, Vordingborg, Laaland, Falster, Fyen, Koldinghus, Skanderborg og Dronningborg. Navnene viser, at Godset nu er koncentreret og laa i Landets bedste Egne, idet man fuldstændig havde skaffet sig af med det daarlige nord- og vestjydske Jordegods. Fra 1733 var Rytterregimenterne ikke mere indkvarterede hos Bønderne paa Ryttergodset, men blev samlede i Købstæderne eller visse Baraklejre, og Ryttergodsets Bønder blev udskrevne til Infanterister i Stedet for, at de tidligere var bleven tagne til Dragoner.

Samme Aar blev der atter optaget nye Jordebøger over Rytterdistrikterne. De forskellige Rytterdistriktsjordebøger samt Dokumenterne vedrørende Magelæg og Salg af Ryttergodset, som udgør et fortrinligt Supplement til Regnskaberne, beror i Rentekammerarkivet (V. A. II, 36 ff., 42 f., 93 f., 118 ff., 122 f. og 133 ff.).

Paa Ryttergodset svarede indtil 1733 en vis Afgift pr. Td. Htk. til Underholdning af Rytterne i Stedet for Jordebogsafgifter og Kontributioner. Tillige blev der udskrevet Korn- og Ekstrasatser som Kop-, Kvæg-, Ildsted- og Tjenestekarleskatter, der ogsaa ramte Bønder. Regnskaberne bestaar derfor af Penge- eller Kasseregnskaber, Kornregnskaber og undertiden, naar de ikke er beregnede i Penge- eller Kasseregnskabet, særlige Regnskaber for de ekstraordinære Skatter samt for Familie- og Folkeskatten. Fra 1733 af findes derimod ogsaa for Rytterdistrikterne som for Amter med en tilstrækkelig Mængde Krongods særskilte Jordebogs- og Kontributionsregnskaber. Ryttergodsregnskaberne i Forening med de talrige Jordebøger, der fra Tid til anden er optagne over Godset, og Konditionerne for Auktionerne ved Salget af det foruden alle de andre Efterretninger, som i Rentekammerarkivet er opbevarede vedrørende dette Gods, udgør en bedre Kilde til Oplysning om alle Ejendomme og Beboere paa dette Gods, end vi har for noget andet Statsgods i Landet. Styrelsen var nemlig grundig og omsorgsfuld, blandede sig i alt, skrev om alt og beregnede hvert Søm, der blev slaet i et Brædt paa Godset; og der er intet kasseret. Regnskaberne fra de første Aaringer efter Ryttergodset Indretning er dog af flere forskellige Grunde mangelfulde.

Til Slut et Par Bemærkninger om Jordebogsregnskaberne, som jeg ellers finder det unødvendigt at omtale i Enkelthederne, idet jeg kan nøjes med at henvise til Thomas Bangs Artikel om Lensregnskaberne.

Til Jordebogsregnskabet med Bilag burde normalt høre en Jordebog eller Landgilderegister, hvori er optegnet hver enkelt Beboers Landgilde paa vedkommende Amts Krongods; men det er der langtfra, idet man nøjedes med at henvise til den nærmest foregaaende Jordebog. Det er altsaa af Interesse at vide, hvilke

Regnskaber der indeholder Jordebøger, og man bør derfor begynde sin Undersøgelse med at udfinde dette gennem Rigsarkivets Seddelregistratur over Amtsregnskaberne. De uvisse Indtægter paa Krongodset er som oftest opregnede i Jordebogsregnskabet, hvor saadant findes, ellers i Kontributionsregnskabet, men der kan ogsaa være særskilt Regnskab for dem, som f. Eks. for Københavns Amt indtil 1727. Amager Lands samtlige Regnskaber ligger for sig selv for Tiden 1793—1812, ellers skal Oplysninger om denne Ø søges i Københavns Amts Regnskaber.

Paa Grund af Amtsdomænegodsets Lidenhed siden de store Afhændelser under Kong Frederik III. og Kong Christian V. er Jordebogsregnskabernes Betydning som historisk Kilde kun ringe i Forhold til for Tiden før 1660. C. 1690 udgjorde det beholdne Krongods ved Amterne kun 59 660 Td. Htk. af Landets 372 840 Td., altsaa ikke en Gang $\frac{1}{6}$; men dertil kom jo Ryttergodsets 32 145 Td. Htk. Omtrent samme Størrelse som Amtsgodset alene 1690 skal Amtsgods og Ryttergods tilsammen have haft 1763, hvor det skal have udgjort 61 295 Td. Htk. (Mandix, Om det danske Kammervæsen S. 19). Ved Udgangen af det 18. Aarh. og Begyndelsen af det 19. var tilbage af Krongodset det meste af Frederiksborg Amt (o: Frederiksborg, Kronborg og Hørsholm Amt samt en Del af Jægerspris Amt), den Del af Københavns Amt, der udgør den største Del af det gamle Københavns Amt, det meste af Ods Herred og Baadesgaard Gods i Laaland. Endelig kunde til Statsgodset regnes Bornholm, Amager og Kolonierne paa Alheden og Randbølhede i Jylland. Desuden havde Staten købt Godserne Vestenborg og Hvededal samt Vaalse By paa Falster og Petersgaard Gods i Præstø Amt; men Jordegodset til Petersgaard var solgt til Fæstebønderne med fuld Ejendomsret. Paa de nævnte Amter havde Staten ved Arvefæsteskøder overdraget Bønderne en indskrænket Ejendomsret til Gaarde og Huse, som de havde i Fæste, hvilken Ejendomsret de igen kunde sælge; men i Stedet for Købesum havde Staten forbeholdt sig en vis bestandig aarlig Afgift. Desuden svaredes ved Ejerskifte Rekognition eller Kendelsespenge saa vel som ved Afhændelse af Jord fra Gaarden. Lignende Afgifter svaredes aarlig og ved Afhændelse af

Huse med og uden Jord. Paa de andre Godser var noget lignende Tilfældet. Paa Bornholm svaredes Afgifter, dels af Sælgerne, dels af bortfæstede Udmarksjorder. Desuden Kendelsespenge ved Ejerskifte, Indfæstning af Udmarksjord og Jagtforpagtnings Afgift. Om alle disse Forhold handler Jordebogsregnskaberne. Vedrørende Godserne Petersgaard, Baadesgaard, Vestenborg, Hvededal og Vaalse findes der ligesom for de tidligere omtalte i Tiden c. 1826—1850 af Staten for resterende Skatter overtagne Godser foruden særlige Godsregnskaber tillige Jordebøger, Dokumenter og Breve i Rentekammerarkivet (V. A. II, 102 og 123 f) for de købte Godser og særlige Godsinspektoratsarkiver for de inddragne. Det sjællandske Godsinspektorats Arkiv findes i Landsarkivet for Sjælland m. m. og det jydsk i Rigsarkivet. Desuden havde disse inddragne Godsers Regnskaber deres særlige Revisionskontor, hvis efterladte Bøger og Journalsager indeholder et rigt Materiale til Oplysning om Forhold paa Godserne (V. A. II, 84). For den, som vil studere Ejendommens og Personers Forhold paa disse Godser og Landbrugshistorie under de vanskelige Forhold i Tyverne af det 19. Aarhundrede indeholder nævnte Regnskaber og Arkivsager en Fylde af Oplysninger.

I det hele taget maa man sige, at fra c. 1770 kan den, som har Vilje og Tid til at søge, næsten altid finde Oplysning om det, han vil undersøge, selv om Amtsregnskaberne skulde svigte; thi fra den Tid begynder det store Arkivmateriale, til hvis Fremkomst Interessen for Landboreformerne giver Anledning, og fra samme Tid begynder Folketællingerne eller Optagelsen af Mandtal, som svarer dertil. Alle Forskere af Personhistorie ved, at den første Folketælling, hvis Materiale er bevaret, er fra 1787, men næppe alle har været opmærksomme paa de i Henhold til kgl. Resolution af 20. Februar 1771 i Anledning af Plan til en Enkekasse indsamlede Efterretninger angaaende Ægteparrenes, Enkemændenes og Enkernes Antal i København, Sjælland, Møn og Bornholm, der er affattede paa Folketællingslisters Vis (V. A. II, 245). Af Arkivalierne vedrørende Landboforholdene (V. A. II, 201 ff.) vil jeg særlig gøre opmærksom paa Sagerne angaaende de antvorskovske og vordingborgske Rytterdistrikter 1768—73,

de mønske Domæner 1771—73, Jægerspris Distrikt for samme Aaringer og Sorø Akademis Gods 1778—1821 (V. A. II, 205 ff. og 218 f.) samt Landvæsenskontorets Journalsager 1773(68)—87 (c. l. S. 208 f.), der for Sjællands Vedkommende fra gammel Tid er ordnede alfabetisk efter Landsbyerne, saa at enhver Hjemstavnsforsker straks uden besværlig Eftersøgen i Protokoller kan erholde samlet, hvad der foreligger om den Lokalitet, han vil undersøge. Ligeledes er Indberetningerne om Forbedringer i Landvæsenet, øde og nedlagte Bøndergaarde 1770—1848 og Sagerne vedrørende Hoverivæsenet (c. l. S. 212 f. og 215 f.) af betydelig Interesse for Studiet af Landejendommenes Historie. Mange af Indberetningerne om øde og nedlagte Bøndergaarde er oprindelig Bilag til Amtsregnskaberne (Kontributionsregnskaberne).

Endelig vil jeg henlede Opmærksomheden paa Antegnelserne til Regnskaberne. De findes som Regel ved Kontributionsregnskabet, der jo var Hovedregnskabet, men kan ogsaa findes ved de enkelte Regnskaber, særlig ved Jordebogsregnskabet. De indeholder som bekendt Regnskabsrevisionens Udsættelser og Regnskabsaflæggerens Svar derpaa med tilhørende Bilag til Dokumentation. Mange af disse er uden Interesse, men adskillige kan indeholde Oplysninger af den største Værdi, idet Revisionen ofte forlanger, at Regnskabsaflæggeren skal gøre Rede for Oprindelsen til en eller anden Indtægt, og det kan give Anledning til interessante historiske Udredninger. Forskeren maa altsaa ikke forbigaa de ofte tilsyneladende kedelige og uinteressante Antegnelser; det er hans Pligt, og det lønner sig, altid inden han forlader et Regnskab, han har undersøgt, at kaste et Blik paa Antegnelserne med tilhørende Bilag.

Et Amtsregnskab har selvfølgelig som ethvert andet Statsregnskab først og fremmest Interesse for Statshusholdningens Historie som visende, hvad der i et vist Distrikt er bleven paalagt til det offentlige og kommen ind, samt hvortil det indkomne er anvendt, hvis det er brugt paa Stedet. Men samtidig giver det Oplysning om Skatteyderne og deres Ejendomsforhold, deres Næring og deres Indtægter. Hele Distriktets Befolkning passerer Revy for os. Vi ser Staten som Jorddrot, repræsenteret ved Amt-

manden og Amtsforvalteren, dens oprindelig talrige Fæstere og faa jordegne Bønder — siden bliver Forholdet omvendt. Vi lærer Herremændene (»Proprietærerne«) at kende, deres Gaardes Tilliggende af Hovedgaardsjord og Bøndergods. Præster og Degne præsenteres for os med deres Gaarde og Boliger, deres Tiender og Anneks- og Mensalgaarde. Ligesaa Kongens og Kirkens Tiender, Kirkens, Skolers, Stiftelsers og Hospitalers Gods. Alle verdslige Embedsmænd og pæne Folk paa Landet udenfor Bondestanden optræder i Regnskaberne, og Bønderne, naar de ved Siden af deres Landbrug har anden Beskæftigelse. Husmænd med Jord nævnes ofte; de var anderledes føre Karle end Fæstebønder. Naar der findes Kopskat- eller Familie- og Folkeskatsregnskaber — de sidste maa ikke være Forpagtningsregnskaber — stifter vi Bekendtskab med hele Befolkningen undtagen dens alleryngste Medlemmer. Ingen Forandring kunde ske i Distriktet, uden at det offentlige blandede sig i den. Naar Ejendomme skiftede Ejer, blev større eller mindre, naar Gaarde og Huse brændte, naar en Person giftede sig, steg i Rang, begik Lejermaal, alt giver sig Udslag, i hvert Tilfælde, naar det skete paa Statsgodset. Vi erfarer, hvor mange Tjenestefolk enhver holdt, undertiden hvad disse hed, men det er sjældent, hvor mange Heste og Køer, til Tider ogsaa Faar, Svin og Smaakreaturer der var i hans Gaard. Naar Præsten opgiver sin egen Husstand i Mandtallet, sker det endog, at han fortæller om sin Hustrus Sundhedstilstand. Regnskabet over Udgifterne er selvfølgelig særlig interessant i Jordebogsregnskabet, hvortil der af og til hører Inventarregnskab for de kgl. Slotte og for Kirker og Skoler paa Statsgodset. Men ogsaa ved Kontributionsregnskabet kan det give os Oplysninger af Interesse. I Regnskaber fra Amter, hvori der var Statsskove, faar vi selvfølgelig Oplysninger om Indtægterne af disse ved Salg af Brænde og Gavn-tømmer og om Udgifterne ved Skovning og Plantning, grænsede Amterne op til Vesterhavet, hører vi om Strandinger og Sandflugt, til Limfjorden og Øresund, om Silde- og Aalestader.

Meget mere kunde nævnes ved en Gennemgang af Fortegnelserne over Bilag fra bestemte Amter for visse Aar, men det vilde føre for vidt. Enhver, som har Interesse for sin Egns og

dens Beboeres Historie, maa selv komme og se og føle Glæden ved at leve med de henfarne Tider.

(Af Litteratur er foruden Samlingerne af Forordninger, Love og Reskripter særlig benyttet Jacob Mandix, Om det danske Kammervæsen. Endvidere er brugt Jørgen Herman Vogt, Udsigt over det danske Monarchies Skattevæsen I, 1 og mit eget Arbejde, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I 1661—1675 og II 1676—1699).

EN UPAAAGTET KILDE.

I Tilknytning til Arkivsekretær C. Christiansens fortrinlige Oversigt over Amtsregnskaberne vil jeg gerne i al Korthed minde om *Amtsstuearkiverne* i Landsarkiverne, der indeholder fortrinlige Oplysninger om Enkeltheder i Amtsregnskabernes Poster, men som sjældent sees at blive udnyttet af Lokalhistorikerne. »Fortid og Nutid« skal ved Lejlighed bringe en Oversigt ogsaa over disse Arkivers Indhold.

En fortrinlig, men fuldkommen overset Kilde, som jeg fandt i *Matrikulsarkivet* i Kbhvn. Oktober 1921 (se Skivebogen 1921 S. 39), er »*Beretning til Matriculen om Jordbrugere 1805*« i Herredspakker og Amtspakker. Den indeholder 1) Indsendte Beretninger fra alle Godsejere. 2) Indsendte Protokoller fra Amtsstuerne over alt Selvejer- og Strøgods ved Aaret 1804's Udgang. 3) Protokoller over Selvejer- og Strøgods ved Amtsstuen efter Rentekammerets Ordre af 18. Decbr. og 29. Decbr. 1804, forfattet efter det med Ordren fulgte Skema. Heri gives Oplysninger om Dyrkningsmaade, Sædskifte, Høavl, Udskiftning, Bonitet, Gl. Hartkorn og meget mere. 4) Ekstrakter af alt det foregaaende, ordnet herredsvis, altsaa en Slags Herredsmatrikel 1804. Denne Kilde vil være et fortræffeligt Bindeled mellem Hartkornslisterne 1789—91 og Matrikelen 1844, foruden at den for Personalhistorien supplerer Folketællingen 1801. Dens Hovedbetydning ligger dog i, at den giver særdeles fyldige Oplysninger om det nye Landbrug efter Udskiftningen, samt egenhændige Beretninger fra en Del af de Godsejere og Præster, der var Foregangsmænd paa Landbrugets Omraade.

Red.

HÅNDSKRIFTER VEDRØRENDE DANMARKS TOPO- GRAFI I NATIONALMUSEETS 2. AFDELINGS BIBLIOTHEK.

Ved mag. art. Victor Hermansen.

Fra tid til anden er der til Nationalmuseet blevet skænket eller erhvervet håndskrifter, hvoraf enkelte atter er blevet afgivet til Rigsarkivet (se registratur 107) og det kongelige Bibliothek, medens resten, omhandlende emner af dansk topografi, efter museets deling i 1892 opbevares i dettes 2. afdelings bibliotek. Her blev de, efterhånden som de kom, indordnet blandt de trykte bøger, så at det var vanskeligt at få et overblik over deres antal og værdi. I sommeren 1923 blev de imidlertid udskilt af biblioteket, samlet for sig og katalogiseret. Vel er det ikke mange eller betydelige stykker, som denne nydannede håndskriftsamling rummer, men dog kan der i den vistnok gemme sig en og anden oplysning af værdi for den lokalhistoriske forskning, hvorfor det vil være på sin plads her at meddele en oversigt over dens indhold. Oversigten er opstillet i overensstemmelse med den i Trap anvendte orden. Benyttelsen af håndskrifterne må finde sted i museets kontortid, som er hverdage kl. 12—4, i månederne december—januar dog kl. 11—3.

Oldtidsminder i Danmarks Skove. 1834.

Indhold: »Indberetninger til det kongelige Rentekammer om Oldtidsminder i Danmarks Skove, indsendte efter Begjæring af Biskop P. E. Müller til Brug ved hans kritiske Udgave af Saxo Grammaticus«. — Anm.: Samlingsbind i fol.

F. Uldall: Om de danske landsbykirker I—VI.

Indh.: 980 kirkebeskrivelser, »optegnelser navnlig grundede på egne undersøgelser«, påbegyndt 1864, underskrevet 1. okt. 1920. — Anm.: 6 bind i fol. (376, 392, 392, 398, 398, 339 s.) med register i hvert bind. Testamentarisk gave.

R. Mejborg: Bilag til Borgerlige Huse særlig Kjøbenhavns Professor Residentser fra 1540 til 1630. Uddrag af Universitetets Regnskaber.

Indh.: 1. læg: s. 1—100, uddrag af Universitetets med flere regnskaber 1541—91, sagligt ordnet. 2. læg: s. 101—30, uddrag af Studiegårdsregnskaber 1613—32, sagligt ordnet. 3. læg: s. 132—47, inventarier. 4. læg: s. 148—52, gårde og grunde. — Anm.: Kvartmappe med 152 sedler og en trykt grundplan (udsnit). Gave fra R. Mejborg 1881.

A. *Mathiesen*: *Kjøbenhavns 3die Raadhus Anno 1728*.

Indh.: Skildring af rådhuset på Gammeltorv, før 1728, på grundlag af afbildninger og beskrivelser. — Anm.: Foliobind, 27 s., dat. 1897.

Georg Stein Thim: *Mennesket i Graven eller Iagttagelser gjorte ved udgravningen af St: Nicolai Kirkegaard saa og nogle historiske Efterretninger om denne Kirke*.

Anm.: Fol. 60 s. med tegninger. Vedlagt et supplement, to breve til etatsråd Thomsen ($\frac{9}{3}$, $\frac{29}{4}$ 1849) og et udsnit af Morgenposten for $\frac{11}{9}$ 1845.

Originale indberetninger vedrørende Sjælland til *Thura* og *Hofman*. 1755 og 1773. I—II.

Indh.: »Sjællands Kirkers og Sognes samt Herregaardenes Beskrivelse af Sognepræsterne og andre 1755 og 1773 med videre, hvoraf Extract er anført ved hvert Sogn i Foundationerne og siden i Atlas Danicæ 2, 3 og 6 Tome, den sidste 6 Tome af Hans de Hofman« (titelblad). — Anm.: To foliobind (s. 1—325, 326—770), erhvervet ved bytte 1923 fra Deichmannske bibliothek i Kristiania universitetsbibliothek.

Thuras udkast til beskrivelsen af Sjælland og Fyn, suppleret af *Hofman*.

Indh.: »Generalmajor Hofbygmester Lauritz de Thura Beskrivelse over Sielland og Fyen som skulde have været udgivet ligesom Hafnia Hodierna, men hand døde, førend det var ferdig, og hafde været altfor ufuldstændig; dette har baade Procanceller Pontopidan i den 2 og 3 Tome af Atlas Danicæ betjent sig af, men da jeg fandt enda mange anseelige Feiler, gjorde jeg et Suplement, og førend det blev trøkt lod det circulere i hver Herred som forandrede og tilsadte det mang-

lende, hvorefter den VI Tome af Atlas Danicæ er forfattet af Hans de Hofman.« (titelblad). — Anm.: Foliobind, erhvervet sammen med de foregående.

Hans Buch: Roeskildia Subterranea. Det er Beskrivelse over Roeskilde Domkirkes Kongelige Begravelser tilligemed Alle Capeller og Begravelsestæder Samt Epitaphier inscriptioner, Gravskrifter, antiqviteter og Alle Mærkværdige Anmærkninger, Efter en nøye Ligning og Eftersyn af Manuscripter baade ældre og nye, ligeledes Auctoribus, samt Domkirken selv, forfattet ved Mag. Hans Buch Sognepræst og Provst til Domkirken Anno M D C C X X I V.

Anm.: Foliobind, 120 s., med register over kapitlerne og alfabatisk personfortegnelse, samt tillæg dateret Kbh. 13. apr. 1793. Afskrift skænket af prof. Nyerup 1803. — Litt.: Løffler: Gravstenene i Roskilde Kjøbstad, s. XI.

H. Knudsen: Roskildensia. 1838.

Indh.: Henvisninger til trykt og utrykt stof vedrørende Roskilde sogne, by, kapitel, borgmestre og klosterforstandere. — Anm.: Hæfte i brækket 4to, 48 s., købt på auktion efter Kall-Rasmussen 1863.

S middenes Laugs Skraae i Roeskilde givet Aar 1491.

Anm.: Kvarthæfte, 36 s.; afskrift fra 1700'erne. — Litt.: C. Nyrop: Fra Roskilde Smedelavs Lade.

J. H. Larsen: Bidrag til Kundskab om Holbæk Kiøbstædi ældre og nyere Tider. 1847.

Anm.: Kwartbind, 52 s., også med titlen: Merløse Herred 1ste Hefte. Gave fra prof., dr. theol. J. H. Larsen 1847. — Litt.: C. A. Jensen: Fra Holbæks gamle Kirke (»Fra Holbæk Amt« III. 1909).

J. H. Larsen: Bidrag til en topografisk Beskrivelse over Miærløse Herred Siællands Stift samlede og forfattede af J. H. Larsen. 1842.

Anm.: Kwartbind, 183 bl., med reg. Også med titlen: Merløse Herred 2. Hefte. Gave fra forfatteren 1848.

J. H. Larsen: Bidrag til Løveherredets topografiske Beskrivelse i Siøllands Stift samlede af J. H. Larsen 1848.

Anm.: Kvartbind, 79 bl. Gave fra forfatteren 1849.

H. van Deurs: Beskrivelse over Hovedgaarden Bødstrup beliggende i Holbeks Amt, Løve Herred, Drøsselberg Sogn, forfattet i Aaret 1848 af Ejeren H. van Deurs.

Anm.: Folio, 65 s.

J. H. Larsen: Bidrag til en topografisk Beskrivelse over Ars Herred i Siøllands Stift. 1849.

Anm.: Kvartbind, 62 bl. Gave fra forfatteren. 1849.

J. H. Larsen: Samsøe og Tunø topografisk beskrevet af J. H. Larsen. 1849.

Anm.: Kvartbind, 47 bl. Gave fra forfatteren 1849.

Monumenta Sorensia Quorum priora exhibit tabula vetusta descripta Anno Chr: MDXXIV opera Henrici Christierni abbatis XLXI.

Indh.: Bl. 2r-7v = Wieland: Tabula Sorana, 1712, p. 23—28 (begravelserne i Sorø), bl. 7v—11r = Wieland p. 41—51 (Absalons genealogi, mærk dog bl. 11v), bl. 11v—15r = Wieland p. 3—19 (abbederne i Sorø), bl. 15r—16v (abbeder og kgl. forstandere indtil 1683), bl. 17v—25v inscriptiones et epitaphia templi Sorensis (inventar og ligsten), bl. 25—27v inscriptiones Scholæ, Triclinii inscriptio.

Peter Motzfeld: Fuldstændig Udtog af alle de Monumenter og mærkværdige Ting, Som forefandt udi St. Bendts Kirke i Ringsted udi Aaret MDCCLI ved Peter Motzfeld Chor-Degn samesteds.

Indh.: s. 1—134 Motzfelds beskrivelse, s. 137—44: »Nogle Anmærkninger, hvoraf endel ere Ringsted vedkommende, fundne udi en Gl: Bog for og bag, skrevne af een ved Navn Daniel Andreæ Ringstadiensis«, s. 146—51 anvisninger på at forfærdige solskiver, s. 153—54 Copie af Hr. Inspecteur Klestrups Brev (dat. Giesegaard ²⁵/₄, 1783), s. 154—58 Copie af Hr. Matthiassøns Opmaaling af Degnejorden til Bjeverskov liggende

i Qvistskovmark, s. 164—66 af Adam Gottlob Schirachs Bienschwärme, efterretning hvorledes man kan hjelpe Viiserløse Biestader til en nye Bie-Moder eller Viiser, s. 167—68 Epigramata til Liigsteene eller -træer. — Anm.: Kvarthind, 168 s., købt 1878 af enkefru Høyen.

M. Hillerøe: Descriptio Insulæ Monæ. 1740.

Anm.: Kvarthind, 87 s.; købt af boghandler Holm 1851. Dediceret til Moltke.

Balle: Beskrivelse af Kirken i Aakirkeby m. v. 1824.

Indh.: 1) Beskrivelse af kirkens inventar, kalkmalerier, indskrift, ligsten, runesten i våbenhuset (med enkelte farvelagte tegninger); 2) om stenkul. — Anm.: Kvarthæfte, 31 s.; p. 2 omtales en »hosfølgende Tab. 1«, som forefindes i museets billedsamling. Forfatteren var præst i Åkirkeby.

H. Wichfeld: Geologiske og antiqvariske Bemærkninger med Hensyn til Laalands Central Bassin og sammes nærmeste Omegn, ledsagede af 8 Stkr. Kort af H. Wichfeld 1854.

Anm.: Kvarthæfte, 50 s.; fra kammerherre v. Wichfeld til Engestofte 1854. — Litt.: »Dette Manuscript er trykt i Rhodes Samlinger ved Friis 18 . ., Side 310—28.

J. H. Larsen: Laaland og Falster topografisk beskrevet af Dr. J. H. Larsen Sognepræst i Holbek. Andet Bind. Bidrag til en topografisk Beskrivelse over Musse Herred . . . 1848.

Anm.: Kvarthind, 97 bl.; gave fra forfatteren 1849. »Første Bind, der er trykt, indeholder Nørre, Sønder og Fugelse Herreder«.

J. H. Larsen: Laaland og Falster topografisk beskrevet af Dr. J. H. Larsen Sognepræst i Holbæk. Tredie og sidste Bind. Falster. 1849.

Anm.: Kvarthind, 111 bl. Gave fra forfatteren 1849.

Historia pastoralis Fioniæ. 1700'erne.

Indh.: Personalhistorie, gravskrifter, klokkeindskrifter, oplysninger om kirkeinventar. — Anm.: Kvarthind, 32 s., overladt Vedel Simonsen af provst Knudsen og kom fra førstnævntes bo 1863. Sidste årstal, der nævnes, er 1730.

N. v. Haven: Optegnelser om fynske Antiquiteter.
 Indh.: Claus Rønnovs ligsten i Odense S. Hans, ligsten over prior Oluf Pedersen på Dalum kirkegård, Sanderumskabet, Flemløserunestenen, røgelsekar fra Heden kirke, Odense var-tegn. Alle med tegninger, tildels med vedføjte målestok. — Anm.: Kvarthæfte, 22 bl.

Vedel Simonsen: Samlinger til Odense Bys Historie.
 I—II. 1832.

Indh. I: 1. hæfte: Bidrag til Odense Bys Historie, kronologisk ordnede, indtil 1500 (foran i bindet en fortegnelse over de benyttede kilder). 2. hæfte fra 1500—1700, 3. hæfte fra 1700—1831, Bidrag til Vor Frue sogns historie. II. Bidrag til S. Albani sogns historie, — til S. Knuds, — Gråbrødre klostres, kirkes og hospitals, — til S. Hans, navnerregister, sted- og sagregister. — Anm.: To kvartbind. Renskrift med enkelte tilføjelser af Vedel Simonsen. Fra hans bo 1863. — Litt.: Den del af indholdet, der går til 1600, er overstreget og i udvidet skikkelse trykt i »Bidrag til Odense Bys ældre Historie« 1842—44.

Vedel Simonsen: Samlinger til Odense Kirkers og Bys Historie. 1832.

Indh.: A. Bidrag til Vor Frue sogns historie (62 s.). B. S. Albani sg. (136 s.). D. Gråbrødre kloster, kirke og hospital (48 s.). E. S. Hans (75 s.). Odense bys historie 1554—1637 (s. 161—208), 1637—63 (s. 209—46), 1663—1738 (s. 247—78), 1738—83 (s. 279—310), 1783—95 (s. 311—42), 1795—1831 (s. 343—79). — Anm.: 15 kvarthæfter. Vedel Simonsens originalmanuskript.

Bircherod: Inscriptiones Othinienses cum Annotationibus historicis.

Indh.: 1) In æde Divi Albani vulgo Franciscanorum. 2) In æde Divi Kanuti. 3) In æde Divi Johannis. 4) In æde Divæ Virginis. 5) In Gymnasio Regio supra januam. — Anm.: Kvartbind. Afskrift ved H. Knudsen efter Thott, 4to, 1426. Af Vedel Simonsens bo 1863.

Beskrivelse paa nogle Monumenter, som findes i Graabrødre Kirke i Odense . . . Inscriptiones Othinienses.

Indh.: Kong Hans' monument, Claus Bergs altertavle med fremstillingerne af Hans, Kristian II, Kr. II.s søn Hans, dron. Kristine, dron. Elisabeth og prinsesse Elisabeth, hertug Frans' monument, vægpanelets våbner, klokkeindskrifter, gravsten, indskrift på bispegården (efter Wolfs Encomion, Ar. Berntzen, Huitfeld), S. Knuds inventar (»efter et manuskript lånt mig af Christen klokker«) ekstrakt om præsterne til Odense hospital og Pårup 1690, Korups klokke, »Sciagraphia Systematis Antiquitatum et Inscriptionum Otthinæ« (delt i to bøger med kapitelangivelser). — Anm.: Kvarthæfte, 32 s.; gave 1820 fra kirkesanger Faaborg i Uggerslev. Blandt kilderne nævnes: Cornelius Hamsfort: Series Episcop. Otthiniensium, ms.

W. Marckmann: Afskrifter af alle de endnu læselige Inscriptioner, som findes paa de, dels paa Assens gamle Kirkegaard henliggende jordfaste og dels, formedelst Kirkens indvendige Hovedreparation, i Sommeren 1842, af Kirken udførte Liigstene og Monumenter. Optagne i September 1842.

Indh.: Indskrifter fra gravminder og inventar. — Anm.: Afskrift fra 1884; modtaget samme år fra Kultusministeriet.

Vedel Simonsen: Samlinger til Odense Herreds Beskrivelse I—II. 1832.

Indh.: I. Næsbyhoved-Broby sg., Korup sg., Ubberød sg., Pårup sg., Dalum sg., Sanderum sg., Tommerup sg., Brylle sogns historie. II. Brændekilde sg., Bellinge sg., Stenløse sg., Fangel sg., Verninge sg., Vissenbjerg sogns historie. — Anm.: Kvartbind. Renskrift. Fra Vedel Simonsens bo 1863.

Vedel Simonsen: Samlinger til Aasum Herreds Beskrivelse 1833.

Indh.: Seden sogn (1—13), Åsum (15—31), Fravde (37—64) med Fravdegård (65—72) og Hollufgård (73—82), Allerup (83—99), Davinde (101—115) med Sanderumgård (117—25), Nørre Søby (131—43) med Søbysøgård (145—53), Nørre Lyn-delse (155—73) med Brangstrup (175—83), Højby (185—93), Sønder Nærå (195—217) med Torpegård (219—25) og Ringstedgård (227—33), Rønninge (235—63) med Rønningesøgård

(265—74), Rolfsted sg. (275—91). — Anm.: Kwartbind, 297 s. Fra Vedel Simonsens bo 1863.

Vedel Simonsen: Samlinger til Bjerger Herreds Beskrivelse.

Indh.: Marslev sg. (1—15), Birkende sg. (17—23) med Selleberg (27—29), Rynkeby sg. (33—43) med Skovsbo (45—55), Revninge sg. (57—61) med Lundsgård (65—71) og Jershøve (73—74), Kølstrup sg. (77—87) med Ulriksholm (89—97), Agedrup sg. (101—05), Munkebo sg. (109—23), Kerteminde (125—51), Drigstrup sg. (157—67), Mesinge (173—83) med Torslund (185—87), Viby sg. (189—97) med Brolykke (201—05) og Hverringe (209—12), Dalby sg. (213—23), Stubberup sg. (229—41) med Eskebjerg (245—51). — Anm.: Kwartbind, 255 s. Af Vedel Simonsens bo 1863.

Vedel Simonsen: Samlinger til Lunde Herreds beskrivelse I—II. 1832.

Indh.: I. Lumby sogn, Allesø sg., Lunde sg., Østrup sg., Østrupgård, Hjadstrup. II. Skeby sg., Otterup sg., Nislevgård, Ørriidslevgård, Norup sg., Hofmangave. — Anm.: Kwartbind. Renskrift. Af Vedel Simonsens bo 1863.

Vedel Simonsen: Indsamlede Bidrag til Skam Herreds Sognehistorie. 1832.

Indh.: Skamby sg., Uggerslev sg., Uggerslevgård, Højerup sg., N. Næraå sg., Bederslev sg., Klinte sg., Grindløse sg., Jerstrup hgd., Agernæs og Kjørup sg., Kjørup hgd., Hundstrup eller Krogsbølle sg., Einsidelsborg hgd. — Anm.: Kwartbind. Renskrift. Af Vedel Simonsens bo 1863.

Vedel Simonsen: Samlinger til Skovby Herreds Beskrivelse I—II.

Indh.: I. Udsigt over Fyenske Oldtidsminder eller Bidrag til Fyns Stifts Archæologi og ældste Historie. 1. Afd.: Skovby Herred. 1) Egnens ældste Beskaffenhed, 2) Egnens første Bebyggelse eller den saakaldte Jætte- og Trolde-Periode (bl. 1—38). Bidrag til Bogense sogns historie (39—114). Skovby sg. (115—53), Harritslevgård (154—73), Guldberg sg. (174—96), Nørre Sandager sg. (197—209), Enggård nuv. Gyldensteen (210—27), Brinchenslyst eller Sandagergård (228—40), Ejlbj

sg. (241—63), Medelby sg. (264—72. II. Ore sg. (bl. 1—33), Oregård (34—45), Hårslev (46—107), Sørslev (108—43), Vigerslev sg. (144—202), Langesø (203—14), Margård (215—20), Veflinge (221—57), Elvedgård (258—71), Rugård (272—87), Søndersø sg. (288—316), Dallund (317—31). — Anm.: To kvartbind, 272 og 331 blade.

J. F. Boesen: *Physisk, oeconomic og historisk Beskrivelse over Wigterslev og Weflinge Sogne i Aaret 1831. I—II.*

Anm.: Kvartbind, 295 og 258 s., med kort, grundplaner og tegninger. Fra Vedel Simonsens bo 1863.

Vedel Simonsen: *Samlinger til Vends Herreds Sognebeskrivelse 1832.*

Indh.: I. Middelfart sg., Hindsgavl hgd., Kavslunde sg., Vejlbjby sg., Billeshave hgd., Asperup sg., Roerslev sg. II. Brenderup sg., Kjærsgård hgd., Holsegård hgd., Gamborg sg., Udby sg., Nørre Åby sg., Inslev sg., Bubbegård hgd., (med kort), Balslev sg., Ejby sg., Fjeldsted sg., Billesbølle hgd., Harndrup sg. III. Føns sg., Bannerslund eller Sparretrør hgd., Ørslev sg., Tybring sg., Gjelsted sg., Hønnerup hgd., Rørup sg., Erholm hgd., Søndergårde hgd., Husby sg., Ivernæs nu Wedelsborg hgd. — Anm.: 3 kvartbind. Renskrift. Af Vedel Simonsens bo 1863.

Vedel Simonsen: *Samlinger til Baag Herreds Beskrivelse. 1833.*

Indh.: Assens by og sogn, Kærum sg., Sønderby sg., Hellenæs sg., Dreslette sg. (med Flenstofte), Hårby sg., Løgismose hgd., Flemløse sg., Køng sg., Søholm hgd., Gamtofte hgd., Brahesborg hgd., Søby sg., Skovgård, Turup sg., Søllested sg., Vedtofte sg., Vedtoftegård, Barløse sg., Sandager sg., Orelund, Holevad sg., Ørsted sg., Krenkerup, Tanderup sg., Billeskov, Skydebjerg sg., Orte sg. — Anm.: Kvartbind. Originalmanuskript. Af Vedel Simonsens bo 1863.

Laurits Pedersen Næraae: *Noget liidet angaaende Svendborg og særdeles Vor Frue Sogn og Kirke. 1771.*

Anm.: Kvartbind, 36 s. med tegn. og tabeller. Indsendt 1820 ved Vedel Simonsen fra kirkesanger Faaborg i Uggerslev.

Ulfeldtske monumenter i Kværndrup kirke
1765.

Indh.: En på foranledning af Sophia Juel til Egeskov 1765 udarbejdet serie (på 28) tegninger, flere med mål og farvelagte, af ligsten og gravskrifter over slægten Ulfeldt i Kværndrup kirke. Hver tegning er vidimeret af provst Joh. Steenstrup og degnen Chr. Winiche. — Anm.: Foliobind, 82 bl., i rødt skind med guldtryk og -snit, modtaget 1921 fra Frederiksborgmuseet af de af dette erhvervede ulfeldtske sager.

Inscriptioner i Quærndrup Kirke i Svendborg
Amt. 1700'erne.

Indh.: Latinsk beskrivelse af kirken ved en præst (jvf. s. 121 f.) Vedlagt en dansk oversættelse til s. 47—57, 92—113. — Anm.: Kvarthæfte i pergamentsomslag, opr. 124 s. men de første 28 s. er udskåret. Hs. er indsendt 1820 ved Vedel Simonsen fra kirkesanger Faaborg i Uggerslev.

Vedel Simonsen: Øen Lyøes archæologisk-historiske Beskrivelse efter et Manuscript af Præsten Sal. Ludvig Boesen til Wiggerslef i Fyensamtegen Undersøgelse paa Stedet meddeelt af Vedel Simonsen 1812. — Anm.: Kwartbind. Reenskrift. Af Vedel Simonsens bo 1863.

Vedel Simonsens og andres Samlinger om Gislev og Ellested Sogne og om Herregaarden Lykkesholm.

Indh.: Beskrivelse af Gislev kirke, udskrift af Thurahs indberetning (Kall. 377), Blochs Fyns Geistlighed (Add. 4. 238), Samlinger til Lykkesholms historie ved H. S. Knudsen (udskrift af Suhm XIV), Vedel Simonsen: Et Par Bidrag til Gislevs, Ellestedes og Lykkesholms Historie, 1849, vedlagt et brev af sept. 1851 fra Vedel Simonsen til provst Knudsen, Gislev, indeholdende tilføjelser til nævnte bidrag. — Anm.: 3 kvarthæfter. Gave 1917 fra dr. phil. Vilh. Lorenåen. Af provst H. J. E. Knudsens fynske topografiske samlinger.

Vedel Simonsen: Langelandske Annaler.

Anm.: Kwartbind. Originalmanuskript. Af Vedel Simonsens bo 1863.

R. H. Kruse: Nørre Jyllands Mærkværdigheder i det 19de Aarhundrede. I—II. 1843.

Indh.: »Fortidens tilbageværende Mærkværdigheder, saasom: Oldtidens Stensætninger, mærkværdige Personers Gravhøje fra Hedenold, Gravsten over mærkværdige og berømte Personer fra det 13., 14., 15. og 16. Aarhundrede, kort Beskrivelse over de gamle Kloostere, Slotte og Borge, forsaavidt samme kan erholdes, mærkelige Gravhøje, endeel fundne Oldsager, gamle Indskrifter, gamle mærkelige Bygninger, Gravsten fra den chatolske(!) Tidsalder, Bomærker, Døbefonde m. m.« Vedlagt et brev af $\frac{7}{3}$ 1834 fra Kruse til oldsagskommissionens sekretær C. Thomsen. Indhæftet: (I. nr. 98) Tingsvidne af Salling N. Hrd. 1533, papir med rester af 6 segl, (II. nr. 28) breve til Kruse fra Finn Magnussen af $\frac{14}{8}$ 1843, $\frac{6}{6}$ 1842, $\frac{31}{5}$, $\frac{15}{6}$, $\frac{10}{10}$ 1843, (II. nr. 133) Aalborg bytingsvidne af 1566, pergament med indsnit til 5 seglremme. — Anm.: To foliobind, 121 og 59 s., med kolor. tegn. og reg.

Finn Magnusen: Efterretninger om forskjellige, mestendels nyopdagede Oldtids-Mindesmærker i Nørre-Jylland uddragne af en Skrivelse fra Hr. R. H. Kruse til Finn Magnusen, af 7de Septbr. 1843.

Anm.: To folioark, underskrevet af Finn Magnusen $\frac{16}{10}$ 1843.

R. H. Kruse: Første Tillæg til Manuskriptet Nørre Jyllands Mærkværdigheder i det 19de Aarhundrede. 1856.

Anm.: Foliobind, 32 s., med kolor. tegn. og reg.

R. H. Kruse: Andet Tillæg til Nørre Jyllands Mærkværdigheder i det 19de Aarhundrede. 1857.

Anm.: Foliobind, 37 s., med kolor. tegn. og reg.

R. H. Kruse. Antiquariske Efterretninger samlede paa en Rejse i Wensyssel. 1832.

Anm.: Foliobind med tegninger.

Chr. Fred. Jacobsen: Nogle Bemærkninger om Broust Sogns Oldsager foranledigede ved Deres Kongelige Høyheds huldrige Nærværelse og Erkyndigelse om Samme.

Indh.: Indledningsdigt til prins Christian Frederik, dernæst bemærkningerne, delt i 21 paragraffer. — Anm.: Kvarthæfte, 24 bl.; fra Rigsarkivet 1896.

R. H. Kruse: Beretning til Commissionen for Oldsagers Opbevaring. 1843.

Indh.: Antikvariske efterretninger fra rejser 1842—43 i Vendsyssel og Himmerland. — Anm.: 2 folioark.

Udtog af *Chr. Erichsøns* Manuskript: Viborg Byes Beskrivelse.

Indh.: Afskrift af de dele af originalmanuskriptet i Grams bibliotek, som ikke er medtaget i den trykte udgave (1721). — Anm.: Kwartbind. Indholdsfortegnelse på titelbladets bagside. Erholdt 1871 fra kammerherre E. Vedel, Bornholm.

Viborg Byes Beboere April 1839.

Anm.: Oktavhæfte, 14 bl., dateret Viborg 18. apr. 1839, underskrevet af R. Christensen og stilet til pastor Ursin. Gave fra kaptajn Daniel Bruun 1920.

C. Testrup: Rinds Herreds Krønike.

Anm.: Kwartbind, 26 s. På titelbladet: Historiske og antiqvariske Optegnelser ved J. J. A. Worsaae 1840. Nærværende afskrift er meddelt Worsaae af stud. theol. M. N. C. Rasmussen.

J. J. A. Worsaae: Samlinger til Weiles Historie. I—II. 1838—39.

Indh.: Samlingerne går til o. 1700, A. Henrichsens beskrivelse 1838. — Anm.: To kvartbind, 176 og 67 s., købt efter Worsaae 1887.

J. J. A. Worsaae: Samlinger til Weile Bys Historie i det 17. Aarhundrede. 1840.

Indh.: Weile-Bye under det keiserlige Indfald 1627—29 og i Aarene 1629—43. 2) Weile-Bye under de Svenske i Midten af det syttende Aarhundrede. 3) Weile-Egnen under de svenske og brandenborgske Tropper (1657—60). 4) Weile-Egnen efter Fredens Slutning og de fremmede Troppers Bortmarch 1660. — Anm.: 4 Kvarthæfter.

Jacob Ørsted: Colding Kirkes Inscriptioner Samlede i Aaret 1730 og efter begiering Provsten ved Staden . . . Mag. Laurits Lech samt . . .

Borgmester Jens Riis tilstillede af Jacob Ørsted Rector Scholæ. Colding 7. Janv. 1731.

Anm.: Kvarthæfte, 39 s.

Mouritz Mouritzen: Encomium Jellingense eller Jellinge byes tilligemed hosliggende Kirke og tvende Høyes Beskrivelse, som Tirsdagen den 5. Augusti 1721 blev mundtlig refereret . . . Dronning Anna Sophia . . .

Anm.: Kvarthæfte, 12 bl.; af Vedel Simonsens bo 1863.

Isfron: Monumentum Jellingense med tydelig Forklaring over dens egentlige Indhold. Af-coperet, udmaalt og i Dansk oversat i Aaret 1797.

Anm.: 6 kvartblade med tegn., overleveret 1861 af prof. Wor-saae fra Frederik VII, der havde fået hs. i Jellinge den 17. juli s. a.

A. Jensen: Beskrivelse af Trandum Sogn med den i 1554 nedbrudte Kirke, Gimling Herred. 1897.

Anm.: Kvarthæfte, 58 s.

Madtz Pedersøn Rostoch: Den gamle og navnkundige Kiøbstæd Ribe Samenskrefven af Den Velærværdige, Hæderlige og forneme Vellærd Mand Hr. Madtz Pedersøn Rostoch Aar MDCLXXXVIII.

Indh.: Versificeret beskrivelse med tilføjede oplysninger. — Anm.: Kvarthind, 50 s., afskrift af Laurits Pedersen Næraae 1760. På originalens bind stod: J. R. WB 1681.

M. Quistgaard Muusmann: Bidrag til Dannevirkes Undersøgelse.

Indh.: 6 akvareller, med tilhørende text, fra det stykke af volden, som blev sløjfet ved anlægget af skanse 16. — Anm.: Tværfol. Muusmann var adjukt ved domskolen i Slesvig.

T. Hvass: Gravskrifter fra kirkegårdene på S. Thomas og S. Croix.

Indh.: Gravskrifter, tildels med oplysninger om reparationer

og mål på stenene. — Anm.: Springbind med maskinskrevne afskrifter; gave fra arkitekt T. Hvass 1919.

Chr. Heilskov: Danske indskrifter i Skåne.

Indh.: I. Malmö, II. Oxie og Skytts hrd., III. Vemmenhögs, Ljunits og Herrestads hrd., IV. Ystad by og Bara hrd. — Anm.: 2 konvolutter med løse sedler (1—58, 59—100) og 2 hæfter (46, 56 s.).

FOLKEMINDESPØRGEN.¹⁾

Naar Fortælleren og Optegneren af Folkeminder mødes er Tiden oftest knap og skal udnyttes bedst muligt, mens de er sammen.

Fortælleren ævner ikke at give sine Minder helt overskueligt. Vi kan sidde og tale gammelt om løst og fast, men det bliver til lidet imod hvad det *kan* blive, og Tiden løber fra os.

Der maa drages samlende Linjer, spørges metodisk, hvis vi skal naa at faa samlet en hel Folketradition.

Der maa spørges, det *er* nødvendigt altid, og der maa udspørges nøje efter netop de Linjer, som indkredser denne Folketradition og, saavidt det er muligt, bringes Orden og Oversigt i det mangfoldige Stof eller i de fattige Lævn som er tilbage.

Der findes flere Spørgelister om Folkeminder, gode til Vejledning, men for omstændelige til Brug i Marken. Man maa søge sig frem, til man finder en Metode.

Optegneren sidder overfor den gamle Fortæller. De har en Time eller to at tale sammen i. De kan nemt sludre den Tid bort, men det vil være Synd at spille den gamle, Øjeblikket maa udnyttes Døden venter Folkemindet.

Hvor skal vi tage fat?

— Lad os straks sætte midt ind i Landsbyen, men ikke altfor studs ind i Sjælelivet.

¹⁾ Red. har ment, at det kunde være af Interesse for Læserne at høre efter hvilke Principer Stoffet i Thorkild Gravlunds »Dansk Bygd« blev samlet, og Forfatteren har med stor Elskværdighed imødekommet Ønsket.

SAMARBEJDET MELLEM RIGSHISTORIKERE OG LOKALHISTORIKERE

Af *Johan Hvidtfeldt*.¹⁾

Studiet af lokalhistorie, systemet med den snævrere hjemstavnsfortidige begivenheder og forhold, er vel egentlig den naturlige og oprindeligste form for historieskrivning og er af gammel dato, her i landet saavel som i udlandet. I sidste halvdel af det 18. aarhundrede naar studiet et højdepunkt. Vi faar det store smukke værk *Danske Atlas*, grundlagt af Erik Pontoppidan, men fuldført af Hans de Hofman, en af denne periodes betydeligste og mest tiltalende skikkelser. Og rundt om i landet ser det ene lille topografiske værk efter det andet lyset. Mange bliver trykt, andre ligger den dag i dag i arkivernes og bibliotekernes gemmer. Den følgende tid, romantikens tidsalder, interesserede sig ikke i samme grad for hjemstavns historien. Og dog var romantiken i allerhøjeste grad historisk, vel mere end nogen anden litterær skole eller aandsretning. Men den fortid, den vilde skildre, var de store gribende skikkelser i nordisk oldtid og middelalder eller de materielle forhold, den indeholdt meget statistik, mange snusfornuftige bemærkninger og megen bedsteborgerlig ræsonneren, men kun lidt af det storslaaede eller det mystiske, som romantikerne søgte i historien.

En ny lokalhistorisk interesse opstod i 1860erne. Samlinger til *Fyns Historie og Topografi* begyndte at udkomme i 1861 og *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* i 1866. Men særlig dybt gik interessen ikke. Det var væsentligst adjunker og præster, der var

¹⁾ Foredrag ved Dansk historisk Fællesforenings Aarsmøde i København den 30. August 1942.

de bærende kræfter. Men nogle aar efter aarhundredskiftet indtræder der en fuldstændig kovending i indstillingen. Det ældste amtshistoriske tidsskrift »Fra Ribe Amt« begynder at udkomme i 1903, og i løbet af nogle faa aar har bevægelsen vokset sig saa stærk, at saa at sige ethvert amt har sit eget historiske samfund og sit eget tidsskrift.

En fyldestgørende forklaring paa dette fænomen er aldrig givet. Man har villet sætte det i forbindelse med oprettelsen af de tre landsarkiver — provinsarkiver som de oprindeligt kaldtes — ved loven af 1889. Dette har sikkert ogsaa haft sin betydning, men aarsagen ligger dog dybere. Den politiske kamp og den økonomiske udvikling efter 1864 havde medført, at bondestanden overtog det politiske styre i landet, og samtidig havde der — først og fremmest gennem højskolen og de grundtvigske ideer — fundet en stærk højnelse af bondestandens kulturelle niveau sted. Der kan ikke være tvivl om, at landboen, der jo er meget mere knyttet til stedet end byboen, har en ret stærkt udviklet historisk interesse og følelse. Den sociale frigørelse i forbindelse med den kulturelle vækkelse gjorde det muligt, at denne interesse kunde komme til at give sig stærkere og mere positive udslag end tidligere. Mens det før var akademikere, som havde baaret det lokalhistoriske arbejde oppe, er det nu i høj grad folk fra landet, gaardmænd og lærere, ligesom det ogsaa mere er landsognenes end købstædernes historie, der arbejdes med. Interessant er det ogsaa at se, at udviklingen omtrent har fulgt de samme linier i de andre nordiske lande, hvor de politiske og sociale forhold nogenlunde har været de samme som her i landet. Mest udpræget er ligheden maaske mellem Danmark og Norge. Bortset fra de to ældre historiske Foreninger i Trondheim og Bergen, begyndte oprettelsen af historiske samfund med bygdehistorisk forskning som formaal i 1907 med stiftelsen af Nordfjord Sogelag, og derefter kom de andre slag i slag paa samme maade som i Danmark¹⁾. En historisk fællesforening: Landslaget for bygde- og byhistorie fik man i 1920, og to aar senere begyndte landslagets

¹⁾ C. E. Christiansen: Historielag og lokalhistoriske tidsskrifter (Heimen I 156 ff. og 188 ff.).

tidsskrift: »Heimen« at udkomme. Det svarer helt og holdent til vort »Fortid og Nutid«, som vel ogsaa er dets aandelige ophav. Udviklingen i Sverige har i det store og hele fulgt de samme linier som i Danmark og Norge. Dog kan man maaske sige, at de svenske hjemstavnsinteresserede er mindre historiske i deres indstilling end vi herhjemme. Det er ret typisk, at det svenske tidsskrift, der svarer til »Fortid og Nutid«, oprindeligt hed: »Tidsskrift för hembygdsvård«. Det blev udgivet af Samfundet för Hembygdsvård, men efter at denne forening var blevet sammen-sluttet med Svenska Naturskyddsföreningen, fik tidsskriftet navneforandring til »Bygd och Natur«.

Selvom man vil anerkende den her givne forklaring paa hjemstavnsstudiets stærke opsving, saa har man dog ikke forklaret, hvad der i sidste instans er den psykologiske baggrund for dette studium og den lokalhistoriske interesse i det hele taget. Motiverne er sikkert individuelle og forskelligartede. Hos mange af de personer, der sysler med at samle lokalhistoriske oplysninger, er der snarest tale om en vis samlermani. Man samler historiske kendsgerninger af en eller anden art, ligesom man samler frimærker, mærkater og tændstikæsker. Det ene kan vel være ligesaa tosset som det andet. Selve indsamlingen er ofte en vis form for sport, hvor det at gaa paa jagt efter oplysningerne er det centrale, det spændende. Hos nogle læsere er det trangen til underholdning, til at læse om spændende begivenheder og fængslende skikkelser, der er motivet, iøvrigt den samme trang, som faar saa mange til at læse de kulørte ugeblade. Man skal heller ikke kaste vrag paa disse læsere. Mange af dem faar sikkert efterhaanden en virkelig historisk interesse og forstaaelse. Og i hvert fald er en ting sikker. De, der har ansvaret for indholdet af aarbøgerne, maa tage hensyn til dem. De er med til at bære tidsskrifterne oppe, og med de smaa understøttelser, som staten og det offentlige giver, er man nødt til at have saa stort et medlemstal som muligt, det er ganske simpelt et spørgsmaal om at være eller ikke være.

Hos andre læsere af lokalhistorisk litteratur er der et særligt moment, som vi saa ofte møder her i livet paa meget forskellig vis: Genkendelsesglæden. Det morer folk at læse erindringer og

fortællinger om en tid, der ikke ligger længere tilbage, end at de selv kan mindes den. Den tumbe skomager paa torvet, jo ham kan vi da nok huske.

Men den vigtigste drivfjeder baade hos læsere og lokalhistorikerne bliver dog sikkert den almenmenneskelige trang til erkendelse og forstaaelse. For at forstaa sig selv eller ens omgivelser maa man søge tilbage, forudsætningerne findes i fortiden, vil man udrede en aarsagssammenhæng, kan man kun gaa bagud. Mange vil maaske sige, at dette er et postulat, et forsøg paa at besmykke og idealisere følelser, som ofte er af en meget mindre ideel karakter. Men alligevel. Mon ikke trangen ofte er tilstede, til vel ganske ubevidst.

Hvad der nu end ligger bag ved den lokalhistoriske interesse, er der ingen tvivl om lokalhistoriens egentlige formaal, det er det samme som rigshistoriens: at udvide kendskabet til vort lands fortid. Men lokalhistorien gør det gennem at studere udviklingen i de enkelte dele af landet. Rigshistorien maa skildre udviklingen i hele riget, finde frem de træk, der er fælles, udrede de begivenheder, der er nationens fællesoplevelser og bestemmende for hele rigets skæbne. Forstaaelsen af og kendskabet til folkets historie gennem tiderne er en af de mange forudsætninger for at skabe gode og værdifulde borgere. Thi fortrolighed med fortiden giver en dybere forstaaelse af nutiden og gør det muligt at kende forudsætningerne for det danske rige af i dag med dets særegne udvikling, dets særprægede kultur og dets egen indstilling overfor nutidens politiske problemer. Men samtidig faar man ogsaa en forstaaelse af, at det danske folk ikke er en isoleret foreteelse i verdensaltet, men til alle tider har været en del af en stor og omfattende kulturverden og i høj grad har modtaget impulser udefra. Lokalhistorien kan i sig selv virke som kulturpædagogisk faktor og gør det uden tvivl i allerhøjeste grad, men jeg vil dog tro, at det er den almindelige historie, som man i denne forbindelse først og fremmest maa ty til. Men der er her et vist sammenspil mellem lokalhistorien og rigshistorien. Det naturlige for den historisk interesserede er at begynde med det bedst kendte. Maaske er det slægtens historie, der først fanger interessen, eller

gaardens fortid. Derfra udvides interessesfæren naturligt til landsbyen og sognets fortid, og hos mange vil trangen snart vaagne til at faa noget mere at vide om den almindelige historiske baggrund for de foretelser, han kender i sin hjemstavn. Lokalhistorien kan her være vækker. Men nogen bevidst paavirkning vil der vel i de fleste tilfælde ikke være tale om. Noget samarbejde mellem lokalhistoriker og rigshistoriker paa dette omraade er næppe særligt paakrævet.

Men derimod er der et andet felt, hvor et samarbejde skulde være naturligt. Som sagt har de to forskningsgrene samme endemaal: at udvide kendskabet til landets fortid. Det skulde paa forhaand synes naturligt, at dette fællesmaal skabte et nøje samarbejde mellem de to forskningsgrene, og at den ene støttede den anden i arbejdet. Paa enkelte omraader af hjemstavnsarbejdet har der ogsaa været en ret nøje forbindelse med den almindelige viden-skab, saaledes arkæologi, folkløse, stednavneforskning. Men hvad den almindelige historie angaar, kan dette ikke siges at have været tilfældet. Det bliver opgaven i det følgende at undersøge de teoretiske og praktiske muligheder for et saadant samarbejde.

Skal man i dag diskutere dansk historieforsknings maal og midler, saa tror jeg næppe, det — som for en 60—70 aar siden — blir det i strengeste forstand kildekritiske moment, der vil blive genstand for drøftelsen. Dermed være ikke sagt, at der ikke ogsaa er uløste problemer der. Men der vil paa dette punkt næppe være særlig dybtgaaende uoverensstemmelse mellem Erslevs jævnaldrende og de følgende generationer.

Men vandrer de yngre historikere da ad de samme stier som de gamle? Er der intet nyt, de vil? Har de ingen nye synspunkter, naar de skal til at give sig i lag med udforskningen af dansk historie? Naar alt kommer til alt, er der dog vist en modsætning, selvom den maaske ikke giver sig saa stærke udslag, som naar Erslev og Steenstrup tørnede sammen. Nu skal det indrømmes, at det er et meget farligt omraade at komme ind paa; subjektive synspunkter og meninger og et rent personligt skøn kan let faa et meget større spillerum end ret og billigt er.

Gennembruddet indenfor den historiske videnskab i 1870erne var først og fremmest metodisk. Det var den moderne kildekritik, som kom i højsædet, og det var gennemførelsen af den, som optog de unges arbejdskraft. Men samtidig skete der ogsaa en ændring i emnevalget, eller maaske snarere en forskydning fra den ydre og rent politiske historie i retning af den indre historie. De udenrigspolitiske forhold, statsretslige diskussioner, krigshistorie m. m. traadte noget mere i baggrunden til fordel for kulturhistorie i videre forstand. Troels Lund skrev sin Dagligt Liv, J. A. Fride-ricia sin store afhandling om den danske bondestand omkring 1650 og Adelsvældens sidste Dage, Erslev Valdemarernes Storhedstid, og saaledes kunde der nævnes en lang række af vore betydeligste forskeres undersøgelser over indre forhold.

Men selvom der paa mange punkter indenfor den indre historie er blevet gjort et stort og brydsomt rydningsarbejde, saa er det ligesom man ofte er kommet til kort. Vi har f. eks. aldrig faaet nogen stor samlet videnskabelig fremstilling af det danske landbrugs historie. Og det har ganske simpelt sin aarsag i, at en saa-dan ikke kan skrives endnu, fordi det kun er saa lille en del af arbejdet, der er gjort. Thi betragter man den landbrugshistoriske litteratur, vil man snart opdage, at den lider af betydelige mangler. Det er mere landbrugets ydre former, man har rettet søgelyset mod. Landsbyens organisation, bol og mark guld, bol- og solskifte og lignende problemer har været diskuteret og drøftet i det uendelige. Emnet er ogsaa spændende som en kriminalroman, og spørgsmaalene skal selvfølgelig besvares. Men det er, naar alt kommer til alt, kun et af de mange spørgsmaal. Landbrugets produktionsformer, afsætningsforhold, økonomiske kaar og et væld af andre spørgsmaal har aldrig været genstand for indgaaende undersøgelse, eller er blevet behandlet overfladisk og utilfredsstillende. Og alle andre steder gælder det samme som her. Det var især de indre forholds mere udadvendte problemer, man undersøgte.

Hvad er da grunden? Hvis man vil prøve at simplificere forholdet og fremhæve et karaktertræk af særlig afgørende betydning, tror jeg, at der især er en ting, man maa lægge hovedvæg-

ten paa. Mange af de ældre historikere betragtede paa en maade de historiske problemer udefra, og det kildemateriale, de benyttede, behandlede spørgsmaalene udefra, eller om man vil ovenfra, væsentligst fra centraladministrationens synspunkt. Love og kongebreve var det vigtigste materiale, men alt det stof, ofte af mere lokal art, som gør det muligt at betragte problemerne indefra, fra befolkningens egne synspunkter, det lod de ligge. Men det er klart, at undersøgelser af denne art er kun af en begrænset værdi, dels behandler de kun visse sider af de enkelte problemer, dels er behandlingen ikke tilstrækkelig indgaaende. En skildring af fortidens landbrug, der bygger paa landskabslove og senere lovgivning, kan kun skildre, hvordan forholdene skulde have været, hvis lovene var bleven efterlevet. Det hedder nok, at lov er lov, og lov skal holdes. Men lovene overholdes ikke altid i dag, og de blev det i endnu mindre grad i ældre tid. De almindelige bestemmelser siger os derfor intet om, hvordan de virkelige forhold var, intet om, »wie es eigentlich gewesen ist«, for at bruge et af de gamle slagord.

Men dette forhold medførte ogsaa, at emnevalget i sig selv blev indskrænket. De spørgsmaal, man tog op til drøftelse, var saadanne, som frembød sig udfra en betragtning af fortiden gennem det materiale, man nu engang kendte og var fortrolig med. Men mange sider af fortidens liv, sider som er af den allerstørste betydning for at forstaa hele den almindelige udvikling, lod man ligge, tog man intet hensyn til.

Der er selvfølgelig forskellige grunde til, at det var saaledes. Her skal nævnes to af dem, der kunde synes at være de vigtigste. Enhver tid har sin egen historiske indstilling, der præger historikerens synspunkter, og som maa ses paa baggrund af den tid, han lever i. Man taler saa ofte om historisk objektivitet, og vi er alle enige om, at objektivitet er maalet, men vi maa dog vist gøre os klart, at i virkeligheden er objektivitet en umulighed, en abstraktion om man vil. Ingen kan gøre sig fri af hele den paavirkning, som vor egen tid, vort milieu, vor opdragelse og undervisning, vort temperament og et utal af andre faktorer har paa vor opfattelse. Selvom vi bestræber os for at se objektivt paa fortiden,

saa er vort syn paa forholdene underkastet saa mange ukontrollable og uundgaaelige paavirkninger, at vi maa ligge under for disse. At skildre »wie es eigentlich gewesen ist« er altsaa, naar alt kommer til alt, umuligt, fordi vi — rent bortset fra kildematerialets ofte stærkt subjektive karakter — kun kan betragte fortiden gennem os selv. Det afgørende er derfor ikke saa meget objektiviteten i sig selv, men viljen til at være objektiv.

Denne — mere eller mindre ubevidste — paavirkning af tiden og tidens almindelige synspunkter maa det tilskrives, at de fleste historikere af i dag f. eks. har et meget skarpere blik for, hvor indviklet en proces et samfundsliv er selv under fortidens mere primitive former, og i hvor ringe grad den kulturelle og økonomiske udvikling kan skildres alene ved hjælp af lovbestemmelser og tilsvarende kildemateriale. Og de økonomiske forholds store betydning i industrialismens og højkapitalismens tid har aabnet øjnene for det økonomiske livs plads som dominerende faktor i ældre tid. Selvfølgelig kendte man ogsaa til denne faktor i ældre tid, men det er ligesom man betragtede det økonomiske liv som et noget isoleret fænomen, sammenhængen mellem den kulturelle, den økonomiske og politiske udvikling manglede man forstaaelse for. Den historiske filosofi, først og fremmest den materialistiske historieopfattelse, har sikkert haft en vis betydning. Selvom dette syn paa historie aldrig har vundet mange tilhængere — herhjemme vist overhovedet ingen blandt de videnskabelige historikere — og selvom den i høj grad skyder over maalet, er ensidig og simplificerer problemerne, saa har den dog tvunget mange til at tage standpunkt til spørgsmaalet om samspillet mellem de økonomiske og de ideelle faktorer. Historikeren af i dag er klar over, at der er en sammenhæng mellem et lands materielle og aandelige kultur. Og dette synspunkt maa selvfølgelig medføre, at man i højere grad tager de økonomiske problemer op til drøftelse, udvider historieforskningens arbejdsomraade, ikke blot fordi disse spørgsmaal har en større betydning, end man tidligere gjorde sig klart, men ogsaa — og ikke mindst — fordi man paa grund af denne svigtende erkendelse har forsømt behandlingen deraf.

Dette berører væsentligst spørgsmaalet om forskellen i emnevalg og selvfølgelig kun en enkelt side af fortidens liv.

Den anden grund, som maaske ikke er den ringeste, maa søges i en forskel i det benyttede kildemateriales karakter; ikke i selve behandlingen af kildematerialet, ikke i den kildekritiske problemstilling i sig selv. De ældre forskere holdt sig i højere grad til bøgerne, det trykte materiale, til bibliotekernes manuskripter eller til det mere almene stof i arkiverne. Dette er ikke en bebrejdelse mod dem. Thi arkivvæsnet har i det sidste halve aarhundrede gennemgaaet en meget stærk udvikling.

Dansk arkivvæsens grundlov er loven af 30. marts 1889. Ved denne oprettedes et Rigsarkiv, der omfattede de tidligere to adskilte arkiver: Gehejmearkivet, det gamle historiske arkiv med de ældre akter, og Kongerigets Arkiv, indeholdende de nyere akter fra kollegiernes og ministeriernes arkiver. Den nye lov betød en stor landvinding for historieforskningen. Mange arkivgrupper, som tidligere havde været næsten utilgængelige, kunde nu udnyttes og frugtbares. Det gælder f. eks. saa vigtig en kilde som de gamle regnskaber, lens- og amtsregnskaber, told- og byregnskaber. En anden ting er, at de ikke blev det i særlig stor udstrækning. Og egentlig kan man maaske ikke undre sig derover. Et arkiv som Rigsarkivet med dets ca. 30 km løbende hyldemeter er det ikke enhver mands sag at udnytte til bunds. Man løber ikke til at beherske dette mægtige materiale, disse millioner af akter og breve, regnskaber og protokoller. Det fordrer et indgaaende studium, man kan næsten sige aars arbejde. Og er det vanskeligt idag, saa var det mange gange vanskeligere for en halvtreds aar siden. De meget store afleveringer gjorde det uoverkommeligt at faa alt registreret. Store arkivmasser maatte i aarevis henligge uordnet og uregistreret. Det vil i et arkiv af Rigsarkivets omfang faktisk sige, at disse arkivalier ikke kunde benyttes af forskningen.

Foruden om oprettelsen af Rigsarkivet blev der ogsaa i loven af 30. marts 1889 truffet en anden bestemmelse af den største rækkevidde for det historiske arbejde her i landet. Rundt om

skulde der bygges landsarkiver, et i København, et i Odense og et i Viborg. Hertil kom saa i 1933 et landsarkiv i Aabenraa.

Der er nu gaaet over 50 ar siden, at loven om landsarkiverne kom, og i en lang aarrække har disse staaet aaben for den historiske forskning. Men det samme gælder her som med hensyn til Rigsarkivet. Deres omfangsrige arkivfonds er kun i ret ringe udstrækning udnyttet af den almindelige videnskabelige historieforskning. Det er ligesom man i historiske kredse i hovedstaden endnu ikke rigtig har gjort sig fortrolig med deres eksistens, endnu mindre med deres betydning. Men ogsaa her er der undskyldninger for historikerne, dels blev arkivalierne for største delen modtaget i en saadan stand, at ordningen af dem maatte strække sig over meget lang tid, dels har man fra arkivledelsens side forsømt at udgive trykte registraturer eller vejledninger i landsarkivernes benyttelse, saa at det var umuligt at faa noget indtryk af indholdet uden at foretage undersøgelser paa selve arkivet. Og man var nu engang vant til, at arkivstoffet skulde være i København. Heldigvis ser det nu ud til, at der vil blive raadet bod paa disse forhold, idet der forberedes en udgivelse af saakaldte »førere« over samtlige landsarkiver.

For at belyse, hvad det er, jeg egentlig mener, der er saa værdifuldt ved det nye stof i Rigsarkivet og i landsarkiverne, skal jeg tage et enkelt eksempel, en bog, som sikkert vil være en del bekendt, Dr. Troels Finks bog om den tidligere udskiftning i Sønderjylland. Han skildrer netop en økonomisk udvikling, som det vilde have været temmelig umuligt at forstaa paa grundlag af det stof, som den historiske forskning i ældre tid i det væsentlige benyttede sig af. Kun ved i undersøgelsen at inddrage et stort lokalt stof, amtsregnskaber, amtsprotokoller, gaard- og godsarkiver m. m., er det lykkedes at komme bag om lovbestemmelser og andet materiale af almen art. Forfatteren har ligesom kunnet gaa ud i landsbyerne og hente sine oplysninger hos bønderne selv eller hos de embedsmænd, som gennem deres arbejde var fuldt ud fortrolige med bøndernes kaar, ja undertiden selv delte dem. Havde dette materiale ikke eksisteret, og det

kan tilføjes, havde han ikke kunnet benytte det, saa tror jeg aldrig, den bog kunde være blevet skrevet.

Hvis jeg har ret i min antagelse af, at der er den forskel mellem ældre og yngre historikere, at de yngre i højere grad bestræber sig for at se fortiden inde fra, lægger stærkere vægt paa en indgaaende skildring af hele det kulturelle, sociale og økonomiske liv i dets mangeartede former og sammenhænge, og for at kunne naa dette formaal maa benytte kildestof, der er rigere og mere mangeartet end det, man tidligere inddrog i undersøgelserne, saa tror jeg ogsaa, at selve den maade, hvorpaa undersøgelserne maa foretages, nødvendigvis maa undergaa en vis forandring. Thi vil man drive forskning paa denne maade, maa man bygge studiet op paa et utal af enkeltundersøgelser. Hvis man ikke, naar man skal skildre Danmarks handelshistoriske udvikling, kan nøjes med at redegøre for lovbestemmelser, for traktater, for relationer eller kommissionsbetænkninger, men vil fastslaa, hvordan handelen virkelig udfoldede sig, saa maa man undersøge forholdene, som de formede sig i de forskellige dele af landet. Hvert enkelt sted maa man ikke blot fastslaa handelens omfang og karakter, men ogsaa redegøre for de forskellige vilkaar, der arbejdedes under, og de forskellige faktorer, der spillede ind. Først naar dette er klarlagt for de vigtigste handelspladers vedkommende, kan man give en sammenfattende skildring, der ikke blot giver nogle oplysninger, holdt i almindelighed, men skildrer forholdene i deres mangeartede former. Først da vil man kunne skildre dansk handel, ikke som et enkelt særskilt fænomen, men som et led i en kompliceret udviklingsproces.

Man kunde tage et andet eksempel: stavnsbaandet. Der har været skrevet meget om dette spørgsmaal. Og vi har indgaaende kendskab til administrationens, den nationaløkonomiske teoris og de politiske skribenters indstilling overfor problemet. Og i Falbe-Hansens bog er der givet en skildring af visse sider af den økonomiske baggrund. Men alligevel har man aldrig kunnet give en blot nogenlunde tilfredsstillende fremstilling af stavnsbaandet, fordi man altid har set paa det udefra og ovenfra, fra lovgiv-

ningsmagtens og skribenternes synspunkt, ikke indefra, fra bøndernes og til en vis grad herremændenes synspunkter. Man har ikke ved enkelte punktundersøgelser prøvet at trænge ind i, hvorledes stavnsbaandet egentlig virkede i praksis, og det er først gennem Albert Olsens undersøgelser over befolkningsforholdene i det 18. aarhundrede, at vi har kunnet faa noget at vide om sammenhængen mellem stavnsbaandet og den befolkningsmæssige udvikling.

Indrømmer man rigtigheden af, at det historiske forskningsarbejde, naar det gælder problemer angaaende den indre udvikling, ofte maa bygges op paa et stort antal enkeltundersøgelser, saa er det ogsaa klart, at arbejdet ikke bliver lettere derved. Hvis der virkelig skal komme resultater ud af anstrengelserne, maa der en ikke helt ringe arbejdsindsats til. En enkelt mand kan ikke, naar han skal begynde paa bar grund, skildre et større emne som landbrugets eller handelens historie. Det kan han kun gøre, hvis han kan bygge paa allerede foreliggende enkeltundersøgelser og detailskildringer. Vi maa derfor arbejde hen paa at faa gennemført saa mange af disse som muligt. Men de skal ikke være tilfældige, der maa være et formaal med dem og en vis plan i arbejdet. Men paa den anden side vil mange af disse specialundersøgelser kunne foretages af folk, som ikke er faghistorikere. Vi kunde maaske her lære lidt af den arkæologiske forskning. Vi ved alle, i hvor høj grad amatører rundt om i landet har ydet den arkæologiske fagvidenskab tjenester, som næppe kan overvurderes, Købmand Winther i Rudkøbing, Apoteker Helweg Mikkelsen i Odense for blot at nævne et par.

Det vilde være fristende i enkeltheder at komme ind paa de emner, hvor lokalhistoriske undersøgelser især har deres betydning. Tiden tillader ikke, at der gaas i enkeltheder, men som det vil fremgaa af det foregaaende, vil det især være det materielle livs historie, der vil komme i betragtning, og her uden tvivl først og fremmest landbruget, men iøvrigt vil der ogsaa kunne gøres meget paa den aandelige kulturs omraade. Hvor megen tid og hvor mange kræfter er der ikke ofret paa degnenes personalhistorie. Hvormeget kunde vi ikke have faaet at vide

om skolevæsnets udvikling rundt om i landet, hvis de paagældende i stedet havde brugt deres tid hertil eller i hvert fald benyttet det indsamlede materiale saaledes, at de mere almene konklusioner var blevet draget deraf. Og paa det kirkehistoriske omraade gælder noget ganske tilsvarende.

Der er altsaa flere omraader indenfor den videnskabelige udforskning af landets almindelige historie, hvor lokalhistorikeren har mulighed for at yde en indsats. Og man skulde synes, der var gode betingelser for at faa et intimt samarbejde igang. Der er uden tvivl en del folk, der gerne vil tage saadanne opgaver op. De danske lokalhistorikere er udmærket organiserede i de mange amtshistoriske samfund med Fællesforeningen som samarbejdsudvalg. De organisatoriske forudsætninger maa saaledes — i hvert fald delvis — siges at være tilstede.

Men en ting er, at lokalhistoriske arbejder kan yde støtte til den videnskabelige forskning. En anden ting er, om de gør det. De fleste faghistorikere vil uden tvivl sige, at det kun er en ret ringe del af indholdet af amtsaarbøgerne, af sognebeskrivelserne og af købstadshistorierne, der i denne forbindelse kan komme i betragtning, at der findes meget indenfor den lokalhistoriske forskning, som i alle henseender er daarligt, og som der ikke burde have været ofret papir og tryksværte paa. Og man maa vist give denne kritik ret. En gennemlæsning af amtsaarbøgerne og den øvrige lokalhistoriske litteratur synes at vise, at der ved siden af det meget værdifulde ogsaa findes meget, som er af mindre lødighed, underholdningsmæssigt, kulturelt og videnskabeligt værdiløst. Skal man præcisere kritikken af den hjemstavnshistoriske litteratur i almindelighed, kan man maaske samle den om tre punkter: 1. udvælgelsen af emner, 2. udvælgelsen af kildestoffet og 3. behandlingen. *Udvælgelsen af emner* er sikkert det mest centrale punkt. Det er her, det først og fremmest gælder om at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt. Det er ikke alt, hvad der engang er sket, som har lige stor betydning for at forstaa fortiden og dermed vor egen tid. Og det er dog dette, som maa være det afgørende, og ikke tilfældige fund af aktstykker, ligegyldige aarsdage eller hvad der nu iøvrigt kan

bestemme emnevalget. Inden man begynder at studere et specielt emne, maa man, hvis man tænker paa at udgive noget derom paa tryk, gøre sig klart: har dette nogen historisk betydning? For at kunne afgøre dette, maa man have en ikke helt ringe historisk viden. Man maa vide, hvilke emner der er indgaaende behandlet og belyst, og hvilke, der trænger til behandling, og man maa have et begreb om de historiske aarsagsforhold. *Udvalget af kildestoffet* er ogsaa et vigtigt punkt. Og her forsynder selv erfarne lokalhistorikere sig gang paa gang. Snart paa den ene maade, snart paa den anden. Mange lider af en fejl, som man iøvrigt ogsaa træffer hos rigshistorikere. Trangen til at udgive historiske kilder er altfor stor i forhold til lysten til at bearbejde det historiske materiale. Der trykkes og udgives mellem aar og dag et væld af breve og akter i lokalhistoriske afhandlinger. Men i alt for mange tilfælde er indholdet af disse ikke af en saadan betydning, at det berettiger til det store papirforbrug. Paa den anden side er det ofte meget tilfældigt, hvilket kildemateriale der er inddraget i undersøgelsen. Selvfølgelig kan praktiske forhold her spille ind. Det er jo ikke mange, der har tid og raad til at opholde sig i maanedsvis i København for at studere Rigsarkivets omfattende samlinger. Men naar man vil fremlægge sit arbejde paa tryk, har man dog ogsaa en vis moralsk forpligtelse til at udnytte det væsentligste af kildematerialet. Hvad angaar *behandlingen af stoffet*, kan man som hovedindvending fremføre, at det indsamlede stof ofte bliver altfor lidt bearbejdet. Det er ikke nok at excerpere et stort materiale og saa sætte excerpterne sammen paa en eller anden mere eller mindre tilfældig maade. Man maa give en sammenhængende fremstilling, hvor stoffet er bearbejdet, alle mulige konklusioner draget, samtidig med at aarsagssammenhængen træder tydeligt frem. I mange sognebeskrivelser findes der saaledes en række gaardhistorier, et i og for sig udmærket materiale, som kan danne grundlaget for mange intéressante undersøgelser over sociale, økonomiske eller kulturelle forhold i sognet (gaardenes arvelighed, befolkningsforhold, gaardenes størrelse og afgifter, forholdet mellem selvejere og fæstere, mellem husmænd og gaardmænd

o. s. v.). Men det møjsommeligt samlede materiale er ikke udnyttet og ikke bearbejdet. Det er her sikkert mere evnen til at se problemerne end viljen til at løse dem, som det skorter paa. En anden ting, som man meget ofte kan kritisere med hensyn til behandlingsmaaden, er den manglende kritiske indstilling overfor stoffet. Selvom man ikke har træning i den metodiske kildekritik, saa kan man i hvert fald orientere sig i dens problemer, f. eks. ved at læse Erslevs lille bog: Historisk teknik. Og een ting bør alle kunne: vænne sig til at være kritisk overfor kildematerialet, det trykte saavel som det utrykte, og saa forøvrigt bruge den sunde fornuft. En ting, der ogsaa hyppigt syndes imod, er kildehenvisningerne. Mange synes, at disse er overflødige, et lærd pedanteri, der nærmest er lidt latterligt og kun tynger fremstillingen. Denne indstilling er fuldkommen forkert og maa udryddes, hvis vi nogensinde skal gøre os haab om at faa lokalhistoriske afhandlinger af almen historisk betydning. Hvorfor er disse noter da saa vigtige: først og fremmest fordi de tvinger forfatteren til ikke at skrive mere, end han overalt kan staa ved. Dernæst fordi et arbejde uden noter ikke kan kontrolleres. Som en tredje grund kan nævnes noternes pædagogiske værdi. De kan ofte føre andre, der sysler med lignende eller tilgrænsende emner, paa sporet af materiale, de ikke hidtil har kendt. Om man saa vil anbringe noterne nedenunder eller bagefter er temmelig ligegyldigt. Det samme kan ikke siges om noternes form, ofte er de altfor korte. En oplysning om, at aktstykket findes i Rigsarkivet, er som regel ikke til meget hjælp, hvis man skal til at lede efter det i ca. 30 km arkivmateriale.

Spørgsmaalet bliver nu, om disse mangler er af en saadan art, at de paa forhaand udelukker, at lokalhistoriske undersøgelser i større maalestok kan faa betydning for den videnskabelige udforskning af landets historie. Dette er næppe tilfældet. Mange af manglerne vil kunne afhjælpes uden større vanskeligheder. Men det er en forudsætning, at det hidtil manglende samarbejde mellem lokalhistorikere og den historiske videnskab maa oprettes. Der er ogsaa tegn paa, at man visse steder er ved at faa øjnene op for betydningen af saadanne punktundersøgelser, jeg tidligere om-

talte. For nogle maaneder siden holdt Professor Albert Olsen i Historisk Samfund et foredrag, hvor han dels kritiserede den lokalhistoriske forskning, dels opfordrede unge faghistorikere til at tage et lokalhistorisk arbejde op. Nævnes kan det ogsaa, at der i den sidste tid har været planer fremme om at oprette et lokalhistorisk institut, hvis arbejdsindsats dog antagelig vil komme til at ligge paa et andet omraade end det her skitserede. Men hvordan vil dette samarbejde da kunne etableres, og ad hvilke veje vil man kunne gaa for at fremme det lokalhistoriske arbejde og føre det ind paa mere frugtbringende baner.

Historisk Fællesforening maa, som forholdene ligger, blive det naturlige bindeled imellem rigshistorien og lokalhistorien, og det maa blive dens opgave paa en eller anden maade at etablere et samarbejde. Men det er selvfølgelig ikke nok, at et saadant proklameres, og at nogle gode mænd kommer sammen og taler om tingene. Der maa først og fremmest handles. En detailleret oversigt over de emner, som lokalhistorien kan behandle til gavn for den almindelige historie, maa udarbejdes. Ikke nogle faa punkter i almindelighed, men en indgaaende systematisk oversigt, der helst bør ledsages af vejledninger, dels af almindelig art, dels vedrørende de enkelte emner. Og denne oversigt maa udarbejdes af begge parter i fællesskab.

Men det er ikke nok, at den enkelte ved, hvad der skal gøres, han maa ogsaa vide, hvordan det skal gøres. Det vil sige, der maa skabes et værk, som kan give vejledning til lokalhistorikeren paa alle punkter og ikke som ved oversigterne paa enkelte omraader. I de nordiske lande har man flere saadanne vejledninger i hjemstavns historie. To svenske: »Hembygdkunskap« udarbejdet af John Nihlén og »Vår hembygd« skrevet af professorerne Jöran Sahlgren, Nils Ahnlund, Martin P:n Nilsson og fl. andre. Begge er temmelig betydningsløse. Det samme gælder den finske »Handbok i hembygdforskning«. Paa norsk foreligger der et lille værk af den højt fortjente norske hjemstavns historiker Lorens Berg: »Arbeidsveiledning i lokalhistoriske undersøkelser for begyndere« og Edvard Bulls: »Innledning til bygdehistorisk studium«. Den sidste bog er langt den værdifuldeste af alle vej-

ledningerne. Bull var selv en betydelig lokalhistoriker, der bl. a. har skrevet et værk om Oslos historie, og hans lille indledning bærer i høj grad præg af hans viden og erfaring paa dette omraade. Her er det for en gangs skyld ikke dilettanten der taler, men den skolede forsker med det klare udblik og den aabne forstaaelse for lokalhistoriens muligheder. Danske lokalhistorikere vilde have gavn af at læse denne bog.

For nogle aar siden var der, som nogle vil huske, planer fremme om, at Fællesforeningen skulde udarbejde en dansk haandbog for lokalhistorie. Men man opgav tanken derom, fordi man erfarede, at Landsforeningen for Hjemstavnskultur arbejdede paa udgivelsen af et saadant værk. Denne forenings »Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur« kom i 1939 under redaktion af Lektor Regnar Knudsen. Jeg skal ikke komme nærmere ind paa dette værk, de fleste kender det sikkert. Det indeholder en række noget tilfældige afhandlinger, hvoraf flere er udmærkede og kan være af stor interesse for lokalhistorikeren. Men andre af afhandlingerne er fuldkommen forfejlede og uden den ringeste betydning for den, der har interesser i denne retning. Og i hvert fald er man med største omhu gaaet uden om de centrale problemer for hjemstavnshistorien. En lille indledning af redaktøren om hjemstavnsforskning og hjemstavnskultur er fuldstændig ligegyldig og intetsigende. Haandbogen har ikke løst spørgsmaalet, har maaske, naar alt kommer til alt, kun medvirket til at vanskeliggøre dets løsning. Og som forholdene ligger nu, er det Fællesforeningen, der maa tage dette problem op og atter her formidle et samarbejde mellem faghistoriker og lokalhistoriker, først ved planlæggelsen af et saadant værk, dernæst ved udarbejdelsen deraf. Hvorledes det i enkeltheder skal gennemføres, føler jeg mig ikke kompetent til at udtale mig om. Men i hvert fald tror jeg ikke, at specialafhandlinger om de enkelte forskningsgrene er tilstrækkelig, selvom de bliver skrevne af nok saa dygtige og indsigtsfulde folk. Det er muligt, at man ikke kan undvære dem, men de maa sikkert suppleres med eller eventuelt udarbejdes som dele af en slags historisk sagleksikon med en række større og mindre afhandlinger om de spørgsmaal, der har betyd-

ning for det historiske arbejde. Ogsaa fra faghistorikernes side maa man være interesseret i, at der skabes et saadant værk. Thi ogsaa de mangler en praktisk haandbog af denne art. De har ikke de samme ønsker som lokalhistorikerne, og vil man lave et værk, der tilfredsstiller begge parter, kommer man let til at sætte sig mellem to stole. Man maa vælge, og valget maa være en haandbog for lokalhistorien.

Men det er ikke nok, at Fællesforeningen tager opgaverne — specielt de to her nævnte — op og løser dem. Forfatterne og redaktørerne maa støtte bestræbelserne. Det er i sidste instans dem, det kommer an paa. Vil forfatterne underkast₃ sig kravet om at vælge emner af betydning for historien, at behandle problemerne kritisk og vise nøjagtighed og skønsomhed i fremstillingen? Deres tal er saa stort, deres kvalifikationer saa mangeartede, at man næppe kan give et alment svar. Nogle vil sikkert gerne medvirke til at løse disse kulturelle opgaver paa den bedst mulige maade. Men det er dog redaktørerne og redaktionsudvalgene, det først og fremmest kommer an paa. De har magten til at forlange af deres medarbejdere, at de opfylder visse elementære krav med hensyn til emnevalg og fremstilling. Jeg ved selvfølgelig ligesaagodt som nogen, at dette i virkeligheden er vanskeligt at gennemføre, idet man ikke har saa forfærdelig meget at vrage og vælge imellem. Og aarbogen skal komme, stoffet skal frem, selvom man saa maa fire lidt paa de ideelle krav og ofte tage noget, man egentlig ikke er særlig glad for. Det er et forhold, som de strenge kritikere som oftest ikke skænker en tanke. Paa den anden side kan redaktørerne i høj grad virke opdragende paa deres medarbejdere. Ofte har man inden for amtet en ret fast medarbejderstab. Hvorfor ikke engang imellem indkalde dem til diskussion om problemerne. Og i hvert fald staar det jo redaktionsudvalgene frit for at vejlede og kritisere, forlange artikler omarbejdede, eventuelt efter nærmere bestemte retningslinier. Og de kan en ting til. Udføre hvad jeg vilde kalde et konstruktivt redaktionsarbejde. Udarbejde en slags arbejdsprogram for den kommende tids arbejde. Noget saadant er forsøgt enkelte steder, f. eks. i Ribe, og saa vidt jeg ved med held. Man

kan arbejde for at faa de bedst kvalificerede folk som medarbejdere og skriftligt og mundtligt opfordre disse til at tage bestemte spørgsmaal op til undersøgelse, rette henvendelser, virke opmuntrende og æggende. Der sidder rundt om i landet sikkert en del folk, der vilde kunne udrette udmærkede ting, hvis de fik den rette tilskyndelse. Det gælder f. eks. lærerne i historie ved Statsskolerne, ældre historiestuderende eller yngre kandidater med historie som fag. Maaske vil mange redaktører sige: Jeg vil gerne arbejde efter disse linier, men jeg har ikke forudsætningerne derfor. Dette vil uden tvivl være rigtigt i en del tilfælde. Men der er jo intet i vejen for, at Fællesforeningen engang imellem afholdt redaktionskursus, udelukkende beregnet paa at give dem den nødvendige skoling til deres arbejde. Da lærerne selvfølgelig baade skulde være lokalhistorikere og rigshistorikere, kunde et samarbejde ogsaa manifestes paa denne maade.

Resultatet af det foregaaende kan sammenfattes saaledes: Righistorie og lokalhistorie har samme endelige maal: udforskningen af vort lands historie. Et samarbejde er allerede af den grund naturligt og bliver endnu mere ønskværdigt, fordi den moderne historie i høj grad maa bygge paa enkeltundersøgelser. Men kvaliteten af det lokalhistoriske arbejde, der præsteres i øjeblikket, er ofte saaledes, at det kun i ringe grad kan blive til gavn for righistorien. Niveauet maa hæves gennem planlægning af arbejdet og udarbejdelse af virkelig brugbare og værdifulde hjælpemidler. Lokalhistorikeren og righistorikeren maa her arbejde sammen, eventuelt under ledelse af Fællesforeningen, men forfatterne og redaktørerne maa støtte bestræbelserne.

Som det vil ses, er der ikke blot tale om afhandlinger af betydning for righistorien. Kritiken er blevet rejst mod den lokalhistoriske litteratur i sin helhed, og selvom der ved de foranstaltninger, der er skitseret, først og fremmest er tale om at fremme udarbejdelsen af afhandlinger, der kan være af betydning for den historiske videnskab, er der ingen tvivl om, at de, hvis de blev gennemført, vilde højne hele det lokalhistoriske niveau.

Men — vil en skeptiker maaske sige — er det da meningen, at aarbøgerne skal ensrettes. Skal det være smaa udgaver af

Historisk Tidsskrift eller Aarbøger for nordisk Oldkyndighed? Og jeg vil svare med et afgjort nej. For det første er der ingen, der har magt til en saadan ensretning, hverken Fællesforeningen eller andre. For det andet er den absolut ikke ønskværdig. Der er mange redaktører, som har en vis skræk for alt, hvad der smager af videnskab. De er bange for, at det er kedeligt. Nu er der jo slet ikke tale om, at der skal skrives større videnskabelige afhandlinger i aarbøgerne, kun artikler som kan bruges af den videnskabelige forskning. Og saadanne artikler kan godt skrives saaledes, at de interesserer dem, der virkelig har en dybere-gaaende historisk interesse. Men det kan aldrig være meningen, at aarbøgerne skal være fyldt med afhandlinger af denne art. Man maa bringe forskelligt stof, fordi læsekredsen er saa forskelligartet og fordrer mangeartet stof. Og man er nødt til at tage hensyn til læserne og deres krav, fordi det er en økonomisk livsbetingelse for samfundene at bevare deres medlemstal saa stort som muligt. Jeg er altsaa enig med disse eventuelle skeptikere. Ethvert forsøg paa ensretning af aarbøgerne er uønsket, den er farlig for samfundenes eksistens og vil snart køre dem i grøften. Men selvom man ogsaa for fremtiden fastholder mangfoldighedens program, er der dog intet i vejen for, at man fra alle sider, Fællesforeningens, redaktørernes og forfatterernes, arbejder paa at hæve niveauet og faa etableret et samarbejde med faghistorikerne til bedste for det lokalhistoriske arbejde og den videnskabelige historieforskning og først og fremmest til gavn for dansk kultur.

[The text in this section is extremely faint and illegible, appearing as a series of light-colored lines on a yellowed background.]

Dansk Historisk Fællesforening har udgivet følgende bøger (bogladepris i parentes):

Håndbog for danske lokalhistorikere. Red. af Johan Hvidtfeldt. Indb. 60.— (90.—).

Georg Hansen: Grundtræk af en historisk metode. Indb. 9.— (13.50).

Hans H. Worsoe: Grundbog i slægtshistorie 6.— (9—).

Knud Prange: Heraldisk Nogle til Nyt Dansk Adelslexikon 16.— (24.—).

E. Kroman: Skriftens Historie i Danmark fra Reformationen til Nutiden. Indb. 14.— (21.—).

Holger Hjelholt: Skriftprover fra Tiden efter Reformationen til Midten af 19. Aarhundrede. Indb. 12.— (18.—).

Bauer: Calender for Aarene indtil 2200 e. Kr. Indb. 14.— (21.00).

Danske Historikere 1965. Red. af H. K. Kristensen, Knud Prange og Johan Hvidtfeldt. Indb. 36.— (54.—).

Serien om de historiske hjælpemidler:

Knud Prange: Heraldik og Historie. Indb. 10.— (15.—).

Herluf Nielsen: Kronologi. Indb. 12.— (18.—).

Povl Eller: Historisk Ikonografi. Indb. 10.— (15.—).

Georg Galster: Mont. Indb. 12.— (18.—).

Ib Kejlbo: Historisk Kartografi. Indb. 15.75 (22.75).

Iørn Pio: Folkeminder og Traditionsforskning. Indb. 15.75 (22.75).

Kristian Hald: Stednavne og Kulturhistorie. Indb. 15.75 (22.75).

Povl Rasmussen: Mål og Vægt. Indb. 15.75 (22.75).

